

Bokor Tamás:

Humán online társadalmi kommunikáció
Internetes szociális rendszerek rekonstrukciója a nyilvánosság és a
közösségképződés kontextusában

Konzulens: dr. Karácsony András egyetemi tanár

Köszönetnyilvánítás

Az összefoglaló írásművek készítését – jó esetben – hosszú évek kutatómunkája előzi meg, de talán az idődimenzióval is fontosabb, hogy a kutatás során milyen forrásokból kap inspirációt az alkotó. Az évek során számos segítőre és támogatóra leltem, akiknek köszönhetően disszertációm a gondolat csíráállapotából olyan formát öltött, amelyből a jövőben remélhetőleg további kutatások indulhatnak.

A teljesség igénye nélkül, több-kevésbé időrendben köszönettel tartozom Várnai Péternek, aki a Pázmány Péter Katolikus Egyetem lelkészeként egykoron rámutatott a virtuális közösségek témájának fontosságára, valamint P. Szilczl Dórának, aki szemináriumi dolgozatom nyomán szakdolgozati konzulensemként és az Országos Tudományos Diákköri Konferenciára beadott dolgozatom mentoraként segített pontosítani a bennem felmerült kérdéseket. Horányi Özséb, a Kommunikáció Doktori Program vezetője kezdetben oktatómként, később munkatársamként folyamatos inspirációt adott a kritikai gondolkodáshoz, és ahhoz, hogy felismerjem: a valóban lényeges problémákra koncentrálva az élet minden területén messzebbre juthatunk, mint ha részletkérdések miatt aggodalmaskodnánk feleslegesen. Karácsony András, disszertációm témavezetője szakértelmével, türelmével, kitartó várakozásával, barátságos buzdításával és precíz jobbító javaslataival óriási segítséget nyújtott számomra, s Niklas Luhmann munkásságának részletes feltárásával egyúttal nélkülözhetetlen szellemi muníciót is adott. Forgács Attila, a Budapesti Corvinus Egyetem Magatartástudományi és Kommunikációelméleti Intézetének vezetője nagy kihívással szembesített, amikor arra kaptam tőle lehetőséget, hogy a kifejezetten kutatási témámba vágó féléves kurzusok alkalmával hosszú hónapokon keresztül élénk disputát folytathassak hallgatóimmal az online kommunikáció sajátosságairól és rejtjelmeiről. Munkatársam, Aczél Petra nyitottságával, kedvességével, segítőkész tanácsaival és józan lényeglátásával – talán tudtán kívül is – fontos háttérrel biztosított e disszertáció kiteljesedéséhez.

A fentiekén túl persze még sok-sok embernek tartozom köszönettel. Jóformán egy életre elegendő inspirációt kaptam oktatóimtól és hallgatótársaimtól a Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció Doktori Programjában. Ez a közösség valódi

tudományos és szakmai műhelyként működött, amelyért hálás vagyok minden egyes résztvevőjének. Ugyancsak köszönettel tartozom mindazon diákjaimnak a Budapesti Corvinus Egyetemen és a Magyar Üzletemberképző Akadémián egyaránt, akik inspiráló beszélgetések, viták során alakították tovább a témáról alkotott szemléletemet. Kettő közülük az egyetem világában a kutatómunka során is derekas helytállásról tettek tanúbizonyságot: Serfőző Zsókéval a közösségi portálokon terjedő hírek offline megjelenésének rejtelmét, Ujhelyi Annával pedig az online és offline módon fenntartott távkapcsolatok kommunikatív aspektusait fedeztük fel közösen.

A legnagyobb hálával azonban a családomnak tartozom, amiért elviselték és elnézték elfoglaltságaimat, szellemi és gyakorta fizikai távollétemet. Legfőképpen feleségemnek, Györgyinek és Lőrinc fiamnak végtelen türelmükért és hősies kitartásukért, amellyel végigvárták e mű megszületését, és azért az igyekezetért, amivel minden objektív és szubjektív nehézség ellenére alkotó környezetet biztosítottak számomra.

Mindezzel együtt a dolgozat tartalmi és formai elemeiért természetesen kizárólag én viselem a felelősséget.

Budapest, 2011. október

Bokor Tamás

Tartalomjegyzék

Bevezetés és a disszertáció szinopszisa	5
I. Média- és információelmélet	22
Az interdiszciplináris tárgyalási keret szükségességéről	22
Médialeírások: optimizmus, kritika, pesszimizmus.....	26
Az információs társadalomtól az online szociális rendszerekig	34
II. Szociális rendszerelmélet és participációs kommunikációteória.....	44
Luhmann és a kommunikáció szociológiai elmélete	44
<i>Rendszer, autopoiesis és kontingencia</i>	46
<i>A luhmanni kommunikációfogalom</i>	53
<i>Az ember helye a luhmanni társadalomelméletben</i>	59
A kommunikáció participációra alapozott felfogása	62
<i>Folyamattól az állapotig</i>	63
<i>Az ágens és a probléma</i>	64
<i>A szignifikatív és a kommunikatív</i>	67
A humán online társadalmi kommunikáció koncepciója.....	70
III. A humán online társadalmi kommunikáció rekonstrukciója	84
Az identitás kérdései	84
Virtuális közösségek	91
<i>Virtualitás-koncepciók</i>	91
<i>A közösség jelentésváltozatai</i>	103
Nyilvános és privát online	112
(Poszt)modern nomádok	126
A tér- és időfogalom változásai	139
I. exkurzus: A West Balkán-tragédia online megjelenítésének jelentősége az offline médiában.....	146
II. exkurzus: Online kommunikációs színterek hatása a párkapcsolatokra	160
III. exkurzus: A Moodle oktatástámogató rendszer, mint a humán online társadalmi kommunikáció színtere.....	167
Összefoglalás.....	172
Summary of the Dissertation	176
Irodalomjegyzék.....	189

Bevezetés és a disszertáció szinopszisa

Egyetemi kommunikáció szakos tanulmányaim idején kezdett foglalkoztatni az a tárgykör, amely sok kutatót számos különböző nézőpontból megihletett már: az online kommunikáció jelenségvilága. Kezdetben felhasználóként csodálkoztam rá előnyeire, elsősorban folyamatos sebességbeli fejlődésére, hiszen a korosztályom jobbára még modemes internetelés segítségével ismerkedett meg az online kommunikáció nyújtotta technikai lehetőségekkel, amelyeket később az ADSL és a kábeltechnológia gyorsított fel, folyamatos növekedést eredményezve az adatáramlás sebességében. Ezzel párhuzamosan az egyre gyarapodó adatmennyiség töretlen lendülete is fényes jövő képét vázolta fel; köznapi tapasztalat a számítógéphasználók körében, hogy néhány évente hardvercsere szükséges az adatmennyiséggel együtt megnövekedett fizikai memóriaigény miatt. Az internet segítségével zajló kommunikáció azonban nemcsak sebességében ment át látványos változásokon: a szélessávú „robbanást” követően kiszáradt a kábelek fogságából, amikor a mobiltechnológia révén is elérhető lett, s ezzel számos újabb használati kérdés vetődött fel az elméleti és az alkalmazott tudományokban.

E sorok írásakor éppen a már jó ideje közhasználatban lévő mobilinternet-elérések jelentős sebességgyorsulását hirdető plakátok lepik el Budapest utcáit. Az elmúlt négy-öt évben azonban már nem a sebesség vagy a helyszín az internetezés kulcskérdése, hanem az online kommunikációnak a társadalmi kommunikációra gyakorolt hatása, azaz a technikai tér- és időkérdések helyett a társadalmi hatásai – főképpen a társadalomkutatók számára. E kérdések vizsgálatához immár régóta elégtelen a mérnöki szempontok érvényesítése, hiszen nemcsak technikai, hanem társadalmi kommunikációs változásokat is lehet tapasztalni, még hozzá igen széles körben. (Jaromir Janoušek a *társadalmi kommunikáció* elnevezést átfogó megjelölésként használja sokféle kommunikációs jelenség egyetlen kifejezésbe tömörített megjelölésére, azaz nem más kommunikációs jelenségek társ kategóriája gyanánt, hanem metakategóriaként.¹) Az online kommunikáció web1-ből web2-be való átmenete és fejlődésének folytatódása éppúgy átalakította a marketinggel és az idő- és információgazdálkodással kapcsolatos tapasztalatokat, mint ahogyan átdolgozta a tér és az idő, a nyilvánosság és a privátszféra fogalmáról alkotott elképzeléseket,

¹ Janousek (1972)

valamint a hitelesség, a megbízhatóság, a társas kapcsolatok, a közösség létezésének lényegét is érintő kérdéseket vetett fel.

Egyetemi kommunikációs kutatásaim és az abból kifejlődött szakdolgozatom egy speciális, többé-kevésbé biztonságosan körülhatárolható terület, a (római katolikus) egyházi intézményes online jelenlét kérdését kutatta a közösségképződés lehetőségeinek szempontjából. Ebben az elemző munkában még párhuzamosan érvényesült a társadalmi kommunikációs jelenségek és a technika adta lehetőségek vizsgálata. Doktori tanulmányaim kezdetekor a téma fókuszába a társadalmi hatás általánosabb kérdései kerültek, például hogy milyen módon lehetséges reális, illetve virtuális közösséget képezni online kommunikációs színtereken. Ahogyan az évek során több ezer nyomtatott és képernyőoldalnyi szakirodalmat, tanulmányt, esszét és szabad eszmefuttatást olvastam, úgy vált egyre mélyebbé a kérdés, és úgy sorakoztak mellé további felvetések: miképpen lehetséges a virtualításban reális közösséget tételezni; mennyiben reálisak a virtuális színtereken zajló kommunikációk; kik, illetve mik vesznek részt voltaképpen az online társadalmi kommunikációban; hogyan rekonstruálhatók az így létrejövő kapcsolatok, hálózatok, szerveződések? Egyáltalán: találunk-e „újat a nap alatt”, amikor az online és az offline kommunikáció különbségeit vizsgáljuk?

A disszertációm végső formába rendezését megelőző időszakban a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Karán kezdtem oktatói munkába, s ezzel párhuzamosan a Pécsi Tudományegyetem Kommunikáció Doktori Programjának különböző kutatócsoportjaiban és kutatócsoport-szerű alkalmi szerveződéseiben vettem részt. Az időközben megkezdett, illetve elvégzett legfontosabb kutatások (példaként ld. az I-III. exkurzust) a fenti kérdések alkalmazott aspektusaira világítanak rá, s gazdagítani hivatottak az elméleti megalapozásból fakadó megállapításokat. Mindkét szintéren inspiráló gondolatokkal és új szempontokkal gyarapodott a szemléletem, s a kutatások, vizsgálódások egyre inkább afelé tereltek, hogy az eredeti kérdéseimet megpróbáljam egységes elméleti keretbe foglalni. E törekvés lenyomata ez a doktori disszertáció, amelyben az online társadalmi rendszerek koncepcionális vizsgálata történik meg két kommunikációelméleti irányzat bekapcsolásával.

Ahogyan a téma iránti elkötelezettség találkozott a doktori program követelményeivel, úgy volt szerencsém egyre nagyobb mélységben megismerkedni az

említett két alapvető teóriával, amelyek kommunikációs jelenségeket hivatottak rekonstruálni. Az egyik Niklas Luhmann német szociológusnak a szociális rendszerekről szóló okfejtése, amely jelentős részben merít Humberto Maturana és Francisco Varela biológusok, valamint Heinz von Foerster fizikus-filozófus (és sok más, a redundancia elkerülése okán csak később említendő gondolkodó) munkásságából. A másik a kommunikáció participációra alapozott teóriája, amelynek gyökereit – szintén csupán példálózó, de nem kimerítő felsorolással élve – Gilbert Ryle nyelvfilozófiai munkájában,² valamint Alonzo Church amerikai matematikus-logikus analitikus logikai gondolkodásában lelhetjük meg. E két nézetrendszer vizsgálati témája egy és ugyanaz: a társadalmi világ, pontosabban a kommunikáció tágan értelmezett jelenségvilága, amely a maga dinamikáival, struktúráival, rendszereivel és részrendszereivel, valamint az e rendszerek és környezetük közötti kölcsönhatásokkal és azok szabályozásával felépíti és fenntartja a társadalmat. A két elméletben végzett mélyfúrások során lassan körvonalazódott, hogy a helyenként drasztikusan eltérő nyelvezet mely pontokon egyeztethető össze, s az is kirajzolódott, hogy ezen összeegyeztethetőség bemutatásának milyen hatása lehet az online kommunikációról alkotott elképzelésekre. E disszertáció nem többet és nem kevesebbet vállal, mint hogy szemügyre veszi az online kommunikáció, a hálózati kommunikáció, a weben zajló kommunikáció és más, szinonimnak tetsző fogalmak gyakorta homályos halmazát, s eközben rámutat a két idézett megközelítés közötti perspektivikus hasonlóságokra, egyezésekre, különbözőségekre, különösen két speciális szempontból: a rendszer / környezet elkülönülés és ennek nyomán a nyilvánosság / privátszféra dichotómiájának, valamint a közösségképződésnek a kérdéskörén keresztül.

„Az elméleti vizsgálódásokból [...] csak annyit tudhatunk meg, hogy az elképzelések megalkotásának kontrolláltabb módszere révén növelhetjük a használható eredmények megszületésének valószínűségét, s mindenekelőtt csökkenthetjük a haszontalan felfordulás kialakulásának esélyét” – írja *Ökológiai kommunikáció* című kötetének előszavában Niklas Luhmann.³ Ha az idézetet komolyan vesszük, be kell látni, hogy ezen az úton járva az írás végére bizonyosan nem érhetek cél, amennyiben e cél valamiféle praktikus ismeretanyag-bővítés lenne, hiszen a *par excellence* elméletalkotás és a belőle fakadó alkalmazott kutatási haszon helyett itt és most meg kell elégedni a jelenség fogalmi szintre hozásával, lehetséges megfigyelői perspektívák feltárásával, s a köztük

² Magyarul: Ryle (1974)

³ Luhmann (2010) 8. p.

lévő kapcsolatok kimutatásával. A jelenlegi kaotikus fogalmi hálót tekintve azonban ez a törekvés is lényeges hozzájárulást eredményezhet az online kommunikációs jelenségek rekonstrukciójához – s ennek tükrében van okom a reményre, hogy hétéves kutatómunkám során nem dolgoztam hiába.

Az alábbiakban, előljáróban az értekezés rövid tartalmi összefoglalója olvasható.

0) Korunk „párhuzamos világa”, a kommunikációkutatók egyik kedvelt kutatási terepe az online médiaszféra. Kétség sem fér társadalomformáló szerepéhez; elemzőinek többsége hallgatólagosan vagy kimondottan élteti, újításait üdvözli, kritikusan a lehetséges negatív hatásokat hangsúlyozzák. A vita többnyire az aktualitások szintjén zajlik, ezen belül elsősorban technológiai szemszögből, másodsorban pszichológiai és társadalmi hatásokat hangoztatva. Az elemzésnek e szintjén kimondottan nehéz olyan megállapításokat tenni az online médiaszféra egészéről vagy akár csak egyes részeiről is, amelyek hosszabb-rövidebb idő elteltével is érvényesek maradhatnak. Célszerűnek tűnik tehát az elemzést más szintekre átvinni, és nyelvezetet váltani. E dolgozat irányt ajánl az elemzési szint megváltoztatásához, és felvázolja a nyelvezetváltás lehetséges gyümölcseit.

1.0) Az online kommunikációs színterek vizsgálata két markáns hagyományban gyökerezik.

1.1) Az angolszász eredetű (dominánsan technoorientált) felfogás a médiumok működésének sajátosságaira fókuszál, azok technikai paramétereinek, keretfeltételeinek elemzésével és leírásával igyekszik meghatározni, milyen mechanizmusok mentén működnek.

1.2) A német tudományos közgondolkodásban szárnyra kapott (dominánsan ontológiai) felfogás a médiumok alapvető jellemzőire koncentrál, ismeretelméleti úton határozza meg vizsgálatának tárgyait. E leírás dekonstrukciót és rekonstrukciót igényel a médiumokról való diszkusszióban.

2.0) A médiaelméletek továbbá a médiumok létrejöttéhez és működ(tet)éséhez felhasznált technológia megítélésének szempontjából szintén két alapvetően ellentétes szemléletmód

szerint csoportosíthatóak. E szemléletmódok ellentétes előjelű társadalomkritikai hagyományokon alapulnak, s nem mentesek a morális szempontoktól sem.

2.1) A technooptimista médiaszemlélet szerint a technológiai fejlődés pozitív változásokat hoz a társadalmak számára: a tér-idő kontinuum hagyományos felfogásának áthághatóságát biztosítja, a különböző társadalmi rendszerek integrációját segíti, valamint az erőforrások egyesítését szolgálja. E szemlélet képviselői a folyamatos technológiai fejlődésben és a médiumhasználat kiszélesítésében látják a társadalom minél szélesebb körű kommunikációs tevékenysége kiterjesztésének lehetőségeit.

2.2) A technopesszimista médiaszemléletmód a médiumhasználat veszélyeire hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozza egyebek mellett a posztmodern elidegenedési folyamat felgyorsulását, a privát és a nyilvános szféra egybecsúszását és a privát megnyilvánulások annulálódását, valamint az intenzív mediatisztált kommunikáció adatvédelmi szempontú veszélyeit, amelyek jelentős részben az előző figyelmeztetéshez kapcsolódnak.

3.0) E diszkusszió az *online-nak nevezett médiumok segítségével zajló humán kommunikációt*, közelebbről az online közösségi hálózatok kommunikációjában érvényesülő *nyilvánosság-, magánszféra- és közösségkonceptiót* jelöli meg vizsgálatának tárgyaként *a tér- és időfogalom változásaival* összefüggésben. Segítségül megalkotja a *humán online társadalmi kommunikáció* fogalmát (HOTK). Az angolszász kommunikációkutatói és informatikai terminológiában egyaránt szokásosan CMC-nek (*computer mediated communication*) nevezik ezt a kommunikációs megnyilvánulási módot. A vizsgált téma fogalmi térképe azonban magában foglal számos egyéb terminust is, többek között a *közösségi média, a hálózati kommunikáció, az információs társadalom, a virtuális valóság, valamint a virtuális közösség* kifejezést is. E fogalmak hálózatának egzakt kidolgozása, a jelentések pontos tisztázása a látszat ellenére máig nem történt meg, a fogalmi háló definitív rendszer helyett laza szövedékként működik. A technoorientált nézetű szerzők által használt terminuskészlet helyett ezért más nyelvezet látszik szükségesnek a téma feldolgozásához.

3.1) E diszkusszióban a humán online társadalmi kommunikáció *szociális rendszerként* jelenik meg. Mint ilyen, az online kommunikációs színtér (amely a résztvevő ágensek aktivitásának eredményeként konstituálódik) rendelkezik a rendszerek általános tulajdonságaival, konstruálódása és működési sajátosságai szerint pedig a szociális entitások közé sorolandó. E felfogásban tükröződik a rendszerelmélet hagyománya; különösen is merít a luhmanni szociálisrendszer-elmélet eredményeiből.

3.2) A vizsgált kommunikációs megnyilvánulások rekonstrukciójához másfelől szükségesnek ítéljük a kommunikáció participációra alapozott felfogása (a továbbiakban: PTC) fogalomkészletének bevonását. E nyelvezet alkalmazásának szükségességét az indokolja különösen, hogy kommunikációs koncepciójában szerves részt kap a kommunikáció és a közösség összefüggése, pontosabban a kommunikáció mint közös felkészültségekből való részesedés, s ezáltal a közösségképződés mozzanata.

3.3) Amennyiben a fenti két nézetrendszer, illetve nyelvezet elemző szintjein tárjuk fel az online kommunikációs szféra 3.0 pontban felsorolt vonatkozásait, lehetőség ígérkezik arra, hogy a mindenkori technológiai aspektusoktól (divatosan: „keretektől”) elvonatkoztatva, a jelenségeket magukat társadalmi szinten vizsgálva hosszabb távon is érvényesként fennmaradó megállapításokat lehessen tenni. Az elemzésnek ez a szintje nem populáris, nem könnyen fogyasztható, nem is okvetlenül olyan közérthető, mint a megszokott informatikai alapú híryanagok és kutatási eredmények, de talán mélyebb összefüggéseket képes feltárni a tekintetben, hogy a humán online társadalmi kommunikáció miféle hatásokkal bír a társadalmi kommunikáció szélesebb kategóriájára nézve.

4.0) A *humán online társadalmi kommunikáció* terminus használatáról általában Jóllehet, ebben az értekezésben kifejezetten *technoinvariáns* megközelítést kívánunk alkalmazni, a vizsgálandó tárgykör pontos megnevezéséhez a fogalmi háló korábban jelzett zavarai miatt szükséges két technikai műszót bevezetni: a *humán online kommunikáció*, valamint a *humán online társadalmi kommunikáció* fogalmait. (A disszertáció a továbbiakban HOK-ként, illetve HOTK-ként hivatkozik rájuk.) Jelentésük között az alábbi distinkciót kell megtenni.

(1) *Humán online kommunikáció*: tágan értelmezve lefed valamennyi olyan, interneten zajló kommunikációs tevékenységet, amelyben a küldő- vagy a fogadóoldalon emberi résztvevő van (a kommunikáció tranzaktív perspektívájából tekintve), illetve amelyben online kommunikációs színtéren humán ágensek vesznek részt (a PTC perspektívájából tekintve). Ez a meghatározás magában foglal minden, interneten, emberek által végzett kommunikációs tevékenységet, de – definíció szerint – a gép-gép közötti kommunikációt kizárja a vizsgálati keretből.

(2) *Humán online társadalmi kommunikáció*: szűken értelmezve a web2-nek is nevezett, internetkapcsolaton (asztali számítógépen [PC], mobil adatforgalmi eszközökön és más, internetkapcsolatra képes eszközökön, pl. PDA-n, laptopon, note- és netbookon, tablet PC-n, stb.) elérhető ún. *közösségi médiumok* színterein zajló kommunikációt jelenti.

Nem fedi ugyanakkor

a) a gépek egymás közötti kommunikációját (ahogy fent a humán online kommunikáció sem);

b) a privát e-mailezést, mert ez technikailag zárt, azaz a résztvevők köre korlátozható, ilyenformán problémás, de legalábbis kérdéses lenne az ilyen kommunikáció kimeneteleit a társadalmi kommunikációra vonatkoztatni (szemben a levelezőlistákkal, amelyek társadalmilag releváns kommunikációkat tartalmazhatnak, s ilyenformán részei a HOTK-nak), valamint

c) a gép és ember közötti (s ilyenformán kétszereplősként meghatározott) kommunikációs aktusokat.

A humán online kommunikáció nyilvánosan hozzáférhető aktusai alkotják a humán online társadalmi kommunikációt.

5.0) A humán online társadalmi kommunikáció ágenseiről: a 4.0 pontban jelzett elhatárolásból következik, hogy a vizsgált kommunikációs aktivitások humán ágensek között, de gépi közvetítéssel mennek végbe. Az ágensek – a klasszikus szociológia ágensfogalmához és a participációs kommunikációteória fogalomkészletéhez egyaránt igazodva – lehetnek individuálisak és kollektívek, valamint – a PTC kiegészítő gondolatmenete szerint – koalícióban lévők. A humán online társadalmi kommunikációban megjelenő kollektív ágensek a kommunikációs technológia eredményeiként vannak jelen, nem pedig

annak kiindulópontjaiként. A valóságban létező kollektív ágensek, a humán online társadalmi kommunikációba képesek belépni, de a virtualításban létrejövő kollektív ágensek (s helyesebb itt a 'koalíciós ágens' kifejezés használata, pl. egy fórumban megjelenő véleményáramlat esetében) a virtualításban zajló kommunikáció következtében konstituálódnak. Amennyiben megtörtént a kollektív, illetőleg a koalíciós kommunikációs ágens konstitúciója, az már – természetesen logikai értelemben – kiindulópontja lehet további kommunikációknak.

5.1) A gépi közvetítés a kommunikációs aktusnak szükséges, de nem elégséges feltétele, hiszen a kommunikációs aktus létrejöttéhez a vizsgált szintéren szükség van legalább két ágensre. E diszkusszió a gépi közvetítés aktusát nem egy ágens működéseként, hanem kódként határozza meg (bővebben ld. 7.1).

5.2) Másfelől a humán online társadalmi kommunikáció rendszerben zajlik, két értelmezésben is: a) technikai rendszerben, valamint – a humán ágensek okán – b) társadalmi rendszerben. Ez utóbbi megállapítás egy rejtett premisszát tartalmaz, amely szerint a humán ágensek online kommunikációja társadalmi kommunikáció. A premissza akkor válik pontosabbá, ha teljesül a feltétel, amely szerint az ágensek diskurzusa *hozzáférhető* más ágensek számára direkt vagy indirekt módon. (Ezért zártuk ki a 4.0 pontban a privát e-mailezést a vizsgálat tárgyköréből, szándékosan nem térve ki pl. a privát e-mailek titkos megfigyelésének, a nem nyilvánosság előtt zajló kommunikációs szituációkban a postafiókok feltörésének eseteire.)

6.0) A humán online társadalmi kommunikáció szintere a számítógépek közvetítette (mediatizált) humán kommunikáció sajátos „helye”.

6.1) E szintér virtuális és reális jegyeket egyaránt magában hordoz: virtuális a szónak a „realitástól különböző”, megkülönböztető értelmében, ugyanakkor reális, amennyiben a résztvevő humán ágensek okvetlenül a valóságban is létező entitásokként vannak definiálva (ld. 3.0 pont). Figyelemmel kell lenni arra a tényre, hogy az ágensnek a virtuális szintereken bekövetkező tudásváltozása a valóságban is létező tény: a humán online kommunikációban megszerzett ismeret a valóságban (offline) is kamatoztatható lehet.

6.2) A kommunikáció színtere – esetünkben a humán online társadalmi kommunikáció színtere – differencia (megkülönböztetés) alapján jelölődik ki: a rendszeren belüli elemek megkülönböztetik magukat a külső környezettől. Minden differencia, amennyiben egységként jelölődik meg, a formafogalom alá sorolható. A kommunikáció tehát olyan forma lesz, amely egységként felfogott, újra és újra felhasználható differenciaként viselkedik, amely egy korábbi ellentét magába foglalásával dinamizálja önmagát, s így alkalmazása különböző kontextusokban újra és újra biztosan lehetségessé válik.

6.3) Az elemzés során nem kerülhető meg a résztvevő ágensek bevonódásának mikéntje. Luhmann megfontolásából kiindulva emberek, személyek, vagy individuumok helyett szerencsésebb identifikációk részvételéről beszélni az online kommunikáció „közösségi médiának” nevezett színterein. (A pszichológia nyelvezetével talán úgy mondhatni: illuzórikus lenne a teljes identitás részvételéről beszélni, helyette korrektebb azt mondani, hogy az ágens csak személyiségének jól körülhatárolható „szeleteit” viszi magával e kommunikációs színterekre. Az izgalmas kérdések egyike éppen az, hogy mi történik, ha rajta kívülálló tényezők a tudta nélkül megbontják a mutatni kívánt homlokzatot, pl. egy közösségi portálon megjelenített profiladatlap feltörése esetén, s a humán online kommunikációban résztvevő ágens e pillanattól kezdve esetleg szándékán kívül mást mutat a kommunikáció többi ágense számára, mint amit korábban mutatni szándékozott.)⁴ Az *individuum* kifejezés konnotációi között tagadhatatlanul ott rejlik a felismerés: ha individuumok alkotnak rendszert vagy közösséget, nemcsak aktorságukat viszik bele az általuk közösen létrehozott konstrukcióba, hanem sajátvilágukat is. Ez a tény egyértelműen megfigyelhető az olyan, kisméretű, de nagyfokú bevonódást igénylő rendszereknél, illetve közösségeknél, mint a családok vagy a párkapcsolatok, azonban nagyobb kiterjedésű és kisebb bevonódást igénylő rendszereknél (pl. politikai véleményáramlatok, munkahelyi csoportok) felmerül a kérdés, vajon tényleg a teljes személyiséget (az aktorság mellett a sajátvilágot) is bele kell-e vinni a közösségbe, illetve a rendszerbe. Luhmann ezért nem is beszél individuumokról, helyette az identitás és az identifikáció tudományosan kevésbé terhelt, semleges fogalmát használja; ezzel szándékosan nem az egyes ember

⁴ Bővebben ld.: Leydesdorff (2007)

konkrét természetének individuális egyediségére utal, hanem egy olyan formát jelöl, amelynek segítségével kommunikációs struktúrák figyelhetők meg. Szakítani kell tehát a személyiség fogalmának rendszerszerű meghatározásával – így végül – ismét a participációs elmélet terminológiájával élve – eltekintünk a kommunikációban résztvevő ágensek sajátvilágától, és visszajutunk a szociológia aktor-fogalmáig. Reális és virtuális színtereken a résztvevő identitása egyaránt elrejthető, így más résztvevők számára korlátozható a hozzáférés.

6.4) A kollektív ágens és a közösség fogalma a PTC fogalomkészlete szerint átfedésben van egymással. A közösségi médiumokban megjelenített identitás, mint konstrukció koalíciós ágensek kialakulásához vezet, s a koalíciós ágensek további differenciálódása, illetőleg megszilárdulása hozza létre a humán online társadalmi kommunikációban megjelenő kollektív ágens.

6.5) Itt ugyancsak nem feladatunk a realitás és a virtualitás fogalomtörténetével foglalkozni, de jelezni szükséges, hogy a virtualitás, mint – arisztotelészi értelemben véve – lehetőség szerinti lét számos bonyodalmat okozhat a humán kommunikáció realitásban edződött individuális és kollektív ágensei számára egyaránt.

7.0) Humán online társadalmi kommunikációban a szignifikáció, illetve a kommunikáció többféle módon végbemehet. Kiinduló tételként egyelőre annyit szükséges rögzíteni, hogy a PTC elméletében leírt szignifikációs módok valamennyi változata jelen lehet, a *mutatis mutandis* szempontok felderítése külön vizsgálatot igényelne.

7.1) Szigorúan technológiai szinten vizsgálódva egyetlen releváns megkülönböztetést és megjelölést, azaz kódot lehet azonosítani az online kommunikációban: a digitális jelsorokat konstituáló elektromos impulzusok 1-esként vagy 0-ként azonosított ellentétpárját. Ahogy jeleztük, az online társadalmi kommunikáció különböző vetületeinek vizsgálatához és megértéséhez ez nem elegendő. Az online kommunikációt konstituáló, rendszerelméleti értelemben vett megkülönböztetések és megjelölések között ezért kiemelten foglalkozni kell a reális / virtuális ellentéttel (s ez az elemzésnek egy felsőbb szintje lesz). Kulcskérdés ugyanis, hogy a kommunikáció ágensei miként határozzák meg a

kommunikátumot: mint kizárólag a virtualításban érvényesülőt, vagy mint a realitásban is érvényességigénnyel fellépőt? Ez a distinkció egy további paradoxonhoz vezet: a reális/virtuális megkülönböztetés maga reális-e vagy virtuális?

7.2) A rendszerelméleti alapokon nyugvó kommunikációfogalom szerint nem a kommunikáció résztvevőin vagy a médium jellegén, hanem a résztvevők által létrehozott hálózat strukturális kapcsolódási pontjain van a hangsúly. A PTC koncepciója állapotként tekint a kommunikációra, amelyben felkészültségekből való részesedés történik a résztvevő ágensek között. A két megközelítés, bár korántsem kompatibilis, mégis jelentős kapcsolódási pontokkal rendelkezik, Ezért helyesnek látjuk média helyett kommunikációs rendszerként hivatkozni a humán online társadalmi kommunikációban létrejövő hálózatra.

7.3) A humán online kommunikáció ágenseinek megnevezésére számos metafora használatos, amelyek természetükre nézve más-más tanulságokkal szolgálnak.

7.3.1) A digitális bennszülött / digitális betelepülő ellentétpár az online kommunikációhoz szükséges felkészültségek eredendőségére vagy szerzettségére kíván utalni, figyelmen kívül hagyva e felkészültségek pontos leírását, vagyis hogy mi definiálja a bennszülöttséget. A bennszülöttség egy sereg felkészültséget előfeltételez, és valamiféle „táj” meglétét sugallja, amelyben az ágens képességeinek birtokában mozoghat.

7.3.2) A digitális nomád metaforája találó, de végső soron szem elől téveszti, hogy az online kommunikációt folytató ágensek nem lehetnek magányosak a szó affektív értelmében, hiszen felkészültségeik megosztása révén közösséget alkotnak. *Virtuális* közösségük abban mutatkozik meg, hogy mindannyian *felkészültek* arra a viselkedésre, amely a digitális nomádsághoz szükséges: rendelkeznek a helyi kötöttségektől mentes ténykedéshez szükséges anyagi és szellemi eszközökkel, megvan a szükséges kompetenciájuk, és képesek a megfelelő életformához illően cselekedni. Természetesen egyéb metaforák vizsgálata is megtörténik a disszertáció szövegében. Michel Maffesoli az „új törzsiség” kialakulásáról

beszél, amely a távolsági kommunikáció által megvalósítható „újracsoportosulás” iránti vágyat fejezi ki, s amellyel az individuális létezés helyébe a csoporthoz tartozás lép.⁵ Szerinte a magányos kielégítettség (vö. pl. cyberszex) megélését a társadalmi szerveződés új formái váltják fel.⁶ Paul Virilio kritikusan viszonyul ehhez, szerinte Maffesoli törzsi modellen alapuló elképzelése teljesen idejétmúlt, mert a jövő az elképzelhetetlen magányé – aminek a *játék* az egyik eleme, méghozzá a valóság rendjét megbontó játék. Ugyanakkor ontológiai szempontból tekintve biztonsággal kijelenthető, hogy a magány geneziséhez szükséges legalább egy feltételezett társ, ami újabb fogalmi problémákat vezet elő az utóbbi metafora esetében.

7.3.3) A jelzett ellentétek feloldására meg kell különböztetni egymástól az individuális nomádot és a kollektív nomádot (így kizárható az a konnotáció, ami szerint a nomád okvetlenül magányos, és e ponton kell vitába szállni a társadalomtudósok írásaiban olykor felbukkanó „társas magány” koncepciójával, amelyet az online kommunikáció vizsgálatánál is felidéznek), valamint be kell vezetni a nomád ellenfogalmát, a letelepedettet. A letelepedett perspektívájából szemlélve a nomád idegen, a nomád perspektívájából nézve a letelepedett otthonos. Közös nevezőjük a környezettől való elkülönülés, de attitűdjeik tekintetében különböznek.

7.4) A felkészültségek megosztása közösséget konstituál. A köznyelvben a megfigyelt színtereken létrejövő közösségeket *virtuális közösségek* nevezik, miközben azok létezhetnek a realitásban is, sőt reálisnak látszó közösségekről is kimutatható a virtualitásuk (pl. nemzetközösségek, vallási közösségek). A közösség fogalmi csapdájából vélhetően csak úgy lehet szabadulni, ha pontosan meghatározzuk, *minek a közösségről* beszélünk: felkészültségek közösségről, élményközösségekről, divatközösségekről, szakrális közösségekről, és így tovább. A virtualitásban ráadásul további problémába ütközik a megfigyelő: a felkészültségek közössége pl. virtuális, de a felkészültségek maguk nagyon is reálisak. (Itt kell a 7.1-re visszautalni, és megjegyezni: a virtuális és a reális

⁵ Maffesoli (1988)

⁶ Maffesoli et alii (2004) 133-134.

megkülönböztetés dilemmájából kiutat jelenthet, ha külön-külön beszélünk virtuálisan reális és reálisan virtuális kommunikációs megnyilvánulásokról, ill. felkészültségekről.) A közösségfogalom, ahogy fentebb jeleztük, tisztázatlan. Weber szerint „'Közösségnek' nevezük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést – az egyes esetben, vagy az esetek nagy átlagában, vagy a tiszta típusban – a résztvevők szubjektíve átérett (érzelmi-indulati vagy tradicionális) összetartozáson alapuló beállítottság jellemzi. 'Társulásnak' nevezük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést racionálisan (érték- vagy célracionálisan) motivált érdekkiegyenlítődésem vagy ugyanígy motivált érdekkapcsolódáson alapuló beállítottság jellemzi. A társadalmi kapcsolatok nagy többsége részben közösség-, részben társulásjellegű. Még a legracionálisabb, mégoly józanul kialakított és céljaiban teljesen egyértelmű társadalmi kapcsolat (pl. a vevőkör) is teremthet olyan érzelmi értékeket, amelyek a szándékolt célon túlnőnek. Fölöttébb különböző mértékben persze, de valamiképpen minden olyan társulás hajlamos erre, amely túl azon, hogy a tényleges cselekvés valamilyen céllal rendelkező egyesülés keretében megy végbe, hosszútávra szóló társadalmi kapcsolatokat teremt a résztvevő személyek között – mint mondjuk az egy katonai alakulatban szolgálók, ugyanabba az iskolai osztályba járók, ugyanabban az irodában vagy műhelyben dolgozók között létrejött társulás –, s nem szorítkozik eleve egy-egy konkrét dologi teljesítményre. Ám ugyanígy előfordulhat a fordítottja is, ti., hogy egy szokásos érteleme szerint közösségjellegű társadalmi kapcsolatot a résztvevők – mindnyájan vagy néhányan – teljesen vagy részben célracionális irányultságú kapcsolatként kezelnek. A családot például tagjai – nagyon különböző mértékben – érezhetik közösségnek, illetve kihasználhatják társulás gyanánt.”⁷ A virtuális közösségekre vonatkoztatva e klasszikus szociológiai fogalmi elkülönítés is zsákutca, hiszen a virtuális közösségekben résztvevő ágensek ugyancsak vegyes motivációkkal participálnak, s akkor még nem beszéltünk arról, pontosan *milyen* közösségben vannak ők.

8.0) A rendszerek önszerveződéséről: az önlétrehozás (autopoiesis) fogalmát a kommunikáció szociológiai elmélete azon rendszerekre vonatkoztatja, amelyek minden elemi egységüket, amelyekből létrejönnek, éppen ezen elemek hálózata révén

⁷ Weber (1967) 66-67.

reprodukálják, és magukat ezáltal a környezetüktől elhatárolják. (Humberto Maturana az önszerveződés terminusát eredetileg kizárólag élő rendszerekre vonatkoztatja, Luhmann pedig kiterjeszti minden rendszerre, azaz minden olyan, több elemből álló szervezett egységre, amely differenciaképzések révén képes magát megkülönböztetni a környezetétől.) Ez a differenciaelméleti megközelítés csábító perspektívát ad a virtuális közösségek kutatásához, amennyiben belátható, hogy a szó számítástechnikai értelmében vett virtuális világban működő rendszerek is egy nagyobb rendszer (pl. az internet) alrendszereiként működnek.

8.1) Kérdés marad ugyanakkor, hogy Luhmann felosztásában (a pszichikai rendszerek mellett elkülönített szociális rendszereket, azokon belül pedig megkülönböztetett interakciókat, organizációkat és társadalmakat) hol helyezkednek el a virtuális közösségek. Luhmann szerint a társadalmi (szociális) rendszerekben zajló kommunikáció kulcskérdése a következő: mitől lesz egy – rendszeren kívülről nézve – véletlenek sorozatán alapuló rendszerben mégis nagy eséllyel sikeres a kommunikáció?

8.1.1) A választ két különböző elméleti mélységben adja meg, amelyek azután koherens elméletté kapcsolódnak össze. Egyfelől szükség van a) információra (amelyet megkülönböztető tényezőként definiál), illetve b) közlésre, valamint c) a közölt információ megértésére. A szinopszis egyik jelentős fogalmi problémája, hogy míg a luhmanni szociálisrendszer-elmélet használja az információ fogalmát, a PTC gondosan kerüli e homályos terminus említését. A két teória párhuzamos használata e ponton különösen nehéznek ígérkezik.

8.1.2) Másfelől a *par excellence* kommunikációs jelenség koncepciójának finomításához bevezeti a médium fogalmát, amelynek három szintjét különíti el.

8.1.2.1) A nyelv, mint médium lehetővé teszi, hogy átlépjük a közvetlen észlelhetőség határát, és szimbolikus általánosítások segítségével olyasmint is a kommunikáció tárgyává tegyünk, ami nincs jelen, illetve csak lehetséges. A nyelv tehát kapcsolatot képes

teremteni a virtuális és a reális világ között, amennyiben egyszerű konstatálás helyett a lehetőségekről is képes referálni, valamint a jelenidejűség mellett időben előre- és visszamutató jelleggel is rendelkezik.

8.1.2.2) Az ún. kiterjesztő médiumok (Verbreitungsmedien) megnövelik annak az esélyét, hogy a kommunikáló rendszerlemek között fokozódjon az elérhetőség. E médiumok (pl. írás, kép, etc.) növelik annak esélyét is, hogy a jelek a két fél számára egyformán álljanak rendelkezésre.

8.1.2.3) A harmadik médiumcsoport (Fritz Heider nyomán) a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumoké. Ezek olyan speciális struktúrák, amelyek a valószínűtlenséget valószínűséggé transzformálják. Valójában a társadalmi rend képzésének alapvető faktorairól van szó, mint például a hatalomról, a pénzről és a tudományos igazságról, mint bináris sematizált kódról, amelynek két igazságértéke van: a tudományos igazság esetében pl. az igazság és ennek ellenpólusa, a hamisság. Ezek a tényezők képesek egy-egy kommunikációs szándékot elfogadhatóvá tenni a kommunikációs partner számára, és ezáltal értelmet adni neki.

8.2) A humán online társadalmi kommunikáció színtere nézetünk szerint luhmanni értelemben vett médium (a kommunikáció kódja pedig luhmanni értelemben vett forma). A fenti három pontban a médium három különböző értelmezése közül azonban csak közelebbi vizsgálattal deríthető ki, melyik típusnak mennyiben felel meg. A médium és a színtér, illetve a forma és a kód közös alapokra építkeznek, s kapcsolatba hozható a PTC intelligibilia-fogalmával: míg a médiumban, illetve a színtérben kötetlen, addig a formában és a kódban strukturálisan kötött intelligibilia van jelen.

9.0) A megfigyelés további sarkalatos kérdései az eddigiekben ismertetett alapvető megállapításokból következnek.

9.1) Az online társadalmi kommunikációban résztvevő individuális és kollektív ágensek által alkotott közösség polikontexturális. Minden „online közösség” saját kis „világot” hoz létre. Az így értett „világ” nem a benne megvalósult műveletek halmazaként, hanem azok korrelátumaként adott, azaz mint az értelemfelteli cselekvések és átélések horizontja. A rendszer egysége a funkciókban van. A funkciók teljesítésében viszont nincs hierarchia, nincsenek egyértelműen alá- és fölérendelt közösségek. Ez egybevág az internet logikájaként emlegetett sajátos tér- és időfogalommal, a decentralizált rendszerek decentralizált halmazának koncepciójával.

9.2) A humán online társadalmi kommunikációban való részesedés a médium (ld. 8.1.2.1 – 8.1.2.3) sajátosságai miatt újraalakítja a privát/nyilvános megkülönböztetésről alkotott felfogást. A fogalompár újradefiniálása egy újabb kulcskérdés a téma megértéséhez. (Ld. a közelmúltbeli esetet, amikor egy kamaszlány az egyik közösségi portálon technikai tévedésből mind a 700 millió felhasználó számára nyilvánossá tette születésnapjához meghívóját, ezért több ezren gyűltek össze a háza előtt a megadott időpontban. A tömeget a rendőrségnek kellett kordában tartania, majd szétoszlatnia. A privát, a korlátozottan nyilvános és a teljesen nyilvános történések sajátos összecsúszásának lehet szemtanúja a megfigyelő.)

9.3) A 3.0 és 9.1 pontban hivatkozott tér- és időfogalom online megjelenése újabb releváns kérdést hordoz, amely kihat a virtuális/reális fogalompár meghatározásának kérdésére is. Az internet lokalitása a realitásban mindenképpen érvényesül, s mivel nyelvi alapokon is differenciált, az online társadalmi kommunikáció ágenseinek (jelen esetben nyelvi) felkészültsége szerint tagolódik. Jóllehet a hiperrealitás posztmodern koncepciója szerint az idő- és valóságfogalom értelmezhetetlen, a megvalósulás tekintetében a humán online társadalmi kommunikáció erősen kötött az időbeliséghez, sőt a realitás egészéhez (legalábbis technológiai szempontból).

10.0) A módszertanról: az óriási vizsgálati elemszám és a közelebről meghatározatlan téma szimplifikációt követel. E tekintetben egyelőre csak lehetséges utak jelölhetők ki, mintsem biztos irányok. A vizsgálat egyik lehetséges módja, ha a *par excellence*

kommunikáció közvetlen (és sok tekintetben problémás) megfigyelése helyett a tevékenységre helyezük a hangsúlyt, és kvantitatív mérést végzünk a problémamegoldás, a hálózatok eredmény- és hatékonyságmérése, s a kommunikáció mérhető paramétereit tekintetében. Ezek indexelhető instanciaként működnek, ahol a kommunikációs tevékenység kimenetei és a hálózatok problémamegoldó ereje lényeges és mérhető adatként mutatható ki. A másik lehetséges irány az élményvizsgálat: különböző virtuális „kiszerelek” (pl. közösségi portál, mikroblog, virtual reality, szakrális közösségek online megnyilvánulásai) élményvizsgálata kvalitatív eszközökkel (pl. fókuszcsoportos, online fókuszcsoportos módszerrel). E tekintetben a disszertáció három exkurzusa kínál lehetséges utakat.

Utószó

Jelentős részben nehezíti mind a kutatómódszertan meghatározását, mind a leírás egzakttá tételét, hogy a luhmanni teória és a PTC a kommunikáció „nagyelméletei” közé sorolható, amennyiben az elemzés legfelsőbb szintjeiről tekint a kommunikáció jelenségkörére, és egységes fogalmi rendszerbe próbálja integrálni a legkülönbözőbb kommunikációs jelenségekről szóló leírásokat. Ezért a megfáradt posztmodern tudományosság „empirikus fetisizmusa” mindkét elméletből operacionalizálni igyekszik bizonyos konstitutív fogalmi elemeket ahelyett, hogy alapjaiban reflektálna rá. Nem garantálható, hogy e sorok szerzője el tudja kerülni az aktualitásokhoz való kötöttséget. Azért ragaszkodik mégis e két fogalmi rendszer alkalmazásához, mert lehetőséget lát rá, hogy ha nem is az elemzés „Supertheorie”-szintjén, de egy vagy két „emelettel” lejjebb átfogó megállapításokat tudjon tenni a gyorsan változó internetszféráról (amelynek fejlődőben lévő jelenségeit Luhmann egyébként érdemben már csak néhány interjúban kommentálta), s újra meg újra emlékeztessen rá, hogy a „nagy kommunikációs forradalomként” leírt online kommunikáció alapjait humán ágensek alkotják. Így technikai értelemben ugyan beszélhetünk újdonságokról, de a társadalomban és a társadalmi kommunikáció szintjén az online kommunikációs módozatok fejlődésével sem történtek mélyreható változások a humán világban.

I. Média- és információelmélet

Az interdiszciplináris tárgyalási keret szükségességéről

„Nincsen alkalmazott tudomány. Csak a tudomány alkalmazása.”

(Louis Pasteur)

Korunk „párhuzamos világa”, a kommunikációkutatók egyik kedvelt kutatási terepe az online médiaszféra. Kétség sem fér társadalomformáló szerepéhez; elemzőinek többsége hallgatólagosan vagy kimondottan élteti, újításait üdvözli, kritikussai a lehetséges negatív hatásokat hangsúlyozzák. A vita többnyire az aktualitások szintjén zajlik, ezen belül elsősorban technológiai szemszögből, másodsorban pszichológiai és társadalmi hatásokat hangoztatva. E két fő csapásirány és annak két-két leágazása – a jelenség pozitív és negatív attitűdű megközelítése, s ezeken belül a technikai és a technikafüggetlen szemléletmód – kikristályosodottnak látszik, jóllehet sokszor bebizonyosodott: a gyors technikai változások követésére a hagyományos diszciplináris keretek jobbra képtelenek. Különösen igaz ez az online médiaszféra és azon belül például a virtuális közösségek vizsgálatára vonatkoztatva.

A példánál maradva: az információtechnológiai megközelítés rendszerint az informatika terminológiai eszköztárát vonultatja fel a virtuális közösségek funkcionális magyarázatához, utóbbi pedig a felhasználók, mint individuumok – husserli és habermasi értelemben vett – életvilágát, illetve az ilyen individuumok között létrejövő interaktív (máshol, terminológiától függően: interszubjektív) kapcsolatok lelki vetületeit, esetleg az önreprezentációs mechanizmusok mozgatórugóit igyekszik feltárni.⁸ Azonban a két perspektíva egyike sem alkalmas arra, hogy a virtuális közösségek ontológiai gyökerét ragadja meg. Az informatika jobbra a már létrejött, működő közösségek technikai⁹ kérdéseit taglalja, a pszichológia pedig – az individualitás középpontba helyezése révén – a virtuális közösségek *alkotórészeire* koncentrálnak, többnyire szem előtt tévesztve a rendszer és tagjainak egyidejű (mondhatni szinoptikus, a rendszer alkotóelemeinek és azok kölcsönhatásának együtt-látó) elemzését. Ezek a vizsgálati keretek tehát rendszerint túl

⁸ A virtuális közösségek témájáról szóló jelentősebb honi és nemzetközi művek felsorolására itt nem vállalkozhatok. Ehelyett jobbra két műcsoportra hivatkozom: a magyar nyelven elérhető irodalom köréből Halácsy-Vályi-Wellmann, (2007), a külföldi szakirodalomból Howard Rheingold – főként online elérhető – írásai ajánlhatók a mélyebb tájékozódáshoz (www.rheingold.com).

⁹ Értve ezalatt a görög filozófia *techné*-fogalmát és az előállítás materiális jellegét egyaránt. Bővebben ld. Ropolyi (2006).

specifikusnak bizonyulnak olyan kérdések megválaszolásához, mint például hogy miként változott meg a kommunikatív nyilvánosság és a kommunikáció színtere a digitalizáció beköszöntével, miféle lehetőségek kínálóznak a továbbfejlődésre, és hogyan írhatók le a virtuális közösségek, mint rendszerek, illetve ezen rendszerek többek-e, mint részeik összessége, vagy netán kevesebb potenciállal rendelkeznek-e részeik „mechanikus” összességénél.

Az elemzések diszciplináris szintjén kimondottan nehéz olyan megállapításokat tenni az online médiaszféra egészéről vagy akár csak egyes részeiről is, amelyek hosszabb-rövidebb idő elteltével érvényesek maradhatnak. Célszerűnek tűnik tehát az elemzést az interdiszciplinaritás szintjére átvinni, és nyelvezetet váltani. E disszertációnak természetesen nem áll módjában valamiféle virtualitás-központú tudományközi nagyelmélet felállítása (ez nemcsak arcátlan, de még csak kétes sikerrel sem kecsegtető próbálkozás lenne), csupán néhány olyan szempont felvázolására teszek kísérletet, amelyek meglévő elméletek fogalmainak összekapcsolásával alakítják ki például a virtuális közösségek elemzésének technikafüggetlen – de legalábbis a technikacentrikus szemlélettel szakító – kereteit. (E tekintetben talán magyartalanabb, de pontosabb *technoinvariáns* megközelítésről beszélni.) A gondolatmenet során főként Niklas Luhmann társadalmirendszer-elméletének,¹⁰ valamint a kommunikáció participációra alapozott felfogásának¹¹ mozgósításával és ezek fogalmi készletének alkalmazásával teszek megjegyzéseket a virtuális közösségek működéséhez. A kulcsfogalmak – ismét csak példálózó felsorolással – ebben a tárgyalási univerzumban az *ágens* (*ágencia*), a *színtér*, a *rendszer/környezet* megkülönböztetés, és a *nyilvánosság* lesznek. A két megközelítés felhasználása és összevetése már önmagában interdiszciplináris vállalkozás, hiszen mind a luhmanni rendszerelmélet, mind a participációs teória *ab ovo* kilógott a hagyományos diszciplináris keretből: előbbi a biológia, az informatika és a kibernetika nyomán a rendszer- és kommunikációelmélet, valamint a szociokulturális evolúció talaján áll, utóbbi a logika, a nyelvészet és – sok egyéb mellett – a szemiotika fogalmi készletéből merít, mindkettő önálló, ám szemlátomást átfedésben lévő nyelvezetet hozva létre a „*grund theory*” megalkotásához. (A pontosság kedvéért megjegyzendő, hogy Niklas Luhmann konkrétan „nagyelméletként” hivatkozik saját életművére, amelynek keretein belül számos diszciplína bekapcsolásával megalkotta a szociális rendszerekről szóló leíró nyelvezetet, s

¹⁰ Luhmann (1984, 1997, 1999, 2006, 2008)

¹¹ Horányi (2007)

amellyel kilépett a weberi egyén-központú szociológia hagyományából, majd *en bloc* a szociológia tárgyköréből. Hasonló történelmi perspektíva és kifejtett narratíva híján a kommunikáció participációra alapozott felfogása esetében talán pontatlan a *grund theory* kifejezés használata. Idézőjeles szerepeltetését az indokolja mégis, hogy a kommunikációelméleti keretknél tágabb perspektívát kínál – például a szociológia számára a véleményáramlat fogalmának rekoncepiálásával, vagy a közösségdefiníciók formális pontosításával – s ennyiben túllép saját diszciplináris keretein.)

Az interdiszciplinaritás kérdése a vizsgálat kezdetén azonnali magyarázatot kíván. Hagományosan az interdiszciplináris (szó szerint: tudományközi) törekvések két vagy több tudományterület / tudományág együttműködését feltételezik, amelynek folyamánya lehet a kölcsönös nyelvezethasználat, fő kérdése pedig hogy mit tanulhat egyik tudományág vagy tudományterület a másiktól. Amint az interdiszciplinaritás jól hangzó közhellyé vált, programok és pályázatok kulcsfogalmául szegődött, és ezzel sok tekintetben kiüresítette eredeti jelentését, megjelent egy szűkebb (ha úgy tetszik: szigorúbb) értelmezés, ami szerint az interdiszciplináris kutatások eredményei voltaképpen nem két tudományterület metszetében jelennek meg, hanem a köztük lévő szakadékot igyekeznek áthidalni. Alapvető különbség van a két megközelítés között, hiszen a kutató részéről más-más attitűdöt és magatartást kívánnak meg: előbbi a saját diszciplinából való átlépést követeli egy másikba (majd esetleg visszatérést az eredetibe), utóbbi pedig azt kívánja meg, hogy a kutató „több világ polgáraként” otthonosan mozogjon az érintett tudományterületek (lehetőleg) mindegyik szférájában. E diszkusszióknak nem tiszte állást foglalni e korántsem tét nélküli szemantikai vitában, de szerzője tisztán látja, hogy törekvése szerint az utóbbi értelemben fogja fel az interdiszciplinaritást, legyen ez mégoly nehéz vállalkozás is.

A következő fejezetben kifejtett gondolatmenet megmutatja, hogy mekkora erővel bír az információ és a technika kulcsszava az internetről szóló diskurzusban. Ez az erő azonban nem bizonyul *magyarázóerő*nek: kevés olyan média- vagy kommunikációelmélet kínálkozik, amely lépést tud tartani a technológiai fejlesztésekkel, s ne szorulna rendszeres módosításra, kiegészítésre, netán újrafogalmazásra. Jelen értekezés e felismerésből kiindulva igyekszik túlmutatni a *médiaelmélet*-alkotáson: megírásának indoka az a felismerés, hogy technoinvariáns megközelítésben az online médiumok adta színtereken zajló kommunikációk skálázható módon rekonstruálhatók, s e módszerrel a médiahasználó

ember sem kerüli el a kutató figyelmét. Függetlenül a mindenkori technológiai újításoktól (csak a legutóbbiakat figyelembe véve: érintőképernyő, hangvezérlés, többujjas érintőpad, háromdimenziós szkennelés, stb.), az online társadalmi kommunikáció vizsgálatának az emberre, mint alkotóra és használóra kell irányulnia, még ha ez régi-új problémákat is hív elő (amint az identitással, a tér-idő észleléssel és a közösségképződéssel foglalkozó fejezetekben olvasható). Paradoxonnak tűnhet, hogy az emberközpontú megközelítés kidolgozásához egy olyan elmélet kapcsolódik be a leírásba, amely hallgat az emberről, s egy másik, amely ágensként rekonstruálja, s ennyiben *de*-konstruálja is. Ezek a megközelítések azonban egyaránt fel- és elismerik az emberi lények komplexitását, s azt, hogy – következésképpen – teljességükben rekonstruálhatatlanok – mi más következtetésre juthatna vizsgálódásai során egy *társadalomkutató*?

A társadalom kommunikatív szerkezetének elemzése háromféleképpen tehető meg:

1. Deskriptív módon: annak leírásakor, hogy milyenek az adott kor, helyzet és / vagy szintér kommunikációs viszonyai
2. Normatív módon: annak leírásakor, hogy milyenek kellene lenniük ezeknek a kommunikációs viszonyoknak
3. Konceptuálisan: amikor azt vizsgáljuk, hogy milyen eszközeink vannak az előző két leírás bármelyikének elvégzésére.¹²

Ez az értekezés a harmadik megközelítés irányába mutat. Szövegében főképp arra koncentrál, milyen eszközökkel lehet leírni a humán online társadalmi kommunikáció jelenségszféráját, és hogy ezek az eszközök mennyire kompatibilisek egymással, illetve mennyiben térnek el egymástól. Az eszmefuttatás végén adódhat a következtetés: az online médiaszféra és a virtuális közösségek, mint számítógépes kommunikáció révén létrejött médiumok / kommunikációs szinterek / nyilvánosságformák lényegileg új vonása nem a médium, a kommunikáció közvetítő közege, vagy a benne megjelenő technikai újdonságok, hanem a virtualitás mint újfajta nyilvánosságforma, hiszen a virtuális közösségek a nyilvánosság speciális kiterjesztésének lehetőségét hordozzák magukban a realitás *mutatis mutandis* karakterisztikájával – s annak minden veszélyével együtt.

¹² Horányi (2001) 55. nyomán

Médialeírások: optimizmus, kritika, pesszimizmus

„USER ERROR: replace user and press any key to continue.”

(ismeretlen számítógép)

„Nyugi! Csak egyesek es nullák vannak benne.”

(ismeretlen felhasználó)

Vizsgálódásainkat a médiumleírás lehetőségeivel és a médiumokhoz való viszonyulás lehetséges módjainak számításba vételével kezdjük.

Online kommunikációs színterek – e fogalom bővebb és pontosabb magyarázatára a disszertáció szövegfolyamában folyamatosan kerül sor, részletesen kibontva a kifejezés elemeinek jelentését és a körülöttük lévő problémákat, problémacsoportokat. E fejezetben elsősorban a kifejezés azon aspektusának pontosítása történik meg, amely az online kommunikációs színtér médium-jellegére vonatkozik, azaz amely az online kommunikációs színtereket médiumként gondolja el. E koncepció természetesen nem választható el attól a kérdéstől, mit kommunikál, hogyan kommunikál az online színtér, mint médium (ha egyáltalán tesz ilyet), s milyen résztvevői vannak, illetve hogyan kell azokat elgondolni, rekonstruálni. Ilyenképpen a későbbi fejezetekben szükségszerűen előkerül a tudás, az ágens és a vizsgált médium(típus) létrejöttére vonatkozó néhány alapkérdés is, az alábbiakban pedig bevezetésül egy problémavizsgálati koordinátarendszer felvázolása történik meg.

Az online kommunikációs színterek vizsgálata két, egymástól markánsan eltérő alapokon álló hagyományban gyökerezik. Az angolszász eredetű (dominánsan technoorientált) felfogás a médiumok működésének sajátosságaira fókuszál, azok technikai paramétereinek, keretfeltételeinek elemzésével és leírásával igyekszik meghatározni, milyen mechanizmusok mentén működnek. A leíró attitűd külsőleg tekint tárgyára, s annak potenciáljaival, a működésében rejlő – megfigyeléssel vagy elemzéssel megtapasztalható – tulajdonságokkal foglalkozik. Alkalmazott irányzatainak köszönhetjük sok egyéb mellett az információmenedzsment, az információtechnológia és a CMC (computer mediated communication) kifejezéseket.

A kommunikációról való gondolkodásban a legkorábbi időktől kezdve az szolgált kiindulópontként, hogy információ áramlik egyik helyről egy másikra. Vagy másként: a kommunikáció egy feladó tevékenysége, amely arra irányul, hogy információ jusson el egy vevőhöz. Információn itt természetesen nem csak újdonságértéket kell érteni, hanem a feladó érzelmeiről vagy a kommunikációs összeköttetés (csatorna) állapotáról szóló üzeneteket is. Ezt a közkeletű, információátvitelen alapuló képet szokták a kommunikáció *tranzaktív* felfogásának (vagy modelljének) tekinteni.¹³ E gondolkodásmód (vagy ha úgy tetszik: perspektíva) gyökerei a Shannon és Weaver nevéhez fűződő kommunikációs modellben lelhetők fel: eszerint a kommunikációt jelátvitelként kell elképzelni, amelyben az információk A-ból B pontba való, minél gazdaságosabb, azaz minél kisebb redundanciával és információtorzulással járó, hatékony továbbítása a rendszer feladata. (Másképp szólva: az információvesztés minimalizálása mellett a csatornkapacitás maximális kihasználása.) E rendszerben meghatározó jelentőséggel bírnak a (technikai) közvetítő eszközök (médiumok), amelyek a jelek kódolását és dekódolását végzik a csatorna két végpontján, egyúttal inputot és outputot adva neki. A technoorientált felfogás alapvetése szerint a technológia a jelátvitel módja mellett (pontosabban az információ kódolásának és dekódolásának minőségi lehetőségei és korlátai mellett) egyúttal a jelátvitelnél tágabban értelmezett *kommunikáció* módját, is meghatározza, vagyis az információátvitel *eredményére* – például a humán résztvevők fejében a kommunikációs *folyamat* eredményeképpen jelentkező tudás- és attitűdváltozásra – is kihat. Az adó- és a vevőoldalon lévő, egymással kommunikációs kapcsolatban álló felek kommunikációra vonatkozó mozgásterét tehát nagyban befolyásolja, hogy pontosan milyen elemekből épül fel (s ebből eredően milyen természetű) az adókészülék, a vevőkészülék, a csatorna, valamint hogy ezek miféle kóddal továbbítják a jeleket.

A német tudományos közgondolkodásban szárnyra kapott (dominánsan ontológiai) médiafelfogás a médiumok alapvető jellemzőire koncentrál, ontológiai úton határozza meg vizsgálatának tárgyait, s ennek a pozíciónak természetesen vannak ismeretelméleti következményei is (ahogy az alábbiakban a tudás természetének kérdésénél látható lesz). E leírás dekonstrukciót és rekonstrukciót igényel a médiumokról való diszkusszióban, méghozzá annak érdekében, hogy választ találjon a médiumok létezésével kapcsolatos alapkérdésekre: miképpen, milyen forrásból, ki vagy mi által vezérelten, milyen

¹³ Béres–Horányi (1999), Shannon–Weaver (1949) nyomán

tartalommal és milyen hatással jönnek létre és működnek a médiumok? (Hasonlóan a kommunikáció- és médiakutatás egyik sokszor citált alaptéziséhez, a Laswell-paradigmához: *Who (says) What (to) Whom (in) What Channel (with) What Effect*, azaz *ki, mit, kinek, milyen csatornán és milyen hatással mond.*)

A technoorientált vizsgálat és az ontológiai útkeresés szervesen összefügg: az alapkérdésekre adandó válaszok nem találhatók meg anélkül, hogy figyelembe vennénk a médium adta lehetőségeket és korlátokat. Anderson egyenesen odáig megy, hogy a nemzettudat kialakításában alapvető szerepet tulajdonít a „nyomtatott nyelvek” kialakulásának és a nagytőke általi elterjesztésének,¹⁴ s ha ez a gondolat manapság már nem számít újdonságnak, mégis újabb bizonyítékot szolgáltat a média- és technoorientált társadalomszemlélet meghatározó erejére. „(...) [A] kortárs médiatudomány nem pusztán a kritikai kultúrakutatás, publicisztika– és kommunikációelmélet, illetve a tömegkommunikáció hatásmechanizmusainak releváns kutatási területe, hanem olyan tudománysektor, ami a kultúra elsődleges mediális feltételei kapcsán – egy médiafilozófiai/esztétikai kontextus mentén – is vizsgálat tárgyává teszi önértelmezésünket és ezzel szorosan összekapcsolódó társadalmi kommunikációinkat.”¹⁵ Csakhogy – Hartmann okfejtéséhez igazodva¹⁶ – a médiaesztétikai korszakok (az írás és a nyomtatás gutenbergi szakasza, az analóg leképező eljárások kora, valamint a digitális médiaesztétikai korszak) közötti átmenet a felhasznált médiumok által erősen meghatározott rend szerint zajlik. Logikus, hogy a fentieket elfogadva megjelenik a médiumokról való gondolkodásban a *technológiai determinizmus* eszméje, amely Marshall McLuhan sok kritikát megért munkásságában nyeri el legalaposabb kifejtését, s alkotója homályosan definiált fogalomkészletének okán már megszületése pillanatában számos támadás céltáblája lett. „A McLuhan-galaxis halott – állítja 1996-ban megjelent, *The Rise of the Network Society* című művében Manuel Castells, rámutatva arra, hogy – bár sokan még a Gutenberg-galaxis elmúlása felett keseregnek –, a legújabb közlési eszközök megjelenése már a tipográfiát felváltó rendszernek, a televízió köré szerveződő tömegmédiának is véget vetett.”¹⁷

¹⁴ Anderson (2006) 49.

¹⁵ Batta (2008)

¹⁶ Hartmann (2003) 36.

¹⁷ McLuhan (1962) és uő (1964). Az idézet forrása: Varga (é. n.), Castells (1996) nyomán.

A médiaelmélet-alkotás másik nagy tengelyét a technooptimista – technorealista – technopesszimista (illetve technooptimista – technokritikus – technopesszimista) vonal mentén jelölhetjük ki. Ez sok tekintetben összefügg az előzőleg vázolt technoorientált-ontologikus dichotómiával. Az emberiség történetében – annak ellenére, hogy végigkíséri a technikai eszközök használata – rendszeresen visszatérő problémaként jelennek meg a technika társadalmilag hasznos vagy káros mivoltáról szóló gondolatmenetek.

„Pusztán ebből a tényből, azaz hogy jószerezvel minden jelentősebb technika esetében és jóformán minden korszakban újra és újra felmerül a hasznosság vagy károsság dilemmája, világosan megmutatkozik a technika-társadalom viszony kiemelkedő fontossága, a technikafilozófia alapkérdéseinek jelentősége. Mindazonáltal, csupán a technikafilozófia *alapkérdésében* elfoglalt álláspontból nem minden esetben következik egyértelműen a technika hasznosságának vagy káros voltának tézise; ilyen döntésekhez adott esetben további elvek vagy szempontok elfogadására is szükség lehet. (...) Mivel a konkrét technikák konkrét szituációhoz kötöttek, a szituációk pedig humán kontroll alatt állnak, a kiválasztott emberi törekvések és célok értékelése dönt a technika áldásos vagy káros megítélésében. (Gondoljunk például a maghasadás atomerőművekben és atombombákban való felhasználásának lehetőségére.)”¹⁸

A technooptimista médiaszemlélet szerint a technológiai fejlődés pozitív változásokat hoz a társadalmak számára: a tér-idő kontinuum hagyományos felfogásának áthághatóságát biztosítja, a különböző társadalmi rendszerek integrációját segíti, valamint az erőforrások egyesítését szolgálja. E szemlélet képviselői a folyamatos technológiai fejlődésben és a médiumhasználat kiszélesítésében látják a társadalom minél szélesebb körű kommunikációs tevékenysége kiterjesztésének lehetőségeit. A technopesszimista médiaszemléletmód a médiumhasználat veszélyeire hívja fel a figyelmet. Hangsúlyozza egyebek mellett a posztmodern elidegenedési folyamat felgyorsulását, a privát és a nyilvános szféra egybecsúszását és a privát megnyilvánulások annulálódását, valamint az intenzív mediatisztált kommunikáció adatvédelmi szempontú veszélyeit, amelyek jelentős részben az előző figyelmeztetéshez kapcsolódnak.

Az optimista és a pesszimista technológiamegítélés ugyanannak az értelmezési tartománynak két különböző térfelét foglalja el, következésképpen értelmezhetetlenek egymás nélkül, a vita köztük folyamatos. „Ma, úgy tűnik, eljött az ideje egy új jelenlétnek.

¹⁸ Ropolyi (2006) 68-69.

Ez az új jelenlét pedig az információs technológiának köszönheti lehetőségeit. Ha az írást és a könyvet olyan médiumokként definiáljuk, mint amelyek lehetővé teszik az egymással dialógusba lépők egymástól való távollétét, de ennek a távollétnek a hátrányaival is rendelkeznek (nincs jelen egymás idejében és terében a jeladó és a jelfogadó), akkor a mai információs technológia, a mobiltelefon vagy az internet az előbb említett médiumokkal ellentétben lehetővé teszi az írás és a beszéd kombinálásán keresztül a felhasználó ez ideig nem tapasztalt intenzitású (tele-)jelenlétét – az interaktivitás formájában” – fejt ki a technooptimista szemlélet lényegét – felvállaltan technokritikus nézőpontból – Müllner András.¹⁹ E felfogás természetesen nem tehető egyenlővé a technika feltétlen éltetésének attitűdjével – annál nagyobb mélységű összefüggéseket és messzebb menő következményeket fogalmaz meg. A lényeg az, hogy a kínáló lehetőségeket – például a tudásalapú társadalom létrehozását, számos gyakorlati probléma megoldásának lehetőségét – a technika fejlődésének tulajdonítja, miközben nagyrészt figyelmen kívül hagyja a technika használóinak sajátosságait, s hozzáállásában csupán halványan jelenik meg – ha egyáltalán – a technológiából eredő hátrányok, nehézségek részletezése, a technológiai kritika vonulata.

„A gondolatok mindig a kommunikáció közegében, attól befolyásoltan születnek meg. Nincsenek a közlés médiumától teljesen független mondandóink, hiszen a kifejezés meghatározott csatornái már eleve kijelölik a gondolkodás lehetőségeit és határait. Amikor szövegszerkesztőn fogalmazunk, az inkább emlékeztet a szóbeli fogalmazásra, mint a papíron való írásra. Sokkal rugalmasabbak vagyunk ilyenkor, hisz a szöveg könnyebben módosítható, a hosszabb összefüggések helyett pedig kisebb szegmensekre összpontosítunk, csakúgy, mint amikor beszélünk. A szóbeli fogalmazás rapszodikusabb, darabosabb, inkoherensebb. Az e-mail szövege sokkal közelebb áll a leírt beszédhez, mint egy hagyományos írott szöveghez. Ráadásul ma a nem online számítógép már csak a komputerhasználat határesetének tekinthető, tehát a képernyőn fogalmazás nem egy elszigetelt egyén tevékenysége többé. Ez is az írásbeliség előtti kommunikáció mintázatait hozza vissza a gondolkodásba”²⁰ – fogalmazta meg a médium, a kommunikáció és a gondolkodás közötti alapvető összefüggést Nyíri Kristóf 2004-ben, amikor beindult a Westel támogatásával megalakított, magyar irányítású nemzetközi kutatócsoport, amely az

¹⁹ Müllner (2006). Az írás a Nyíri Kristóffal készített Magyar Narancs-béli interjúra adott reakcióként látott napvilágot.

²⁰ Nyíri (2004)

új kommunikációs technológiák társadalmi hatásait elemzi. A közösség vezetője ugyanebben a beszélgetésben nem sokkal később hozzáteszi: „Én techno-optimista vagyok, hiszem, hogy ma a technika segítségével több gyakorlati problémát vagyunk képesek megoldani, vagyis többet tudunk a világról, mint bármikor korábban”.²¹ A technooptimista szemléletmód olyan értelmezése, amely a tudás fogalmával operál, egyúttal felveti a *tudás természetének* kérdését is. Nyíri szerint konkrét, gyakorlati célok esetében van csak értelme „tudásról” beszélni. Ha egy készüléket akarok megalkotni, vagy egy vegyületet akarok előállítani, és ezt az internet segítségével meg tudom csinálni, akkor „tudom” azt a valamit. Az által vezetett kutatócsoport eredményeinek egyik legfontosabb mondanivalója az, hogy ideje leszámolni a „testetlen igazságokkal”, s az „átfogó bölcsészelméletek” helyett konkrét vagy akár átfogó emberi problémák megoldására kell fókuszálni, mert „kizárólag a gyakorlat sikeressége jelentheti egy elmélet igazolását”.²² Évszázadokon át a mesterségbeli ismeret jelentette a tudást. Ezt igazolja, hogy a görög *techné* (ismeret, jártasság, technika) fogalma szerves összefüggésben állt a tudásával és annak konnotációival.²³ A mai tudástársadalom fogalmának újszerűsége nem abban áll, hogy a történelemben most válik először meghatározóvá a tudás kérdése, hanem hogy hosszú idő után sikerült szakítania a gyakorlattól független tudás eszményével, s ennyiben a pragmatikus társadalmi kérdések felé fordult.

Közhely, hogy a mobilkommunikációs technológiákkal átalakult a társadalom és az egyének tér- és időfogalma. A technooptimista természetesen jól tudja, hogy a szó szoros értelmében nincs jelen partnere idejében és terében, de „bízik benne, hogy a technika jóvoltából létrejönnek kvázi vagy virtuális jelenlétének feltételei”.²⁴ A szóbeliség kultúráját felváltó írásbeli kultúra visszaszorulásának tanújeleként egyre terjednek a multimedialis eszközök, szaporodnak készülékeinkben a hangalapú funkciók (beszédfelismerő és szövegfelolvasó szoftverek, a diktált szöveget digitális, írásos kóddá alakító programok, stb.), s a távolból nézve úgy tűnik, McLuhannak van igaza, amikor a másodlagos oralitás, egy új törzsi társadalom eljövételéről beszél. Az intertextualitás, illetve a végtelen szemiozsis jól ismert kultúraelméleti problémái a multimedialitás horizontján is megjelentek, a hagyományos tér és időészlelés átalakult, felbomlott, s helyében egy új

²¹ I. m. uo.

²² I. m. uo.

²³ Bővebben fejti ki a témát Ropolyi (2006)

²⁴ Müllner (2006) 525.

médiatér alakult ki egy új tapasztalategyüttessel.²⁵ A technooptimistákkal szembeszálló technopesszimista (bár e helyütt kár sarkítani, elegendő technorealitásról, vagy mint korábban, technokritikusról beszélni) így foglalja össze a szóbeli és az írásbeli kultúra összecsapásának patthelyzetét: „(...) az emberi kultúra az írás formájában testet adott saját nyelvi tudatalattijának. Magyarul, nem ment a megértés, mivel azonban a beszédet nem lehetett hibáztatni, létre kellett hozni egy másik médiumot, amely bár a beszédhez képest kisebb-nagyobb előnyökkel rendelkezett, ám mintegy koncentráltan tartalmazta annak hibáit. Előny: lehetett vele a távolból kommunikálni. Hátrány: nem volt ott, aki kommunikál. Előny: emlékeztetőként tudott funkcionálni, hátrány: felejtésre biztatott.”²⁶

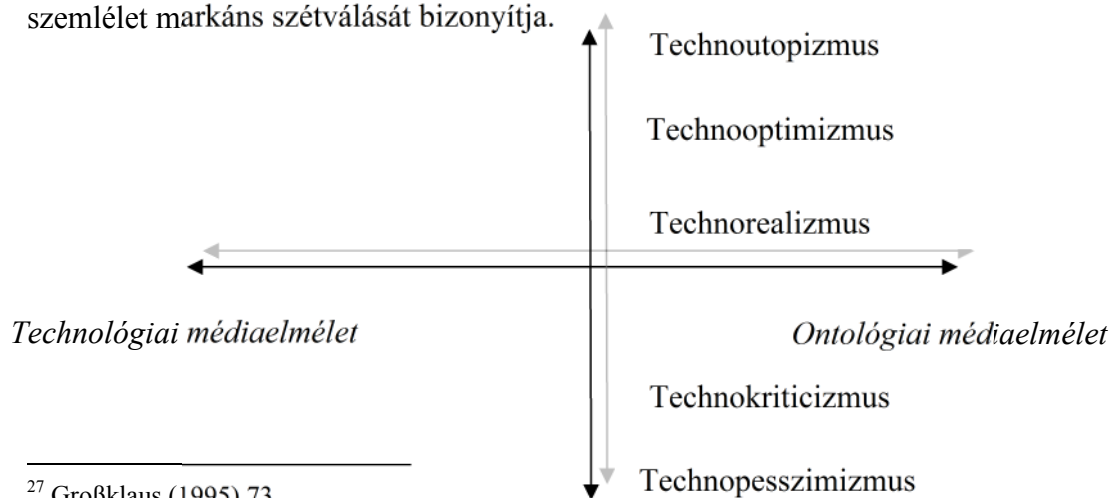
A technológiai realizmus köztes álláspontja sokféleképpen kidolgozható. Képviselői egy mérsékelt és elfogulatlan nézetrendszer kialakítására törekednek, elkerülve a technooptimista és technopesszimista értékeléseket. A technorealista számára a technooptimizmus utópisztikus jelenség, a technopesszimizmus pedig a modern és posztmodern gépromboló mozgalmaknak feleltethető meg, s ilyenformán mindkettő szélsőséges álláspontot képvisel. Ehhez természetesen szükséges a kritikai attitűd felvétele, amellyel a megfigyelő képes felülemelkedni a technika szabta korlátokon. Luhmann terminológiájával élve (ld. a szociális rendszerek elméletéről szóló áttekintő fejezetet): a külső megfigyelő szerepét felvenni, s egyúttal megfigyelni a megfigyelőt is (másodrendű kibernetika, *second level cybernetics*), hogy e két megfigyelési réteg összevetéséből vonjon le érvényes következtetéseket. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a technológia megfigyelése – amennyiben technológiai eszközöket von be e tevékenységbe – a rendszeren belül próbál rendszerszintű megállapításokat tenni. (Az ebből eredő probléma részletezése szintén a luhmanni elmélettel foglalkozó fejezetben történik meg.)

Az internet adta kommunikációs technológiák körüli vita nem dőlt el, hanem sokkal nehezebben magyarázható dolog történt vele: az alapkérdés átalakult, más szintérre terelődött. Az idő előrehaladtával ugyanis a techooptimista – technorealista vita az online kommunikáció témájában sajátos módon önmagába záródik: az egyes online kommunikációs technológiai rendszerek használatába beleszülető generáció számára felhasználói szinten egyre kisebb intenzitással vetődik fel releváns kérdésként a technológia megítélésének ügye. A digitális írástudással hadilábon álló, és / vagy az e

²⁵ Batta (2008), a szövegrészletben idézi Tóth (2008) írását.

²⁶ I. m. 529.

képességeket kései életkorban elsajátító felhasználók aggályai érthetőek. (Vö. a „technológiai sokk” jelenségével, amelyet Großklaus történelmi példával, a vasút feltalálásával világít meg,²⁷ valamint a marketing „korai befogadó”, illetve „követő fogyasztó” fogalmaival és a rájuk jellemzőkkel.) Aki egyszerű „digitális írástudóként” természetesnek veszi, az nem hajlamos problematizálni a technológia használatát és annak következményeit. A probléma csak üzemzavar esetén mutatkozik meg – ha egyáltalán. Reeves és Nass médiaegyenlet-koncepciója szerint ekkor jobbra megszemélyesítésként, mert a perszonalizált médium „viselkedését” az egyszerű felhasználó megfelelő attribúcióval könnyebben véli megfejteni, mint ha természetes egészében, technológiai sajátosságait is figyelembe véve, gépként vizsgálná. A technológiához való hozzáállás a társadalom egészénél valamivel szűkebb körben mégis releváns kérdés marad, mégpedig a társadalomtudományok számára. „Ha valaki azt hiszi, hogy az itt olvasható kis vitairat tét nélküli, akkor ajánlom figyelmébe, hogy gondolkodjon el még egyszer a techno-optimista szavain, és a kontextuson, amelyen belül szólnak, vagyis a mai Magyarországon. E kontextus a reformoktól hangos. A felsőoktatásra is reform vár, és e reform a hagyományos, ám egyben kényelmes egyetemi autonómiát piaci alapon fogalmazná át. Az állam részben kivonná magát a támogatásból, és a felsőoktatásnak el kellene gondolkodni finanszírozásának egyéb lehetőségein, gyakorlatilag a piaci lehetőségeken. Ez éppen egybevág a techno-optimista velejéig gyakorlati, interaktivitásra alapozott kommunikációs programjával. A maga részéről a techno-optimista is szembeállítja a gyakorlati tudást a “bölcészelméletekkel” (©techno-optimista), mint ahogy azt az időszerű reform fogja, és lehet sejteni, hogy az előbbi javára billen a mérleg” – írja Müllner.²⁸ Ez természetesen nem jelenti, hogy filozófiai vagy médiaelméleti síkon ne folya élénk diszkusszió a technológiához tartozó értékelő hozzáállásokról – csupán az ontológiai és a technológiai szemlélet markáns szétválását bizonyítja.

²⁷ Großklaus (1995) 73.

²⁸ Müllner (2004) 532.

Az információs társadalomtól az online szociális rendszerekig

„Pénzünk egyre nagyobb részét költjük el a világhálón, és egyre többen ott is keresik meg. Egyre kevésbé esik nehezünkre, hogy bízunk egy teljesen virtuális pénzben, amely csak egy számítógép (vagy egy mobiltelefon) képernyőjén látható. A homo informaticus számára ez már minden bizonnyal ugyanolyan természetes dolog lesz, mint számunkra az, hogy egy darab papírban bízunk, amelyre egy amerikai elnök vagy egy európai híd képét nyomtatták. Ha egyszer a pénz természete nem más, mint információ, akkor miért ne lenne a megjelenési formája is az?”

(Mérő László)

„Az információs szupersztrádán mindannyian tesztbábuk vagyunk.”

(ismeretlen szerző online bölcsessége)

E disszertáció az online-nak nevezett médiumok segítségével zajló humán kommunikációt, közelebbről az online közösségi hálózatok kommunikációjában érvényesülő nyilvánosság-, magánszféra- és közösségkonceptiót jelöli meg vizsgálatának tárgyaként, a tér- és időfogalom változásaival összefüggésben. Az angolszász kommunikációkutatói és informatikai terminológiában egyaránt szokásosan CMC-nek (computer mediated communication) nevezik ezt a kommunikációs megnyilvánulási módot, a vizsgált téma fogalmi térképe azonban magában foglal számos egyéb terminust is, többek között a *közösségi média*, a *hálózati kommunikáció*, az *információs társadalom*, a *virtuális valóság*, valamint a *virtuális közösség* kifejezést is. E fogalmak hálózatának egzakt kidolgozása, a jelentések pontos tisztázása a látszat ellenére máig nem történt meg, a fogalmi háló definitív rendszer helyett laza szövedékként működik. A technoorientált szerzők által használt terminuskészlet helyett ezért más nyelvezet látszik szükségesnek a téma feldolgozásához, amelyre a következő főfejezetben történik javaslatétel. Az alábbi gondolatmenet egyelőre csupán az *információs társadalom* kifejezés konnotációiról, fogalmi háttéréről és kritikájáról vonultat fel szempontokat. Meglátásom szerint a felsoroltak közül alkalmilag ez a terminus jelölhető ki generikus fogalomként a többi fölé (mert a többi ebben bennfoglaltként lehet jelen), elemzése révén pedig megtudható, hogy az ily módon értelemszerűen alkalmilag alárendelődő fogalmak kapcsán milyen problémákba bonyolódunk, s azokból miképp lehetséges a szabadulás.

Információs társadalom nem képzelhető el olyan médiumok nélkül, amelyek az információkat feldolgozzák, közvetítik és terjesztik. „Minden médium új civilizáció hordozója. Ez a központi jelentőségű, csírájában már Condorcet-nál és Lewis Mumfordnál fellelhető eszme az 1950-es évektől még inkább kibontakozott” – mutat rá az információs társadalom történetét feldolgozó, technokritikus és geopolitikai nézőpontokat párhuzamosan érvényesítő Armand Mattelart.²⁹ A médium és a technológia összefonódását, s így a személyközi és a társadalmi kommunikációra gyakorolt hatásukat számos szerző tekintette paradigmának, amelyen belül különféle osztályozási szempontok szerint egymásra épülő (ti. társadalmikommunikáció-történeti) korszakokat lehet elkülöníteni. Harald Innis kétféle kommunikációs irányultságot különböztetett meg. (1) Az időhöz kapcsolt kommunikációs médiumok – pl. a szójhagyomány és a kéziratok források – az emlékezetet, a történetiséget, a kis közösségeket és a gyűléseket, valamint a hatalomgyakorlás párbeszédese formáit helyezi előtérbe. (2) A térhez kapcsolt médiumok csoportja – a nyomtatás és az elektronikus kommunikáció által reprezentált gépesített hagyomány – központosító jellegű, a területet kiterjesztve és ellenőrizve gyakorolja hatalmát.³⁰ Marshall McLuhan tömör *bon mot*-ja („A médium maga az üzenet.”) hasonló szisztéma szerint gondolja el az emberiség történetét. Az általa felvázolt médiumtörténet szerint (1) a természetes kommunikációt (szójhagyomány, gesztusok útján folyó, valamennyi érzékszervet mozgósító kommunikáció) (2) a látás zsarnokságának kora (betűírás, nyomtatás), majd (3) az elektronikus továbbítás kora követte (ez utóbbi a többi érzékszerv visszatérésének korszaka, amelyet egy új, globális törzsiség kialakulása követ).³¹ Mindkét szerzőnél összefonódik a médiumtörténet és a társadalomtörténet, hiszen alaptételük, hogy (a) a médiumok fejlődései és változásai meghatározzák a lehetséges kommunikációk módját, s így a társadalom egészének állapotát, valamint (b) a kommunikációban alkalmazott médiumok alakítják a társadalom kulturális viszonyait. A két kanadai kutató, Innis és McLuhan nézetrendszere sok tekintetben azonos (McLuhan egy ízben maga is elismerte, hogy médiumtörténetét az innisi gondolatok átstrukturálásával hozta létre), sőt további szerzők – e helyütt nem ismertető – nézeteivel is könnyedén rokonsági kapcsolatba hozható. (A médiumtörténet-írás egyik további képviselője, Walter J. Ong pl. McLuhanéhoz meglepően hasonló koncepciót vázol fel.)³²

²⁹ Mattelart (2004) 68., kiemelés tőlem (B. T.)

³⁰ Innis (1951)

³¹ McLuhan (1964)

³² Bővebben ld. Ong (1982)

Az organizmusokkal foglalkozó filozófiákat Ropolyi László szerint két szempont alapján lehet megkülönböztetni: az organizmus autonóm vagy külső kontroll alatti jellege, valamint értéksemlegessége vagy értékterheltsége szerint, ahogyan az alábbi táblázat mutatja.³³ Az autonóm organizmus önszerveződő, külső hatás és beavatkozás nélkül is képes létrejönni, a külső kontroll alatt álló csak környezeti hatásra jöhet létre. az organizmusok keletkezésének értékterheltsége abban nyilvánulhat meg, hogy létének következményeit nem lehet teljesen elválasztani a környezete által megkövetelt következményektől. Értéksemlegesség esetében az organizmus léte nem ad hozzá semmilyen többletet a környezeti feltételek által megkövetelt létezéshez.

AZ ORGANIZMUS	Autonóm	„Külső” kontroll alatt áll
„Értéksemleges”	determinizmus <i>mechanisztikus világgép</i>	instrumentalizmus <i>teremtés</i>
„Értékterhelt”	szubsztantivizmus <i>kibontakozás</i>	konstruktivizmus <i>evolúció, konstrukció</i>

2. ábra: Organizációfilozófiák lehetséges osztályozása az alapkérdésben való állásfoglalásuk alapján

Magától értetődő, hogy az előző fejezetben részletezett technoorientált – ontológiai tengelyen valamennyi említett szerző a technoorientált irányba mozdul, s éppen e lépés miatt adósok maradnak a médiumfejlődési lépcsők, illetve a médiaevolúció okainak feltárásával. Mattelart egyenesen „determinista csapdának” nevezi a médiadeterminizmus jegyében fogant elméletek gondolatmenetét (s így Innis és McLuhan nézetrendszerét). Egyikük sem reflektál nyíltan arra a tényre, hogy a médiumok különböző korszakai nem felváltják egymást, hanem kiegészülve fejlődnek tovább, s éppen mert a korszakok közötti karakterisztikus különbségekre koncentrálnak, elmulasztanak rákérdezni a különböző médiumok uralta korszakok alapvető hasonlóságaira. Nem afféle „megszüntetve megőrzésről” van szó, hanem arról, hogy minden egyes korszak integrálja az őt megelőző korszakok jellegzetességeit, s kibővíti valamilyen (médiumtechnológiai) újdonsággal, amely társadalmi kommunikációs változást eredményez. A táblázatban szembevetendő, hogy a determinista és a (Luhmann által is képviselt) konstruktivista organizációfilozófiai irányultság homlokegyenest ellentétes premisszákból indul ki.

³³ Forrás: Ropolyi (2006) 293.

Persze az igazságtalan kritika elkerülése érdekében szükséges megjegyezni, hogy a médiumközpontú vélekedések közös fundamentuma valójában mégis megjelölhető, mégpedig az információ fogalmának rugalmas, kontextusfüggő használatában. Helyenként az lehet az olvasó érzése, hogy a szükségesnél jóval több idealizmus övezi az információt, mint a médiumok „első mozgatóját”. Ami az információ fogalmát illeti, abból „amolyan fekete doboz lett, mindenhová illő és mindenre válaszoló, szemantikailag mindig változó, afféle Próteusz-alakzat, amely most került ki a képlékeny fogalmak Pandóraszelenecéjéből”.³⁴ Amikor információs társadalomról beszél a társadalomtudós, akkor szükségképpen úgy tekint az információra, mint amely a társadalom szervez(őd)ésében meghatározó szereppel bír: hozzáférhetősége, felhasználásának módja(i), egyáltalán a vele való gazdálkodás képessége jelöli ki az egyén helyét a társadalomban. Ily módon az információs társadalom nem pusztán a társadalom *egyik* kategóriája lesz, hanem alapkategóriaként viselkedik – az információ paradigmája az információs társadalom, s így egyúttal magának a társadalomnak a paradigmájává válik. E közvélekedés nem ritkán komoly optimizmussal párosul.

„Az információ lesz – decentralizálóképessége révén – Norbert Wiener állítása szerint a második ipari forradalom forrása: a forradalom hordozza majd az emberek felszabadításának ígérését. Meghaladva az információ szűk, statisztikai meghatározását, ő ezt a fogalmat egész tudáskészletek megnevezésére használja, a társadalmi intézményeket pedig az információ gyűjtésének, felhasználásának, tárolásának és átadásának eszközöként értelmezi: idetartozik a rádió, a mozi, a telefon, a távíró, a posta, a könyvek, a sajtó, sőt az iskolarendszer és az egyház is. A kommunikáció során használt berendezésekbe vetett reményt komoly fenntartások kísérik: ahhoz, hogy e gépek képesek legyenek az entrópia ellenében hatni, az információ keringésének akadálytalannak kell lennie. Ám a jelenlegi társadalomban a hatalom és a pénz játszmái akadályozzák ebben.”³⁵ Mint látható, az információs társadalom a jövő ígérését hordozza: permanens alakulásban van, meg nem állapodott állapotban, egészen addig, ameddig teljes, univerzális igénnyel nem léphet fel társadalomszervező erőként. A két kulcsszó kétséget kizáróan a hozzáférés és a felügyelet. „A társadalomban megtalálható anti-homeosztatikus tényezők közül a hírközlő eszközök ellenőrzése a leghatékonyabb és legfontosabb.”³⁶

³⁴ Thom (1974), idézi Mattelart (2004) 65.

³⁵ Mattelart (2004) 73-74.

³⁶ Wiener (1974) 165.

Immár biztonsággal kijelenthető: az információs társadalom képzete összefonódik a technológia kérdéseivel, mégpedig a fentebb és az előző fejezetben részletesen kifejtett okok miatt. Az optimista víziókat azonban rendre megzavarják olyan jelenségek, mint a *digital divide*, a hozzáférés korlátozása, a cenzúra, stb. Amíg az információs társadalom nem érheti el az utópiákban megfogalmazódó jellegét, végső állapotát, addig jobbra a róla és a problémáiról szóló diskurzus uralkodik az információs társadalomban zajló kommunikációkon. Így válik e fogalom önmaga témájává, rekurzív kifejezéssé, s így nyer egyúttal metanyelvi jelleget is, amennyiben a róla szóló kommunikációk a saját maga rendszerén belül fogalmazódnak meg. Mindeközben megfigyelhető egy másik jelenség is: az információ, mint absztrakt fogalom egyszerre képes létezni egy elvont „térben” és a valóságos térben, néha zavart okozva az információhoz való hozzáférésben és a felhasználásban a résztvevők számára. E gondolatmenetet jól példázza Mattelart bevezetője az információs társadalom mibenlétéről: „A lehetőségek horizontját is megrajzoló globalizmus szemantikai csomópontja határozza meg az új közgondolkodást. E pontosan kijelölt fejlődési út körül kirajzolódó képzeletvilág megteremtésében a kifejlődését szolgáló technológiák és diskurzusok önálló és döntő szerepet játszanak. Így van ez például az „információs társadalom” apológiáiban is, amelyet a változás meghatározó paradigmájává és egy szolidárisabb, nyitottabb és demokratikusabb világ biztosítékává kiáltottak ki. Ám az ígért társadalma, amelyet az új, anyagtalan alapanyag hoz majd el, teljes értelmét csak geopolitikai összefüggésben nyeri el. A cyber-tér instrumentális víziói sokat tesznek azért, hogy erről megfeledezzünk”.³⁷

A felejtés valóban nagy könnyelműségre vallana. E helyütt – hangsúlyozottan technoorientált és technorealista szemléletű kitekintőt adva – szükségessé válik néhány adat említése a *digital divide* jelenségéről. Két bekezdéssel korábban a hozzáférés és a felügyelet említésekor kimondatlanul is ismét a technooptimista (szélsősége: a technoutopisztikus), illetve a technorealista/technokritikus (szélsősége: a technopesszimista) ellentét mentén jelöltük ki a gondolkodás lehetséges irányait. A hozzáférés és az átláthatóság mellett ugyanis a felügyelet és korlátozás nélküliség nyomán létrejövő egyenlőség témája, valamint a hozzájuk kapcsolódó attitűdrendszer képezi a legélénkebb viták alapját. a technooptimista számára a technológiai fejlődés a hozzáférés

³⁷ Mattelart (2004) 9.

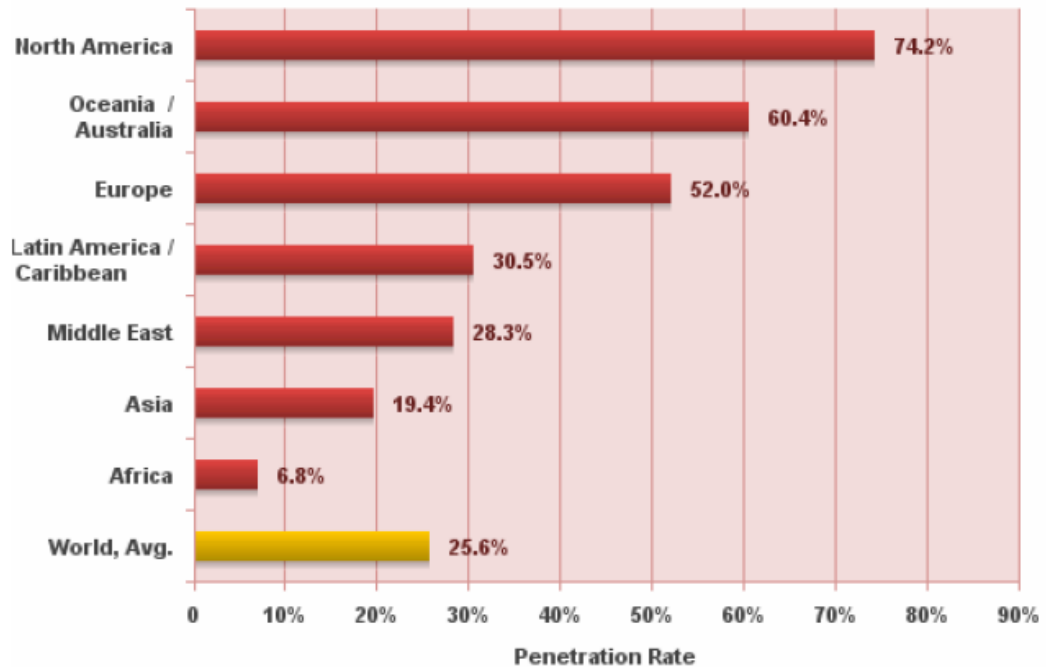
bővülésével az új athéni demokrácia legújabbkori modelljének eljövételét jelenti, a technopesszimista számára pedig a zsarnokság új formáinak megjelenését. Utóbbiak úgy érvelnek: a világgazdaság felépítése során a bekapcsolódó társadalmi formák nemhogy megszűntették, hanem éppenséggel növelték a szakadékot a fejlődő és a lemaradó gazdaságok, társadalmak és kultúrák között. Az ENSZ fejlesztési programjának 1999. évről szóló jelentése már markánsan megjeleníti ezt a tényt: a tipikus internetező akkor 35 évnél fiatalabb, angolul beszélő, nagyvárosi, felsőfokú végzettséggel rendelkező férfi volt. A 2001-ben kelt prognózis szerint egy évtized alatt ki kellett volna egyenlítődnie az internethozzáférés lehetőségei közti különbségnek, ám míg „az OECD országokban két lakosra jut egy telefonvonal, a fejlődő országokban tizenötre, míg a (hagyományos besorolás szerint) legkevésbé fejlett országokban kétszázra; az emberiség egyharmadának még nem áll rendelkezésére elektromos áram.”³⁸ Tíz évvel később természetesen biztatóbb eredményeket találunk, de a növekedés – a várakozásokkal ellentétben – korántsem nevezhető exponenciálisnak.³⁹ 2009-ben Észak-Amerika és az óceániai térség a maga 74, illetve 60 százalékaival vezette a sort az internetellátottság tekintetében, s a leginkább iparosodott területeken láthatóan kisebb mértékű növekedés volt tapasztalható e téren, mint a fejlődő országok alkotta régiókban, ám szemlátomást messze vagyunk még a teljes lakosság internet-ellátottságától – s ez különösen igaz Afrikára, Ázsiára, a Közel-Keletre, valamint Latin-Amerikára és a karibi térségre (ld. 4-5. ábra). A világszerte 2009-ben 25,6% volt, azaz átlagosan minden negyedik ember érezheti az információs társadalom áldásos hatásait – s belátható, hogy ez az arány 2012-re sem éri el a 100%-ot.

	Population	Internet users at the end of 2000	Internet users in September 2009	Penetration (users/100 person)	Global ratio (percentage of total number of users)
Africa	991 002 324	4 514 400	67 371 700	6.80%	3.90%
Asia	3 808 070 503	114 304 000	738 257 230	19.40%	42.60%
Europe	803 850 858	105 096 093	418 029 796	52%	24.10%
Near-East	202 687 005	3 284 800	57 425 046	28.30%	3.30%
North-America	340 831 831	108 096 800	252 908 000	74.20%	14.60%
Latin-America/Caribbean	586 662 468	18 068 919	179 031 479	30.50%	10.30%
Oceania	34 700 201	7 620 480	20 970 490	60.40%	1.20%
World	6767805190	360985492	1733993741	25.60%	100%

3. ábra: Az internethasználat regionális eltérései

³⁸ Mattelart (2004), 169., az ENSZ Fejlesztési program (1999) nyomán.

³⁹ Az adattáblák forrása: Information Society Policies (2009)

4. ábra: Elterjedési arány régiók szerint

Az adatok további sorolása helyett itt és most egyetlen érdekes momentumot szükséges még kiemelni az utóbbi idők világszintű internet-eseményeiből. Az ENSZ – részben az arab lázadásokkal összefüggésben – a következőképpen fogalmazott 2011-es jelentésében: „Az internet nélkülözhetetlen eszköz az emberi jogokért való küzdelemhez, az egyenlőtlenségek eltörléséhez, az emberiség gyorsuló fejlődéséhez és az emberi haladáshoz. Ezért a jövőben minden tagállamnak dolgoznia kell azon, hogy megkönnyítsék a világhálóhoz való hozzáférést mindenki számára”.⁴⁰ A sorok árulkodó nyíltsággal támasztják alá „az ígéret társadalmának” geopolitikai problémákból eredő hiányosságait és nehézségeit, a felügyelet és a korlátozás lehetőségének hatalom általi birtoklását, s ennek ellentétét az Amitai Etzioni által megfogalmazott komunitariánus eszmék gyakorlati érvényesülésével.

Túllépve az információs társadalom fogalmi részletezésén és a róla szóló statisztikákon, állásfoglalásokon, ugyancsak foglalkozni kell immár konkrétan is e formáció társadalmi kihatásaival és a róla felvázolt jövőképpel. Az információra alapozott társadalmi berendezkedés egyfelől a cselekvő társadalom képzetét vezette be a köztudatba, másfelől a posztmodernről szóló szerzőket ihlette meg. Etzioni, a modern szervezetek szakértője és a Harvard Business School, valamint a Columbia Egyetem tanára az új

⁴⁰ ENSZ Állásfoglalás (2011), fordítás tőlem (B. T.)

társadalomról folyó diskurzusba elsőként vonta be a részvételi demokrácia témáját.⁴¹ A közösségeket „emberek társadalmi hálójaként” (*webs of people*) határozta meg, olyan emberekre utalva, akik a másikat személyként ismerik el, és hangot adnak erkölcsiségüknek.⁴² A felelős építkezés és útkeresés a kisközöségeknél kezdődik, és egészen az emberiség szintjéig tart. A jövő társadalmát mindenekelőtt cselekvőként és posztmodernként írja le. Cselekvő, mert csak egy közös értékre alapozó, cselekvőképes, meglátásainak hangot adó társadalom képes szembeszállni a jogok túlburjánzásának és a felelősség redukálásának jelenségével. Posztmodern pedig abban az értelemben, hogy a második világháború alatt és után kifejlesztett kommunikációs és tudástechnológiák az ipari korból (a modernitásból) örökölt társadalmi berendezkedés számára kihívást jelentettek, amelyet Etzioni elsősorban erkölcsi kihívásként fogott fel: miként képes felelősen kezelni a társadalom az új eszközöket? A választ ismét csak a felelős cselekvés kulcsfogalmában leli meg. Kommunitarista nézetei nem mentesek az utópisztikus felhangoktól, s a technokritikus nézetrendszer számára komikusan és indokolhatatlanul harcosként jelennek meg.

Más utat választ az információs társadalom posztmodern jellegének leírásához Lyotard. Az első kiadást 1979-ben megélt művében⁴³ társadalomkritikai kifejezésből filozófiai fogalommá érleli a posztmodernitást. Kiindulópontja szerint amikor a társadalmak belépnek a posztindusztriális korbba, a kultúra a posztmodern korszakba ér. Európában ez a második világháborút követő újjáépítés végeztével, az 1950-es évek végén történt meg. Ettől az időtől fogva megváltozik a tudás és a tudást legitimáló intézmények státusza, mert megjelenik a társadalomban a hitetlenség, a fenntartás a „nagy elbeszélésekkel” szemben. E kételkedés eredményeképpen a tudományos tudás csak az egyik lehetséges beszédmód lesz: egy lehetséges diskurzustípus a többi között. Státusváltása a társadalmi fejlődéssel függ össze: „Ebben a korban, amikor a tudás fő tétje annak árucikké válása és beilleszkedése új ipari és kereskedelmi stratégiákba, súlyos tévedés azt hinni, hogy a teljesítmény/teljesítőképeség, az input / outputban mérhető hatékonyság a tudás kritériuma lehet. (...) A posztmodern tudás ambivalens természetű. Egyszerre új hatalmi eszköz, és nyitás a különbözőség felé.”⁴⁴ Végző soron tehát megkérdőjeleződik a tudás természete, mibenléte, a képességek értéke, alkalmazhatósága.

⁴¹ Ld. Etzioni (1968), a kötet a cselekvő társadalom rendszerét részletezi.

⁴² Etzioni (1995) IX.

⁴³ Lyotard (1993)

⁴⁴ Mattelart (2004) 106-107.

Ennek következtében az ismeretek, a tapasztalás relativizálódik, eltűnnek a hősök és a biztos pontok, s a különböző lehetséges értelmezések egyazon diskurzustérben jelennek meg, szabad választást kínálva, támpontok nélkül. A következmények ismertek: a viszonylagosság eluralkodása a társadalomtudományok számára is újfajta kihívást jelent: abszolút skála nélkül hagyja a társadalomtudományos nyelvezetet, rákényszerítve, hogy új módon gondolkodjon magáról és megfigyelése tárgyáról egyaránt.

Ropolyi László az internet filozófiájának felépítésekor⁴⁵ Arisztotelész nyomán négy kategória – anyag, mozgás, forma és cél – szerint vizsgálja az internetet, s e kategóriákat a vizsgált objektum sajátosságaihoz igazítva (a) technikai eszközként (rendszer), (b) kommunikációs szereplőként (információhordozó), (c) szabadon formálható közegként (kultúrakordozó) és (d) organizmusként (hálózat) tekint az internetre.⁴⁶ A négy kategória közül kettő (különösen az első és az utolsó) kifejezetten erős kapcsolatot mutat a technikai adottságokkal, kimondatlanul is magában hordozva a technológiai determinista szemléletmódot. A másik két kategória (kommunikációs szereplő, illetve kultúraformáló médium) esetében már más a helyzet: az elemzésnek e szintjén nem a hordozott információ mennyiségi és minőségi kérdései dominálnak, hanem a felhasználók (résztevők) interakciója és a nyomában fellépő társadalmi és kulturális változások, ennyiben (részben) korrelál a jelen értekezés emberközpontú vizsgálódásaival.

Az információs társadalom jellegzetességeinek meghatározása és lehetséges kifutásainak részletezése után térjünk most vissza egy tömör gondolat erejéig a dolgozat kezdetén vázolt technooptimista – technokritikus – technorealista tengelyhez! „Minden technikai nemzedék idején újra megjelenik a megváltást hirdető diskurzus, amely a népek kölcsönös megértését, a demokrácia decentralizált gyakorlatát, a társadalmi igazságosságot és a széles körű jólétet ígéri. Minden egyes alkalommal egyben végleg el is feledik a korábbi technológiát. A fénytávírótól a tenger alatti kábelelig, a telefontól a televízióig az internetig a társadalom tér-idő kereteinek átlépésére szolgáló megannyi módszer mind az ókori görög városok agorájának mítoszához nyúl vissza. Sem az intézményes keretek történeti feltételei között fennálló, gyakran radikális különbség, sem az ígéretek beteljesülésének látványos elmaradása nem tudja megingatni e technikáról szőtt csodaváró

⁴⁵ Részletesen ld. Ropolyi (2006)

⁴⁶ I. m. 32-33.

fantazmagóriát.”⁴⁷ Kétértékű kijelentésből (ti. a technikai fejlődés jó / a technikai fejlődés mit sem változtat az emberiség egészének sorsán) a megfigyelő szempontjából egyetlen konklúzió vonható. Bár a társadalom fejlődése és a fejlődés minden egyes korszaka függ az aktuális technikai lehetőségektől (még akkor is, ha elegánsan definíció nélkül hagyjuk e „fejlődés” mibenlétét), a technológiai „evolúció” végeredménye, végső üzenete egy és ugyanaz. Minden technológiai lépés csupán az őt követő lépés tükrében nyeri el az értelmét, folyamatosan újabb és újabb fejlesztések, fejlődési lépcsők ígérletét hordozva. A technológia kihat tehát a társadalom kommunikációs lehetőségeire és be is határolja azokat, ám a társadalom fejlődésének mérföldköveiként tekintett technológiai lépcsők közötti minőségi ugrások és mennyiségi változások minden lépcsőfoknál azonos rendszerint működnek, mégpedig az örökös ígérlet, a következő lépcsőre való előretalálás rendje alapján. Felmerül a gyanú, hogy lennie kell egy mintázatnak a médiumok különböző korszakaiban, amely minden médium esetében egy és ugyanaz – de legalább a struktúrák szintjén változatlan. A következő fejezetben ismertetendő két kommunikációfelfogás tükrében a szociális rendszerek elméletéről és a participációs kommunikációteóriáról vélelmezhető, hogy képes érdemi megállapításokat tenni a társadalom online kommunikációinak esszenciájáról, ezért szükséges röviden tisztázni, pontosan milyen szemléletet képes adni a rendszerelméleti és szociális evolucionista alapokon álló társadalomelmélet, valamint a logikai és nyelvészeti alapokon álló kommunikációelmélet a társadalomtudományok számára.

⁴⁷ I. m. 32.

II. Szociális rendszerelmélet és participációs kommunikációteória

Luhmann és a kommunikáció szociológiai elmélete

„Minden megértés csak félreértés a »félre« meg nem értése nélkül.”

(Niklas Luhmann)

Niklas Luhmann társadalmi rendszerekről szóló elméletét (*Theorie Sozialer Systeme*)⁴⁸ nem mint tipikus kommunikációelméletet tartják számon, bár a kommunikáció fogalma központi helyet foglal el a szociológus hipotézisrendszerében. Jelen munka terjedelmi korlátai és fókusza miatt sem vállalkozhat arra, hogy részletesen bemutassa a luhmanni írásokon alapuló kommunikációfogalmat (maga az életmű egyébként is több mint hatvan kötetből, több száz cikkből és tanulmányból áll),⁴⁹ azonban a sokat kritizált konstruktivista és funkcionalista nézetrendszer főbb elemeinek ismertetésével nyílik csak lehetőség az absztrakt fogalmak megismerésére és megértésére.

1984-ben jelent meg először a legújabb német társadalomelméleti gondolkodásban nagy hatást gyakorló társadalomtudós *Soziale Systeme* című munkája, amelyre a szerző szerint mint elméletének első rendszerezett kifejtésére tekinthetünk, valamennyi korábbi tanulmánya és könyve csupán ezek előtanulmányaként funkcionál – állítja Luhmann, aki már 1960-61-ben, Talcott Parsons tanítványaként a rendszerelmélet felé fordult. 1967-ben, amikor egyetemi tanári székfoglalóját tartja, meghirdeti a szociológiai felvilágosodás programját. A német tudományos nyilvánosság 1971-ben figyel fel rá, amikor Jürgen Habermasszal közösen publikálják társadalomelméleti programadó tanulmányaikat és egymás nézeteire vonatkozó kritikáikat a *Theorie der Gesellschaft oder Socialtechnologie – Was leistet die Systemforschung?* (Társadalomelmélet vagy társadalomtechnológia – Mit nyújt a rendszerkutatás?) című kötetben. A neomarxista, baloldali kötődésű társadalomelméleti megközelítés miatt, amely a német közgondolkodást ez idő tájban még erősen uralta, Luhmann elméleti alapvetései rengeteg kritikát kaptak. Ha éppen nem ideológiai alapon, akkor a fogalmi rendszerének „lelketlensége”, „mechanikussága”,

⁴⁸ Az elméletet és kritikáját bőséges annotációval ld. Leydesdorff (2007)

⁴⁹ Kitűnő magyar nyelvű áttekintést ad a témáról Karácsony (1999)

„elidegenítő jellege” miatt támadták. Luhmann e kritikákra nem reagált, a kihívásokat nem válaszolta meg, ehelyett évtizedeken át csendben dolgozott elméletének rendszerező kifejtésén, amely végül – az említett *Soziale Systeme* című kötetén túl – 1997-ben a *Gesellschaft der Gesellschaft* című kétkötetes munkában látott napvilágot, egy évvel a szerző halála előtt.

Stefan Weber a médiaelméletek terén paradigmákat, szupertéóriákat, báziselméleteket és középszintű elméleteket⁵⁰ különböztet meg, Luhmann szociálisrendszer-elméletét pedig a rendkívül absztrakt szupertéóriák közé sorolja.⁵¹ Azzal együtt azonban, hogy a luhmanni fogalom- és nézetrendszer komplexitása (s talán mondhatjuk: monumentalitása) nehezzé teszi az alkalmazott tudományterületeken való felhasználását, a német médiatudományos diskurzus például „egy meglehetősen empirikus diskurzusban igyekszik operacionalizálni bizonyos Luhmanntól származó konstitutív elemeket”.⁵² (Jelen értekezés sem áll ellent ama készítésnek, hogy az elvont fogalmi rendszerből az *in vivo* megtapasztalható online kommunikációs jelenségek leírásáig, jellemzéséig, összefüggéseinek feltárásáig jusson el.)

5. ábra: A médiaelméletek szintjei (Stefan Weber felosztása szerint)

Univerzális, önreflexív és rendszerelméleti – e három szempontnak igyekezett megfelelni a szociális rendszerek elmélete. Luhmann a saját fogalmi rendszerét rendszerelméletinek nevezte, kijelölve ezzel a kiindulási pontot: a társadalom rendszerekre

⁵⁰ A „középszintű elmélet” megnevezés némileg ellentmondani látszik a piramis-ábrán elfoglalt helyével. Weber megnevezése mögött a „politikai korrektséget” vélhetjük felfedezni: a konkrét jelenségeket vizsgáló „alacsony szintű” elméleteket nevezi középszintűnek, hasonlóképpen ahhoz, amikor a sajtónyelv a fejletlen térségeket „fejlődő országnak” nevezi meg.

⁵¹ Weber (2003) 17. skk.

⁵² ⁵² Karácsony András – Tóth Benedek: Utószó. In: Luhmann (2009), 522.

tagozódik, amelyek a rendszerelmélet fogalmi készletével leírhatók, egymásra gyakorolt kölcsönhatásaik jellemezhetőek. Önreflexív az elmélet, amennyiben megköveteli az értelmezőtől, hogy megértse, Luhmann miként pozicionálja saját elméletét. (Az önreflexió pontosítása érdekében beszél elsődleges és másodlagos megfigyelésről, ez utóbbi a megfigyelés megfigyelésére vonatkozik.) Végül univerzális, mert megállapításai saját magára is vonatkoznak, vagyis az elmélet saját magát is kutatásának tárgyaként határozza meg. Másképp fogalmazva: a társadalomelmélet nem külső szemlélője a társadalomnak, hanem maga is a társadalom része, s mint ilyen, rendszertulajdonságokkal rendelkezik.

Luhmann szerint szociális rendszer kommunikációk révén keletkezik. Ahogy több alkalommal fogalmazott, irritálva ezzel a klasszikus szociológiai irányzatok képviselőit: a társadalom nem emberek, hanem kommunikációk rendszere. Az ember ilyen értelemben nem – s nem is lehet – a társadalom része, hiszen a társadalom nem emberekből, hanem kommunikációkból építkezik. Ha nincs kommunikáció, nincs társadalom sem, csupán emberek halmaza. A gondolatot továbbfűzve, ez különbözteti meg egymástól a csoportot és a közösséget is: a csoport valamilyen külsődleges szempont szerint – akár önkényesen – képzett halmaz, a közösség viszont mindig kommunikatív természetű; tagjai között kommunikációs viszony áll fenn.

Rendszer, autopoiesis és kontingencia

Luhmann problematizálja a rendszer megfigyelhetőségének kérdését, és arra jut, hogy „a megfigyelő minden esetben ugyanúgy kondicionált létező, mint amit megfigyel (legyen szó akár arról, amikor én figyelem meg a szomszédomat, akár arról, amikor a tudomány figyeli meg a művészetet). Megfigyelő és tárgya között így valójában csak a megfigyelő tesz különbséget azáltal, hogy megfigyeli magát, amint megfigyel.”⁵³ Heinz von Foerster szavaival élve: második rendbeli megfigyelést végez.⁵⁴ Ily módon abszolutizált, objektív megfigyelési pozíció nem létezik, nem létezhet.

A klasszikus rendszerelméleti iskolákon túllépve a luhmanni elmélet a rendszerek zártságára helyezi a hangsúlyt: a rendszerre olyanként tekint, amelynek nincs se direkt inputja, se direkt outputja a környezetéhez. Felépülni az *autopoiesisen* (önteremtésen,

⁵³ Tóth (é. n.) 321.

⁵⁴ Vö. Foerster (1985)

önlétrehozáson) keresztül tud, vagyis új elemeit a már meglévő elemeinek hálózatában alakítja ki. Mint Luhmann mondja, az autopoiesis alapvető kategória a gondolkodásában. Azon rendszerekre vonatkoztatja a fogalmat, amelyek minden elemi egységüket, amelyekből létrejönnek, éppen ezen elemek hálózata révén reprodukálják, és magukat ezáltal a környezetüktől elhatárolják. Humberto Maturana eredetileg az önszerveződés terminusát kizárólag élő (biológiai) rendszerekre vonatkoztatja, Luhmann pedig kiterjeszti minden rendszerre, azaz minden olyan több elemből álló szervezett egységre, amely differenciaképzések révén képes magát megkülönböztetni a környezetétől. A rendszer és környezete közötti kapcsolat lehetősége a rendszer zártságával sem szűnik meg, sőt éppenséggel létezik, mégpedig strukturálisan: a rendszer a saját struktúráján átengedve és megszűrve fogadja a környezetből érkező hatásokat.

A luhmanni rendszerfelfogás alapvetően az általános rendszerelmélet és a kibernetika területéről ered, azaz nem szigorúan szociológiai gyökerű. Az általános rendszerelmélet az 1950-es években vetette fel a nyitott és zárt rendszerek megkülönböztethetőségének kérdését. A zárt rendszer e megkülönböztetés szerint olyan rendszer, amely a környezetéből nem vesz fel és oda nem ad le anyagot, s az entrópia fokozására, azaz a megkülönböztetések feloldására törekszik. A nyílt rendszer alkotóanyagai ezzel szemben szabadon áramlanak a rendszer határain keresztül, és folyamatosan változnak: céljuk a magasabb rendű állapotok elérése és a differenciálódás, vagyis az entrópiatermelésen túl entrópiátvitel is történik bennük. A környezet változásainak függvényében mindkét fajta rendszer stabilitását a *feedback* (visszacsatoló mechanizmus) biztosítja.⁵⁵ A nyitott és zárt rendszerek problémájának feloldására Luhmann bevezeti a dinamikus rendszerfogalmat: eszerint egy rendszer nem részek bizonyos számából és a közöttük lévő kapcsolatokból tevődik össze, hanem bizonyos mennyiségű rendszer-környezet differenciából (megkülönböztetésből).

Hogyan képződik a különbség? – e kérdés megválaszolására Luhmann bevezeti a forma fogalmát, amely alatt egy differenciaelméleti (megkülönböztetésen alapuló) kifejezést ért (s ennyiben eltávolodik a hagyományos értelmezésektől, amelyek szerint a forma és az alak [Gestalt] ugyanazt a dolgot jelöli). Merít egyrészt Gregory Bateson nézeteiből, aki szerint az információ olyan differencia, amely újabb differenciát képez: a

⁵⁵ Bertalanffy (1991) 63-85.

kapott információ (valami így van, és nem másképpen) arra szorítja a befogadót, hogy ennek jegyében valamit így (és nem pedig máshogyan) tegyen. Alapoz továbbá George Spencer Brown gondolatára, aki kifejtette, hogy a különbségtetés mindig a különbségtetés során elkülönített egyik oldal megjelölését is jelenti. „(...) gondoljunk például egy lábnyomra a vizes tengerparti homokban. Ebben az esetben a forma valójában a taposás által beljebb nyomott és a beljebb nem nyomott homok megkülönböztetését jelenti, mikor is a lábnyom területére eső (vagyis a láb által benyomott) homokot tekintjük a forma megjelölt oldalának. Valójában a formafogalom esetében egy paradoxonnal állunk szemben, hiszen a forma mint megkülönböztetés éppen a megjelölésnek és a megkülönböztetésnek (vagyis a forma két komponensének) a megkülönböztetése.”⁵⁶

„(...) a megkülönböztetés egyszerre tárgya és eszköze a megfigyelésünknek. Ezt a paradoxont oldja fel a re-entry fogalma, mely arra vonatkozik, hogy az eredeti megkülönböztetést (a megfigyelés eszközt) megismételjük a forma megjelölt oldalán, vagyis a megkülönböztetés újra belép, csak immár a megfigyelés tárgyaként. A jelek például ilyen formák: valójában a jelölő és a jelölt megkülönböztetéseként működnek, mely esetben a jelölő lesz a forma belső, megjelölt oldala, vagyis a további műveletek (megfigyelések) itt zajlanak, itt történik meg az eredeti megkülönböztetés újrabeléptetése (a re-entry).”⁵⁷

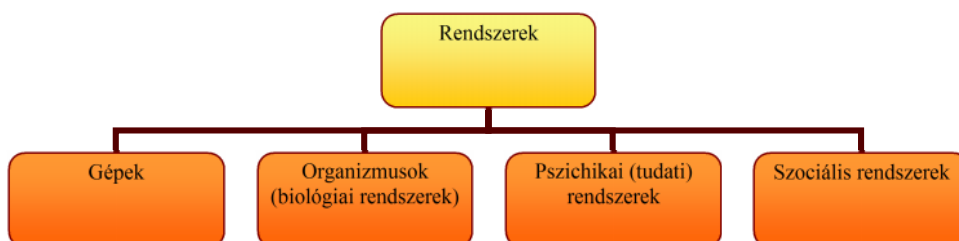
A rendszerek formaként működnek: megkülönböztető és megjelölő műveleteknek, valamint az ezek nyomán fellépő re-entrynek szolgáltatnak alapot. Minden rendszer operacionálisan zárt, vagyis csak a saját eszközei állnak rendelkezésére önmaga fenntartásához. „A rendszerben nincsen semmi más, csak saját műveletei (...) saját struktúrájának felépítéséhez: egy operacionálisan zárt rendszer struktúráinak a rendszer saját műveletei által kell felépülniük. Másként kifejezve, nincs semmiféle struktúra-import. Ezt hívják önszerveződésnek.”⁵⁸ Az önszerveződés (*autopoiesis*) Luhmann meglátása szerint mindenféle rendszert jellemez. „A fogalom (autopoietikus) rendszerekre vonatkozik, melyek mindegyik elemi egységüket, melyekből létrejönnek, éppen ezen elemek hálózata révén reprodukálják, és magukat ezáltal a környezettől elhatárolják (ezt neveztük operacionális zártágnak); történjen ez az élet, a tudat, vagy – szociális rendszerek esetében – a *kommunikáció* formájában. Az autopoiesis ezen rendszerek

⁵⁶ Tóth (é. n.) 321.

⁵⁷ Luhmann (2004) 76.

⁵⁸ I. m. 101.

produkciós módja.”⁵⁹ S hozzátehetjük: reprodukciós módja is, hiszen a rendszer nemcsak építkezik, hanem a környezeti hatások függvényében újra is építkezik a rendelkezésére álló saját műveleteiből. Az autopoiesis sokfajta rendszert jellemez, amelyek között Luhmann a következő különbségtételt teszi:

6. ábra: A rendszerek osztályozása

A gépek annyiban különböznek a másik három rendszerfajtától, hogy az *autopoiesis* helyett az *allopiesis* tulajdonságával írhatók le – az összetevőik által determináltak, triviális gépekként működnek. Az organizmusok (biológiai rendszerek) önreprodukciója, vagyis elemeiknek (újra)létrehozása a sejtek szintjén történik, a pszichikai és a szociális rendszerek pedig az értelem *médiumában* végzik műveleteiket, azaz értelmet dolgoznak fel, illetve konstruálnak. E kettő között alapvető különbség, hogy a pszichikai rendszerek gondolatokat, a szociálisak kommunikációkat dolgoznak fel. A pszichikai rendszerek műveleteinek végső eredménye a gondolat, a szociális rendszereké a megértés és a kommunikáció.⁶⁰

Rendszer	A művelet végrehajtása	A művelet tárgya / tevékenysége	A művelet eredménye
Gép	Allopoiétikus	Mechanikus	Mozgás
Organizmus	Sejtszinten	Anyagcsere	Anyag, energia
Pszichikai rendszer	Értelmi szinten	Gondolat	Gondolkodás
Szociális rendszer	Értelmi szinten	Kommunikáció	Kommunikációk

7. ábra: A rendszerek műveletvégzése

A médiumot Luhmann a potenciális formaképződések végtelen horizontjaként adja meg: a forma a médiumban jön létre, a médium pedig mindig mint a forma jelöletlen oldala marad meg. Az értelem médiumában jelennek meg a gondolatok (a pszichikai

⁵⁹ Luhmann (1986) 266., kiemelés tőlem (B. T.)

⁶⁰ Tóth (é. n.) 323.

rendszerekben), és a kommunikációk (a szociális rendszerekben). Másképp fogalmazva: a forma meghatároz, a médium pedig afféle platformot biztosít a forma működéséhez. A szociális rendszerekre – és az értekezés témájára – nézve különösen releváns, hogy a szociális rendszerekben elemként csak kommunikációk, műveletként pedig csak kommunikáció van jelen. Ezt az információt – Luhmann fogalmával: megkülönböztetést – figyelembe véve egyúttal kizártuk, hogy a tudat, az ember, és bármi más a kommunikáció műveletén és a kommunikációkon, mint elemeken kívül a társadalom része legyen. A tudat és a kommunikáció rendszerei egyaránt az értelem médiumában végzik műveleteiket, mindkettő autopoietikus, és operacionálisan zárt. A tudat és a kommunikáció rendszerei egymást kölcsönösen előfeltételezik (*interpenetrációs viszony* áll fenn köztük): egymás számára csak mint környezet vannak jelen, de működni is csak egymásra utaltan tudnak. Magyarán: a szociális rendszernek a testi funkciók és a tudati működések csupán a környezeteként jelennek meg, de szociális rendszer ezek nélkül nem tud létrejönni. Luhmann ezzel annyit állít (és nem többet): a szociális rendszer, a biológiai rendszer és a pszichikai rendszer más-más műveleteket használ, más-más „produktumot” hoz létre, és interpenetrálnak egymással.

A szociális rendszerek elmélete a médiumoknak három réteget különíti el.

(1) A nyelv, mint médium lehetővé teszi, hogy átlépjük a közvetlen észlelhetőség határát, és szimbolikus általánosítások segítségével olyasmint is a kommunikáció tárgyává tegyünk, ami nincs jelen, illetve csak lehetséges. A nyelv tehát kapcsolatot képes teremteni a virtuális és a reális világ között, amennyiben egyszerű konstatació helyett a lehetőségekről is képes referálni, valamint a jelenidejűség mellett időben előre- és visszamutató jelleggel is rendelkezik.

(2) Az ún. kiterjesztő médiumok (*Verbreitungsmedien*) megnövelik annak az esélyét, hogy a kommunikáló rendszer elemek között fokozódjon az elérhetőség. E médiumok (pl. írás, kép, etc.) növelik annak esélyét is, hogy a jelek a két fél számára egyformán álljanak rendelkezésre.

(3) A harmadik médiumcsoport a szimbolikus általánosított kommunikációs médiumoké. Ezek olyan speciális struktúrák, amelyek a valószínűtlenséget valószínűséggé transzformálják. Valójában a társadalmi rend képzésének alapvető faktorairól van szó, mint

például a hatalomról, a pénzről és a tudományos igazságról, mint bináris sematizált kódról, amelynek két igazságértéke van: a tudományos igazság esetében pl. az igazság és ennek ellenpólusa, a hamisság; a jog esetében a jogos / jogtalan ellentétpár. Ezek a tényezők képesek egy-egy kommunikációs szándékot elfogadhatóvá tenni a kommunikációs partner számára, és ezáltal értelmet adni neki. A szociális rendszerek alapvető megkülönböztetéseit (Leitdifferenz) Luhmann kódoknak nevezi. A legtöbb rendszer kódja Luhmann szerint szimbolikusan általánosított kommunikációs médium (*symbolisch generalisiertes Kommunikationsmedium*). Így például a gazdasági rendszer szimbolikusan általánosított kommunikációs médiuma a pénz. Luhmann Parsons ihlette a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok gondolatának bevezetésére, majd Fritz Heider nyomán⁶¹ újradefiniálta a médium fogalmát, és szembeállította a formafogalommal (ld. fent).

A luhmanni megközelítés nemcsak rendszer- és kommunikációelmélet – miként már olvasható volt –, hanem egyúttal társadalomelmélet is, mivel a társadalmat kommunikációk rendszereként, illetve hálózatoként definiálja. Ennek tükrében kérdéses, hogy az ember és a társadalom viszonyáról mi mondható el. „A tojás és a tyúk dilemmáját (mármint, hogy melyik volt előbb: az ember vagy a társadalom) csak akkor kerülhetjük ki, ha az ember és a társadalom együttes evolúcióját (ko-evolúcióját) feltételezzük. Egyfelől az emberi tudat biztosítja a kommunikáció szükségképpeni környezetét, másfelől pedig a kommunikációk biztosítják az egyes individuumok szocializációja számára szüksége környezetet. E két folyamat kölcsönös függősége ugyanakkor nem jelenti, hogy egymásban feloldódnának. Egy ember tudata sohasem képes magába felvenni az összes kommunikált tartalmat.”⁶²

Minden rendszert jellemez a kontingencia, azaz a másképp is lehetőségesség. Luhmann szerint a modern társadalom (ön)leírásainak többségében történik valamilyen utalás a rendkívüli mértékű kontingenciára. A kontingencia a társadalom struktúráira vonatkozik, például a pozitív jogra, a gazdaságot működtető tőke mennyiségére és mozgására, de még magára a kultúrára is: a modern társadalom felfedezi, hogy kultúrája eltér más társadalmakétól, s ebből arra következtet, hogy bizonyos elemek kontingens módon sorolódnak az egyes kultúrákhoz. A jelen szükségszerűen kontingens, eseményei történhetnének akár másképpen is. Elmúltsága miatt a múlt ugyan immár nem kontingens,

⁶¹ Ld. Heider (2005)

⁶² Karácsony (é. n.)

ám egészen addig, ameddig múlttá nem válik, az volt. „A kontingencia a modernitás Midász-aranya” – fogalmaz Luhmann⁶³. A modális logika szerint kontingens mindaz, ami se nem szükségszerű, se nem lehetetlen – bekövetkezéséről sem kizáró, sem kötelező értelemben nem szólhatunk.

Gyakori félreértés volt (s az elmélettel való szembesüléskor pl. a szociológia területén kívülről érkező kutatók vagy egyetemi hallgatók esetén ez ma is gyakran megfigyelhető), hogy az elmélettel ismerkedők azt gondolják, a luhmanni teória rendszereket vizsgál. Saját koncepciója kapcsán Luhmann valóban az operacionálisan zárt, önreferenciális és autopoietikus rendszerek elméletéről beszél, ám a teória rendszerelméleti jellegzetessége elsősorban nem e tulajdonságaiban, hanem abban áll, hogy a világot magát kívánja vizsgálni, a rendszer/környezet megkülönböztetést középpontba állítva. Teszi ezt értelemteli módon, azaz csak az értelem alapján végzett rendszer/környezet megkülönböztetéseket vizsgálja. „Az értelem jellemzőjének Luhmann az utalástöbbletet tartja, vagyis értelemről ott és akkor beszélhetünk, ahol és ami történt, az másként is lehetett volna, azaz az értelem folytonosan kontingenciával terhelt.”⁶⁴ Az értelemteli és a nem az értelem alapján végzett megkülönböztetések közötti különbségtétel képes biztosítani, hogy a luhmanni rendszerelmélet csak a szociális rendszereket (s ezek nyomán a szociális rendszerek koherenciáját biztosító kommunikációt) vizsgálja, hiszen e döntéssel kizárja az elméletből pl. a biológiai rendszereket (ennyiben szűkítve az általános rendszerelmélet főként Bertalanffy által fémjelzett irányzatát).⁶⁵ Az értelemnélküliség csak az értelemteli állapotban gondolható el, így „az értelem tagadása mindig magában foglalja az értelem lehetőségét, s ezzel megőrzi azt, amit explicite tagad”.⁶⁶ Az értelem segítségével megkülönböztetést végző nem tud kilépni az értelem rendszeréből, hasonlóan ahhoz, ahogyan a világból sem tudunk kilépni, a világ/nem világ megkülönböztetést csak a világon *belül* tudjuk megtenni. Luhmann az értelemrendszerek két típusáról beszél: a gondolatok alapján működő pszichikai rendszerről (tudat), és a kommunikációk útján szerveződő szociális rendszerről (társadalom). A gondolat és a kommunikáció tehát egyformán az értelem kifejeződése, s mindkettőnek sajátja a kontingencia, azaz hogy másként is lehetséges (ti. ezt vagy azt elgondolni, illetve kommunikálni).

⁶³ Luhmann (2010a) 59.

⁶⁴ Karácsony (2009) 95-96.

⁶⁵ Az általános rendszerelmülethez ld. pl. Bertalanffy (1969)

⁶⁶ Karácsony András – Tóth Benedek: Utószó. In: Luhmann (2009), 519.

A luhmanni kommunikációfogalom

Pontosan miben is áll a kommunikáció? A kommunikációról való gondolkodásban a legkorábbi időktől kezdve az szolgál kiindulópontként, hogy információ áramlik egyik helyről egy másikra. Vagy másként: a kommunikáció egy feladó tevékenysége, amely arra irányul, hogy (minél gazdaságosabban, azaz minél rövidebb úton, minél kisebb energiabefektetéssel, és minél hatékonyabban) információ jusson el egy vevőhöz. Információn itt természetesen nem csak újdonságértéket kell érteni, hanem a feladó érzelmeiről vagy a kommunikációs összeköttetés (csatorna) állapotáról szóló üzeneteket is. Ezt a közkeletű, információátvitelen alapuló képet szokták a kommunikáció *tranzaktív* felfogásának (vagy modelljének) tekinteni.⁶⁷ A kommunikatív jelenségszféra azonban értelmezhető más felfogások keretében is. Közülük az egyik legkézenfekvőbb az, amit *interaktív* felfogásnak szokás nevezni.⁶⁸ „Eszerint a jó kiindulópont a kommunikatív jelenségszféra vizsgálatokor nem az információtranszfer, hanem egy sajátos interakció. Az interakcióban résztvevők akciójukkal vagy éppen aktivitásukkal egy közös cél elérésén igyekeznek. Ez lehet valaminek a megértetése valakivel, vagy lehet egy közös nézet kialakítása valamiről és sok minden egyéb. Természetesen nem tekinthető minden interakció kommunikációnak. A kommunikáció interaktív modelljének értelmében a kommunikáció során nem egyszerűen (információ)átadás történik, hanem a közös (együttes) cselekvésnek valamilyen információban kifejeződő (és korábban nem feltétlenül létezett) *eredménye* jön létre.”⁶⁹

Egy harmadik felfogás, a kommunikáció *kultivációs* felfogása jellegzetesen más kiindulópont lehetőségére irányítja a figyelmet. Ez eredetileg a tömegkommunikáció jelenségeinek értelmezésével kapcsolatban jelent meg; fő üzenete, hogy a „kommunikáció” nem egyszerűen a kommunikatív jelenségek felszínén megjelenő esetlegességeket kategorizálja. A kommunikáció ugyanis az, ami meghatározza, hogy mit tekintünk létezőnek, mit fontosnak, mit helyesnek, illetve helytelennek, és mit mivel tekintünk összefüggésben levőnek.⁷⁰

⁶⁷ Ld. pl. Shannon–Weaver (1949)

⁶⁸ Ld. pl. Newcomb (1953)

⁶⁹ Béres–Horányi (1999) Előljáróban c. fejezete alapján.

⁷⁰ Jó áttekintést ad róla Gerbner (1969) és uő (1972)

E három felfogásmód és a belőlük levezetett különféle elméletek voltaképpen igen-igen különböző kommunikációfogalmat operacionalizálnak, másképp fogalmazva: különböző szinteken vizsgálják a kommunikációt. „Különbözőek például a felfogásmódok konstituens fogalmai, még ha vannak is – természetesen – hasonlóságok közöttük. (Így például mind a tranzaktívban, mind az interaktívban konstituens a kód vagy a csatorna fogalma; míg azonban a tranzaktív esetén megkülönböztethető egymástól a beszélő és a hallgató mint különböző szerepű ágensek, az interaktív esetén voltaképpen nem értelmezhető az ágensek között efféle szerepkülönözés.) És eltérőek lesznek azok a jelenségszférák is, amelyekre ezek a különböző modellek érvényesek (lehetnek), még akkor is, ha az egyes modellek érvényességének tartományai esetleg átfedik egymást. Például a tranzaktív modellel leírható a *levél*, de nem – vagy csak nehézkesen – írható le a *dialógus*; az interaktívval leírható a dialógus, de nem írható le a levél; a kultivációssal pedig nem írhatók le *egyes* kommunikatív események, hanem csak *teljes eseményrendszerek* – vagy mondjuk így: csak tömegjelenségként értelmezett kommunikációk írhatók le.”⁷¹

A kommunikáció ilyen szerteágazó koncepciói közepette célul lehet kitűzni, hogy a fenti három modell mellett legyen egy olyan felfogásmód is kidolgozva, amely a teljes jelenségszféra tartományát tárja fel. Ilyen „metaelméletként” kínálkozik a luhmanni szociális rendszerelmélet (s ilyen lesz egy későbbi fejezetben a kommunikáció participációs felfogása is).

1949-ben Claude Elwood Shannon mérnök és informatikus megalkotta a kommunikáció matematikai elméletét, amely a fentebb tranzaktív (átviteli) modellként emlegetett kommunikációfelfogás paradigmája lett. Információmeghatározása szigorúan fizikai, kvantitatív és statisztikai. Definíciójában egyáltalán nem foglalkozott az „információ” kifejezés etimológiájával, csupán megfeleltette annak a folyamatnak, amely a tudástöredékek strukturálásával formát ad a tudásnak. „A fogadó oldalnak bizonyos mértékig a kibocsátó klónjának szerepét osztja. Az értelemteremtés nem szerepel Shannon programjában. A kommunikáció fogalma elválik a kultúráétól. (...) Hamarosan mindenütt elterjedt a kommunikáció ilyesfajta meghatározása. (...) a humán tudományok több

⁷¹ Béres–Horányi (1999)

diszciplínája, a természettudományok legitimitására áhítozva, Shannon elméletét a paradigma szintjére emelte” – mutat rá Mattelart.⁷²

„Az átvitel metaforája már csak azért sem használható, mivel az, aki valamit közöl, nem adja oda azt, amit közöl, tehát nem válik meg tőle, hanem megtartja.”⁷³ Ezért javasolta Gregory Bateson, hogy a kommunikációt fogjuk fel a redundancia növeléseként, hiszen a kommunikációt követően ugyanaz a tartalom több helyen is elérhető lesz.⁷⁴ (Bár a következőkben az is problematizálódik, hogy valóban ugyanaz jelenik-e meg a küldő, mint ami a fogadó oldalán.) A tranzaktív vagy átviteli kommunikációfogalmat Luhmann két szempontból sem tartotta megfelelőnek. Egyrészt e modellben hallgatólagosan el kell fogadni, hogy az A-ból B pontba átvitt információ A és B pontban egyforma lesz. „Ám hogyan tudnánk megállapítani, hogy egy adott információ ugyanazt jelenti a feladó és a címzett fejében? Mi garantálja ezt az azonosságot? Az autopoietikus rendszerelmélet értelmében mind a szociális, mind pedig a pszichikai rendszerek saját maguk határozzák meg állapotaikat. Az átviteli modell azt jelentené, hogy a kommunikáció garantálja, hogy az egyik tudat állapota azonos a másikéval. Ez azonban ellent mondana az autopoieszis elvének.”⁷⁵ A másik probléma az időbeli tartósság kérdése. „(...) Luhmann sem a szociális, sem pedig a pszichikai rendszerek esetében nem enged meg semmiféle időbeli tartósságot, hanem mindent eseményszerű, tehát pillanatnyi műveletekből kíván felépíteni. Az átvitel fogalma azonban feltételez valami állandót, maradandót, ami átkerülhet a feladótól a címzethez. Az átvitel fogalma tehát nem fér össze a kitűzött módszertani követelményekkel.”⁷⁶

Az átviteli modell alternatíváját a következőképpen adja meg: kommunikációról akkor beszélhetünk, ha a közlő(k) magatartásában (közlésében) rejlő információt valaki(k) megérti(k). Luhmann szerint mindhárom komponens egy-egy szelekció, tehát a kommunikáció három szelekció együttes megvalósulása. (A három komponens egyúttal *forma* is, az előző alfejezetben részletezett értelemben, hiszen mindhárom megkülönböztetésen alapul.) Mindháromra szükség van, s a kommunikáció csak akkor valósul meg, ha létrejön ezek egysége. Továbbá e három összetevő Luhmann szerint csak

⁷² Mattelart (2004) 64-65.

⁷³ Luhmann (2009) 40.

⁷⁴ Bateson (1981) 525

⁷⁵ Brunczel (2008) 55.

⁷⁶ I. m. 55-56.

mint a kommunikáció komponensei képzelhetők el: nem beszélhetünk információról, közlésről és megértésről a másik kettő, illetve a három komponensből létrejövő egység nélkül.

Az információt Luhmann nem valamiféle egységnek tekinti, amit ide-oda lehet küldözgetni. Amikor közlünk valamit, akkor a közöltet nem veszítjük el, hanem éppen hogy többszörözzük, hiszen az információ a másik oldalon is megjelenik. Továbbá a kommunikáció nem jelenti, hogy az A által szándékolt közléstartalmat B szükségképp ugyanolyan jellegű jelentéstartalomként fogadja be. Oktalanságnak bizonyul tehát a hétköznapi szóhasználatban alkalmazott kereskedelmi metafora-rendszer az információról szóló beszédben. Mivel az információ nem anyagi természetű, ezért nem lehet adni-venni, cserélni, továbbítani, küldeni. Minél több partnerrel osztjuk meg, annál több lesz belőle, s a „küldőnél” változatlanul megmarad. Szigorúan a metaforák szintjén ugyanez a helyzet a szeretettel (bibliai értelemben az agapé fogalmával).⁷⁷ Helyesebb a másolás, a megosztás és a közzététel kifejezés, ám a luhmanni információfogalmat még ez sem jellemzi találóan. Az információ egy szelekció, amely a lehetőségek halmazából kiválaszt egyet. Szükségünk van egy lehetőséghorizontra, amely már maga is egy szelekció eredménye. Az információ esetében tehát valójában kettős szelekcióról beszélhetünk: először létrejön egy lehetőséghorizont, majd pedig e lehetőségek közül választjuk ki az egyiket. A lehetőséghorizont létrejötte nem más, mint struktúraképződés, az információ tehát mindig előfeltételezi a struktúrákat. Mivel struktúrával csak rendszerek rendelkezhetnek, az információ mindig rendszerfüggő: jelentése csak egy adott rendszeren belül, *hic et nunc* adható meg pontosan.

A második komponens, a közlés az információ konstituálódásához hasonlóan szintén egy szelekció eredménye, mert nem eleve adott, hogy a rendelkezésre álló lehetőségek közül a közlő melyiket választja közlése végrehajtásához. Ezt ugyancsak szilárd időbeliség nélkül, itt és most dönti el az, aki a szelekciót végzi.

A megértés, mint harmadik komponens, kulcsfontosságú a kommunikáció megvalósulásához. A hagyományos értelmezések szerint – különösen a pszichológiában, de ugyanígy a szociológiában is – a megértés valamilyen pszichikai szinten végzett

⁷⁷ Vö. Mk 10,17-30.

művelet. A luhmanni elméletben azonban ez is szelekció eredménye, s a nyílt pszichikai rendszerrel szemben a zárt kommunikációs rendszer része. A megértés abban áll, hogy megkülönböztetjük az információt és a közlést. Ez döntő jelentőségű a kommunikáció szempontjából, ugyanis kizárólag a megértés által jön létre a kommunikáció, vagyis azáltal, hogy a megfigyelő különbséget tesz információ és közlés között. „Az informatív események pusztá észlelésétől eltérően a kommunikáció csak azáltal jön létre, hogy az ego képes a két szelekciót megkülönböztetni és a maga részéről kezelni.”⁷⁸ A megértés lehet félreértés is, hiszen a félreértés talaján sokáig képes folytatódni a kommunikáció. „A megértésnek ez a fogalma magában foglalja a félreértést is, amennyiben az az autopoieszisben nem okoz szakadást. A félreértés bázisán nagyon sokáig tovább kommunikálhatunk egymással. Egyáltalán nem szükséges, és a kommunikációs folyamatot is súlyosan megterhelné, ha minden félreértést tisztázni kellene” – írja Luhmann.⁷⁹ Ha nincs megértés, akkor csak egy közlő viselkedés átéléséről (észleléséről) van szó, s a megértés és ennek előfeltételezése a kommunikációban való részvétel feltétele.

Az információ, a közlés és a megértés hármassága könnyen összevethető a *par excellence* kommunikációs jelenség definíciós kísérletével, amelyet Terestyéni Tamás fogalmaz meg. E helyütt azért tartom relevánsnak, hogy a hivatkozott kötetben lévő részletet hosszabban idézzem, mert szembetűnő, hogy a beszédaktus-elmélet képviselői mellett Luhmannra – aki formálisan ugyanezt a három szempontot emeli ki a kommunikáció definíciója kapcsán – egyáltalán nem történik hivatkozás.

„A kommunikációnak a Grice-féle nem természetes jelentésre épülő felfogását sokan továbbvitték, és – nem utolsósorban beszédaktus-elméleti keretben – beépítették saját elgondolásaikba (például: Searle 1969, Schiffer 1972, Strawson 1997). Ezeknek fényében – összefoglalva a fentieket – a magunk részéről akkor tekintünk kommunikációs kísérletnek valamilyen aktivitást, ha azzal az ágensnek (a közlőnek)

- (i) szándékában állt egy befogadónak valamilyen információt átadni, azaz egy tényállás(komplexumot) felismertetni,
- (ii) szándékában állt, hogy a befogadó ezt az (i) szándékát felismerje, azaz szándékában állt (i) szándékát nyílttá, hozzáférhetővé tenni,
- (iii) szándékában állt, hogy (i) szándékának megvalósulásában (ii) szándékának megvalósulása játsszon szerepet.

⁷⁸ Luhmann (1984) 198.

⁷⁹ Luhmann (2006a) 281.

A kommunikációnak ez az értelmezése egy fontos vonatkozásban párhuzamba állítható egy hasonló definícióval, amelynek szerzői, Sperber és Wilson, szintén a kommunikációnak a Grice-féle természetes és nem természetes jelentésre épülő elemzési lehetőségét igyekeztek továbbgondolni. Munkájukban (Sperber–Wilson 1986) nyomatékosan felhívták a figyelmet arra, hogy a közlőt motiváló szándékegyüttesben világosan elhatárolható egymástól

- (a) egy információs szándék, amely valamilyen információ átvitelére irányul, és
- (b) egy kommunikációs szándék, amely az információ kommunikációs átvitelét veszi célba.

Bár Sperber és Wilson vizsgálódásai a miénkétől eltérő irányban haladnak, jól látszik, hogy iménti meghatározásunkban (i) szemléletesen az információs, (ii) pedig a kommunikációs szándéknak felel meg.⁸⁰

A kommunikáció nem cselekvés – e kijelentés nyomán szállt vitába Luhmann Habermassal, aki a kommunikációt konszenzusteremtő közös cselekvésként tételezte a maga kommunikatív cselekvéseméletében. A cselekvés motívuma a kommunikáció közléskomponensében jelenik meg, de sem az információban, sem a megértésben, sem pedig a kommunikáció egészében, mint e komponensek együttműködésének végeredményében nincs jelen. „A kommunikáció a cselekvéstől elválasztott folyamat, amely cselekvéseket tulajdonít, hozzárendel, konstruál, azonban saját maga nem cselekvés.”⁸¹ A kommunikáció folyamatosan lehetővé teszi a közölt és megértett információ elfogadását vagy elutasítását, s az e lehetőségek közötti választás miatt a kommunikációra magára mint egy szelekció *eredményére* kell tekinteni. Minden elfogadás/elutasítás közötti szelekció a kommunikáció (vagyis a közölt információ megértésének) következménye, amely egyúttal egy következő kommunikáció lehetőségét adhatja.

A szociális rendszert, mint a rendszerek mindegyikét, ugyancsak jellemzi az autopoieízis, azaz az önlétrehozás tulajdonsága. „A kommunikáció (...) soha sem zavarodik össze annyira, hogy a tudattól, az agytól, a sejtektől vagy a makromolekuláktól kelljen műveleteket kölcsönöznie ahhoz, hogy a kommunikációt összekapcsolhassa a kommunikációval, s ezáltal reprodukálhassa azt.”⁸² Természetesen nem arról van szó, hogy a biológiai, a pszichikai vagy éppen a szociális rendszernek ne lenne szüksége a

⁸⁰ Terestyéni 2006, 46.

⁸¹ Luhmann 1986, 285.

⁸² Luhmann (2009) 40.

környezetükből érkező információkra, hanem éppen arról, hogy ezekhez csak saját struktúráikon keresztül férnek hozzá, direkt inputjuk viszont nincs más rendszerekből. A rendszert alkotó elemeket csak az az autopoietikus rendszer hozza létre, amely számára ezek elemek. E rendszer számára azonban az elemek nem bonthatók tovább, hanem bazális műveletként működnek. A kommunikáció csak kommunikációt, a sejt csak sejtet képes reprodukálni, és így tovább. Ez nem jelenti, hogy a kommunikáció műveletéhez ne lenne szükség sejtműködésre és számos egyéb tényezőre, viszont a kommunikáció a biológiai és a pszichikai rendszerek műveleteihez nem fér hozzá. „A kommunikáció, jóllehet a szociális rendszerek révén jön létre, a szociális rendszerek számára nem bontható fel más típusú műveletté, például gondolatokká, idegi impulzusokká, kémiai transzformációkká, stb. – annak ellenére, hogy egy megfigyelő megállapíthatná, hogy számára, mint megfigyelő, a kommunikáció végső soron ilyen tudati, neuropszichológiai, stb. műveletekből áll.”⁸³ A kommunikációt tehát meg lehet figyelni, a megfigyelésből lehet következtetéseket levonni, de kommunikáció révén létrejövő szociális rendszernek direkt hozzáférése nincs más rendszerekhez, és viszont – a rendszerek egymás számára csak környezetként jelennek meg, amely irritálja őket további műveletek végzésére.

Az ember helye a luhmanni társadalomelméletben

Luhmann funkcionalista társadalommodelljében egy igen lényeges momentumról nem esett szó: hol van az ember helye a rendszerben? A szocialitásban megfigyelt résztvevő mibenlétére vonatkozó természetes válasz az lehet: az *ember* áll a megfigyelés középpontjában, kezelhetjük tehát a jelenlétét evidenciaként. Az ember azonban, mint *eo ipso* a megfigyelés tárgya, Luhmann számára két szempontból is problémás fogalom. Egyfelől azt hangsúlyozta, hogy a szociológiának hallgatnia kell az emberről, mert fogalomkészlete nem elégséges a komplex individuumok leírásához, márpedig az emberhez közelítve nő a rendszerek komplexitása. Másfelől az embert három rendszerből álló létezőnek, biológiai, szociális és pszichikai rendszer egységének tekintette. Luhmann felfogásában azonban nemcsak az ember belső differenciája jelenik meg, hanem elkülönül az ember és a személy fogalma is. Utóbbi az a „tulajdonsághalmaz”, amely a pszichikai rendszerből egy-egy szociális kontextusban relevánssá válik, azaz ahogyan az interakciók során mások meg- vagy félreértik őt. Fentebb világossá tettem: nemcsak a megértés, hanem a félreértés talaján is folyhat kommunikáció. E szempontból tekintve irreleváns,

⁸³ I. m. 41.

hogy a kétféle „értés” közül melyik következik be, a kimenetel mindkét esetben ugyanaz lesz: interakció jön létre, s ez az interakció teremti meg a kommunikáló személyek személyiségét, azaz az aktuális kontextus függvényében releváns tulajdonságokból összeálló rendszert. Ez a személyfogalom visszamutat egészen az ógörög *persona* fogalmához, amely eredetileg színházi maszkot jelentett, de kétségkívül rokonítható Erving Goffman homlokozatelméletével is.⁸⁴

Ha az ember mibenlétét kutatjuk, kiindulhatunk abból, ahogyan az ember önmagát látja (*ego*), illetve ahogyan egy másik ember (*alter ego*). Máig lehetetlen vállalkozásnak bizonyult a hármas tagozódású ember-jelenség e két lehetséges perspektívájának egységes rendszere illesztése, bár ez a kérdés Luhmann nem állította lehetetlen feladat elé – egyszerűen eltekintett a megoldási kísérletektől. Ehelyett a három rendszer *interpenetrációját* emeli a középpontba, s azt mondja, az embert alkotó rendszerek – a biológiai, a tudati és a kommunikációs – csupán kölcsönösen egymásra hatnak, különbözőségeik megtartása mellett. Autopoiézisük elkülönül egymástól, közvetlenül nem lépnek be egymásba, s főleg nem integrálódnak egyetlen közös rendszerré. A biológiai, a tudati és a kommunikációs rendszer csupán *irritálják* egymást – például a kommunikációs rendszerben megélt tapasztalatok a tudatban képesek hasznosulni, a biológiai rendszerben zajló folyamatok hatással tudnak lenni a tudati tevékenységekre, és így tovább. Az ember tehát nem írható le kimerítően, de az őt alkotó rendszerek interpenetrációjáról lehet vizsgálatokat tenni. Luhmann szóhasználatában markánsan elkülönül az individuum és a személy. A személy – állítja – nem rendszer, mivel nem határolódik el rögzített módon a környezetétől. Nincs strukturális kötöttsége, azaz a különböző kommunikációs helyzetekben különbözőképpen képes mutatkozni, viselkedése ezért nem jósolható meg. Az individuum ezzel szemben az a személy, „aki különböző helyzetekben önmagát egyediként és egységként (*identitás*) látja, s ilyenként mutatja be, és – ami szintén konstitutív – megnyilvánulásaiból a kommunikatív partnerek is látják a személyiség egyediségének, egységének folytonosságát, azaz a különböző szituációkban megjelenő azonosságot (*identitást*)”.⁸⁵ Szembetűnő, hogy a személy szituációtól (kontextustól) függően másként és másként képes mutatkozni, az individuum viszont szituációtól függetlenül ugyanazokat a karakterisztikus jegyeket viszi bele minden kommunikatív helyzetbe. A stratifikáltan tagolt (premodern) társadalomban az

⁸⁴ Bővebben ld. Goffman (2000)

⁸⁵ Karácsony (2009) 98., kiemelés tőlem (B. T.)

individualitás bevonódás révén tudott megvalósulni, amennyiben az egyén valamilyen általánosságon keresztül tudta magát értelmezni, identifikálni (pl. származás, egy szerep másolása, társadalmi réteghelyzet, stb.). A modernítésben, ahol a társadalom immár funkcionálisan tagolódik, az egyénnek új problémával kell szembenéznie. Míg a stratifikáció eredményeképpen egyetlen rész- vagy alrendszerbe „zárva” zajlott az élet, a modernítésben szüntelenül különböző részrendszerek között kell mozogni, s minél differenciáltabb egy társadalom, annál többféle részrendszerben kell megfelelnie az egyénnek (pl. gazdaság, politika, vallás, stb.) „Minél differenciáltabbak a szerepek egy társadalomban, annál többet kell az egyénnek a szerepeket váltogatnia, s annál több oka van arra, hogy elgondolkozzék saját identitásáról és magatartásának következetességéről, s így erőteljesebben alakítja ki saját individualitását.”⁸⁶ Ebből a szempontból nézve az individualitás mindazon jegyek összessége, amelyek nem oldódnak fel a különböző kommunikatív színtereken. A modern társadalomban az individualitás exklúzió révén valósul meg, vagyis úgy, hogy a kommunikatív színterek hatásaitól elzárja, e hatások ellenében megőrzi magát az individualitás.

A személy összetettsége, az individualitás többértésűsége, az ember mint rendszerek összessége – mind-mind afelé mutat, hogy a magát rendszerező bizonyítással definiáló tudomány (legyen szó bármely ágáról is) nem beszélhet felelősen az emberről, mint komplex létezőről, hiszen „nem hiheti, hogy tudja: mit értenek mások az ember fogalma alatt. A tudomány ennél kevesebbet tudhat. Az ember fogalmát csak keretfogalomként használhatja egy – legalábbis részben – átláthatatlan, összetett tárgyra (jelenségre), melynek belső nagysága, ellentmondásossága, végtelensége egyetlen megfigyelői perspektívában, a tudomány megfigyelői perspektívájában soha nem ragadható meg teljességként. Ezért mondta Luhmann, hogy az emberről inkább hallgatni kell”.⁸⁷ Az emberről való hallgatás a tudomány számára „jobb híján” kínálkozó választás. Ahogy a teoretikus hozzáteszi: „Ezt természetesen nem úgy értem – és ezt befejezésül szeretném hangsúlyozni –, hogy mi, akik most erre az ünnepélyes alkalomra összegyűltünk, nem vagyunk emberek; csupán – ha azt mondjuk, hogy azok vagyunk, és főként, ha azok akarunk lenni, akkor elkerülhetetlen, hogy ne váljunk dilettánsokká.”⁸⁸

⁸⁶ Luhmann (1999) 124.

⁸⁷ Karácsony (2006) 99.

⁸⁸ Luhmann (1999) 132.

A kommunikáció participációra alapozott felfogása

„A személy olyan ábrázolása, amely szerint az gépben rejtélyesen megbúvó kísértet, a következő érverésből származik: mivel egy személy gondolkodását, érzését és szándékos cselekvését – való igaz – nem lehet kizárólag a fizika, a kémia és a fiziológia kifejezőmódjaival ábrázolni, ezért paralel kifejezőmódokkal kell leírni. Mivel az emberi test bonyolultan szervezett egység, ezért az emberi szellemnek egy másik bonyolultan szervezett egységnek kell lennie, olyannak azonban, aminek másfajta az alapanyaga és más a struktúrája.”
(Gilbert Ryle)

Luhmann szociálisrendszer-elmélete megnyitotta az utat a klasszikus, folyamat-szemponú kommunikációvizsgálattól való eltávolodáshoz, és rámutatott, hogy az időbeliség és a résztvevők interakciója mellett a kommunikációnak más fontos, karakterisztikus jegyei is léteznek, amelyeket éppenséggel a kommunikáció állapotközpontú értelmezésével nyerhetünk ki a megfigyelésből. Más irányból, más fogalomkészlettel, de lényegileg hasonló tételt fogalmaz meg a kommunikáció participációra alapozott teóriája (angol elnevezéséből képzett betűszóval a továbbiakban PTC-ként hivatkozom rá.) A két elméletípus (ti. a luhmanni elmélet és a PTC) összekapcsolását az indokolja, hogy axiómaként kezeli: az értelem alapján működő szociális (társas) rendszerek alapvető művelete a kommunikáció.

A korábbi fejezetekben említett hagyományos kommunikációfelfogások szemléletmást markánsan különböznek a PTC-től. A *tranzaktív* az információ átadásában látja a kommunikatív lényegét, az *interaktív* a kommunikatívot a résztvevő ágensek között (vagyis együttműködő) és eredményes erőfeszítésében látja, s vannak felfogások, amelyek *aktusként* (vagy *akcióként*, vagy *tevékenységként*, vagy éppen *eseményként*) tekintenek rá. Ezek a participációs felfogás szempontjából *a problémakezelésre való felkészültség változásának vagy éppen változtatásának perspektívájából* tekintenek a kommunikatívra, s ezért látják a kommunikatív lényegét valamiféle változásban.⁸⁹ A PTC a kommunikatívra

⁸⁹ Arról, ami szignifikatív és arról, ami kommunikatív; valamint arról, ami problematikus (szinopszis, 7.3 változat). Polihistória. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából. (szerk. Bagdy Emőke – Demetrovics Zsolt – Pilling János), Budapest, Akadémiai Kiadó, 2009., 201-235. Interneten elérhető: http://ozseb.horanyi.hu/participacio/szinopszis7_3.htm

mint állapotra tekint, amelyben a részvétel, a (felkészültségekből való) részesedés a kulcsszó.⁹⁰

Folyamattól az állapotig

A PTC három lényegi pontja az ágens, a probléma és a kommunikatív fogalma. Az ágens olyan cselekvő, amely valamilyen értelemben képes hatni a környezetére (akár szándékolatlanul is). Az elmélet háromféle ágenstípust különböztet meg: individuálisokról, kollektívekről és koalícióban lévőkről beszél. A problémát tekinthetjük olyan *különbségnek*, amely az adott ágens *valamely alkalommal való helyzete* és egy számára ugyanakkor *kívánatos helyzet* között fennáll, és meghaladja az ágens számára akkor és ott tolerálható mértéket (a kritikus *küszöbértéket*); természetesen akkor és csak akkor, ha az ágens ezt a komplex helyzetet identifikálja és/vagy eliminálja. A kommunikatív valamely probléma felismeréséhez (identifikálásához) és/vagy megoldásához (eliminálásához) egy ágens számára szükséges releváns felkészültség lehetséges helye. Jelentős egyszerűsítéssel szólva: a PTC alap gondolata, hogy a kommunikációt (pontosabban a kommunikatív állapot elérését) a problémakezelés indokolja. Ha egy ágens olyan problémával szembesül, amelyet saját belső felkészültségei (tudása, képességei, jártasságai, készségei, logikája, kompetenciái, netán hiedelmei, stb.) segítségével nem képes megoldani vagy legalábbis kezelni, akkor lehetősége van arra, hogy más ágensekhez forduljon, és azok felkészültségeiből részesedve (participálva) megoldja vagy eliminálja problémáját.

Horányi Özséb szerint a kommunikatív mivolt tranzaktív, illetve interaktív felfogása sokat elmond a kommunikatív lényegéről, ám ezek csak járulékos ismeretek, a kiindulópontot másutt kell keresni. „[...] a kommunikatívról roppant fontos dolgok mondhatók el: azt követően (természetesen: logikai értelemben), hogy a kommunikatívot elhelyeztük abban a kontextusban, amelyben magyarázó értékkel mutatható be (s nem csak deklaratíven, például „az ember társas lény” hangoztatásával), hogy mi az a kommunikatívben (és mikor), ami a világ semmilyen más szegmentumára nem redukálható, illetőleg mi az a kommunikatívben, ami miatt világértésünk egyik megkerülhetetlen kiindulópontjának tűnik fel.”⁹¹

⁹⁰ A továbbiakban olvasható rövid kivonat készítésénél két alapvető munkára támaszkodom: Horányi (2007) és Horányi (2009)

⁹¹ Horányi Özséb: A kommunikáció participációra alapozott felfogásáról. In Horányi (2007) 262.

Amennyiben a kommunikáció participációra alapozott felfogását humán ágensekre vonatkoztatjuk, úgy az ágensről (mint individuális és mint kollektív, netán mint koalíciós kategóriáról egyaránt) két fontos megállapítás tehető: a humán ágens alapvető jellegzetessége a világra nyitottság és a világra utaltság. „Az ember világra nyitottsága és a világra utaltsága csak annyit jelent, hogy az ember számára megkerülhetetlenül adott a kommunikációk áramlásában való részvétel, ám éppen a kommunikációkhoz való viszonyban adott igenek és nemek lehetőségkörében folytonosan megkülönböztetheti magát környezetétől, individualizálhatja önmagát. A kommunikatív állapot: felkészültség a kommunikációra, amit – és ez erősíti meg újra és újra a kommunikatív állapotot – konkrét kommunikációk követnek. Ha úgy tetszik: a kommunikatív állapot alapvetőségére visszakövetkeztetni tudunk. A megtörtént, lezajlott kommunikációk sokaságának tapasztalatában világosodik meg, hogy a világra nyitottságban és a világra utaltságban mily fontos az emberi életben a kommunikációra nyitottság és a kommunikációra utaltság, röviden: hogy helyzete: a kommunikatív állapot.”⁹² Az ember kizárólag ebben az állapotban, kommunikatív állapotú ágensként lelhet társakra – szó szerint és átvitt értelemben egyaránt. Az ágens persze nemcsak humán természetű entitás lehet: a III. Exkurzus szolgáltat példát arra, hogy rendszerbe, illetőleg hálózatba kötött számítógépek egyaránt lehetnek ágensek, valamint számítógépen futó alkalmazások (illetve architektúrák) is ágensként mutatkozhatnak.

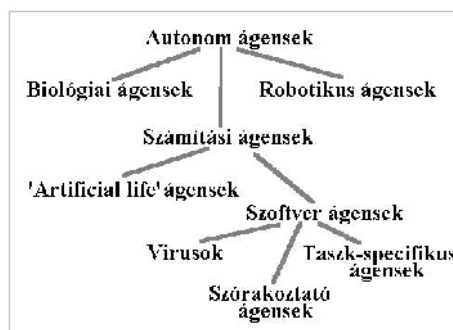
Az ágens és a probléma

Az elmélet az ágenset kétkomponensűként jelöli meg: aktorként ($\langle\hat{a}\rangle$) hivatkozik mindarra, amit az ágensből ($\langle a \rangle$) extern perspektívából látszik, és sajátvilágként ($\langle\hat{w}\rangle$) mindarra, ami intern perspektívából. E megkülönböztetés azon egyszerű megállapításból ered, hogy az ágensre tekintve a két nézőpontból más-más jellemzők tárul(hat)nak fel. Az ágens jellemzi továbbá az *input kapacitás* (amely a problémaidentifikáláshoz szükséges), valamint az *output kapacitás*, amely nem más, mint kapacitás a hatáskeltésre, amely esetenként különböző típusú cselekvésképeességeket jelent (a hely- és a helyzetváltoztatástól, esetleg az ágens testének külső vagy éppen belső változtatásától kezdve a környezet legkülönfélébb megváltoztatásáig sok különböző, de az adott ágens tipikusan jellemző cselekvésképeességről lehet szó). Az output természetesen egyaránt lehet

⁹² Karácsony (é. n.)

reaktív és proaktív. A *mozgástér* az ágens mutatkozásának sajátos színtere. Az ágens mozgástere része annak a színtérnek, amelyben az ágens mutatkozik, pontosan az a része, amelyet más ágensek mozgástérként engednek számára, vagyis legitimálnak. Az ágens *kategoriális mozgástere* az a hely, amelyben az ágens felkészültségeivel valamiként mutatkozni képes. A kategoriális mozgástér az ágent *in vitro* jellemzi, mint maximális mozgástér. Az ágens *faktuális mozgástere* eltér a kategoriálistól, többnyire kisebb ennél (szűkösebb tartalmú). Az ágens kategoriális mozgástereből nyomások [push] (mely színtereken várják el a többiek az ágens mutatkozását) és szívások [pull] (az ágens mely legitimált színtereken kíván mutatkozni) hatására áll elő a faktuális mozgástér, amely *in vivo* figyelhető meg. Az ágens faktuális mozgástereán belül *kompetens*.

Az online szociális rendszerek vizsgálatának szempontjából szükséges e ponton részleten foglalkozni a koalícióban lévő ágensek természetével. Ha egy ágens koalíció tagjaként mutatkozik, integrációja kisebb fokú, mint ha kollektív ágens tagja lenne. (Ugyanakkor *in vivo* lehetséges, sőt gyakori eset, hogy egyazon individuális ágens egyszerre legyen valamely kollektív ágensbe bevonódott, és ugyanakkor másféle koalíciós ágens tagjaként is mutakozzon.) A koalícióban lévő ágensek egymás számára *kölcsönösen* elérhető kapacitásokkal rendelkeznek. A kölcsönösséghez szükséges a megfelelő felkészültség, a megfelelő mozgástér, a koalíciós szándék az ágensek részéről, illetve a megfelelő identitás, amely a koalícióban mutatkozik meg. A koalíció rendelkezik dinamikával, hiszen kiterjedtsége nőhet vagy csökkenhet, illetve a koalíciót alkotó ágensek kooperáció / kompetíció révén befolyásolhatják működését.⁹³ *Nota bene*, az ágensek kategorizálására számos lehetőség kínálkozik. Az alábbi ábra – ismét a technoorientált gondolkodás dominanciáját bizonyítandó – a természetes (biológiai) és a számítási ágensek kapcsolatát ábrázolja.

8. ábra: Az ágensek „családfája” (forrás: mit.bme.hu)

⁹³ A Szinopszis 7.3 (Horányi 2009) S3.4.0.3 pontja alapján.

Szembetűnő, hogy míg a biológiai és robotikus ágensek természetével alig foglalkozik az ábra, a számítási ágensek leágazásai releváns alegységekként jelennek meg benne. Ami itt biológiaiaként jelenik meg, az Luhmannál biológiai, pszichikai és szociális rendszerekre tagolódik, ami pedig robotikusként, az Luhmannál „gépként” említődik. Horányi modelljében az ágens – akár humán, akár nem humán természetű – ugyanazzal a kategoriális leírással adható meg:

$$\langle a(\hat{a}; \hat{w}) \rangle$$

Ha pedig konkrét ágenszt írunk le, a kategóriákat indexelve változók állnak elő, immár egyedi ágenseket jelölve:

$$\langle a_i(\hat{a}_i; \hat{w}_i) \rangle$$

Ez természetesen nem zárja ki annak lehetőségét, hogy egy ágensnek a sajátvilága logikai értelemben üres legyen, vagy sajátvilága és aktorsága egybeessen (mint pl. mechanikus elven működő gépek esetén).⁹⁴

„A problémát tekinthetjük olyan *különbségnek*, amelyet az adott ágens *valamely alkalommal való helyzete* és egy számára ugyanakkor *kívánatos helyzet* között fennáll, és meghaladja az ágens számára akkor-és-ott tolerálható mértéket (a kritikus *küszöbértéket*); természetesen akkor és csak akkor, ha az ágens ezt identifikálja és/vagy eliminálja” – szól a PTC másik kulcsfogalmának pontos definíciója.⁹⁵ Magának a *különbségnek* két forrása lehet: vagy abból adódik, hogy az ágens állapota változik meg, vagy pedig abból, hogy az ágens környezete változik meg úgy, hogy kívánatos lenne valamilyen további változás. A probléma akkor tekinthető *elimináltnak*, ha a (problematikus) különbség az adott esetben kritikusnak számító különbség alá esett vagy éppen megszűnt. Egy potenciális ágens akkor képes *problémaidentifikálásra*, ha megvan hozzá a *szükséges felkészültsége*, amellyel észreveheti, hogy jelen állapota és a jelenben számára kívánatos állapot közti különbség nagyobb egy bizonyos küszöbértéknél. Az, hogy melyek ezek a szükséges felkészültségek, az identifikálandó probléma (deskriptív) természetétől függ. *Problémaeliminálásra* pedig akkor képes egy potenciális ágens, ha megvan hozzá az a *szükséges felkészültsége*, amellyel a jelen állapota és a jelenben kívánatos állapota közti különbséget a küszöbérték alá képes szorítani.

⁹⁴ Vö. Horányi (2009) 210.

⁹⁵ Horányi (2009) 202.

A szignifikatív és a kommunikatív

A *szignifikatív* a problémakezeléshez szükséges felkészültség egy lehetséges helye, amely a *szignifikatív* eredményeként *adott körülmények között* van jelen. A szignifikatív két konstituensnek (amelyek a szignifikatívon kívül nem értelmezhetőek): a *szignifikánsnak* és a *szignifikátumnak* az egysége valamely ágens által elfogadott (érvényesnek tekintett) sajátos felkészültség mentén: ez a szignifikatív *konstitutív alapja*. (Összhangban a szemiotika által alkalmazott alapvető képlettel, amely szerint egy bizonyos valóságalelem vagy jelenség vonatkozásában a jelölő és a jelölt egysége teremti meg a jelentést.) A *konstitutív alap* az, amely megalapozza egy bizonyos szignifikáns és egy bizonyos szignifikátum egységét. Lehet azonban, hogy *ehhez* a szignifikánshoz egy ízben *ez* a szignifikátum kapcsolódik, egy másikban pedig *az*. Van valami *szabadsága* a szignifikációban a szignifikánsnak és a szignifikátumnak egymás vonatkozásában. A „szignifikáns” és a „szignifikátum” funkciót (szerepet) jelölő terminus (nem lehet a világot egyszer s mindenkorra szignifikánsokra és nem-szignifikánsokra, illetőleg szignifikátumokra és nem-szignifikátumokra osztani). Az, ami az egyik esetben szignifikátum, egy másikban könnyen lehet szignifikáns, és viszont.

„A *szignifikatív* voltaképpen *transzcendálás*: abban az értelemben, hogy a szignifikátumként funkcionáló esetet voltaképpen a szignifikánsként funkcionáló jeleníti meg. Vagy másként: a szignifikáns eset jelenléte szükségszerűen *vonja maga után* (vagyis jeleníti meg, azaz reprezentálja – a terminus eredeti értelmében) a szignifikátumként kategorizálható esetet a szignifikatívhoz szükséges konstitutív alap érvénye esetén. (...)

Vannak még ezen kívül is olyan eset-komplexek, amelyek nem szignifikatívok, sőt épphogy alternatívái a szignifikatívnek: leírásuknak ugyanis nincs olyan szerkezete, mint a szignifikatívének: nem identifikálható a leírás részeként egy olyan eset, amely szignifikáns funkciójú volna és olyan sem, amely szignifikátum funkciójú. Miközben ezek leírása is tartalmaz olyan részleteket, amelyek megfeleltethetők a szignifikatív szignifikátumának: ezt az immanens sajátosságot intelligibiliának nevezzük, sőt: kötött intelligibiliának. Az, ami az asztalt asztallá teszi, nem tud a szék részévé válni (és fordítva) anélkül, hogy ne váljon ezzé (vagy majdnem ezzé). Vagy az, ami a kutyát kutyává teszi, nem tud a macska részévé válni (és így tovább). Éppen ezért azt mondjuk, hogy az asztalban (és így tovább) *az intelligibilia kötötten van jelen*. A szignifikációkban pedig *nem-kötötten* (esetleg szabadon vagy éppen lebegő módon) van jelen, mint szignifikátum. Vagy még pontosabban: az olyan dolgokban,

mint például az asztal az intelligibilia kötött, az olyan dolgokban pedig, mint a szignifikáció az intelligibilia nem kötött.”⁹⁶

A PTC megkülönböztet többféle szignifikációt, amelyek közül a továbbiakban a szimbolikusan, a szimptomatikusan és a pszichésen szignifikatív bizonyul e vizsgálat szempontjából releváns fajtának.

Valamely nyers eset szimptomatikusan szignifikálhat egy másik nyers esetet: a befagyott víztócsa a télies időjárást. Ilyenkor ez utóbbi az előzőben megmutatkozik (vagy az előző példázza az utóbbit). Ekkor is, ami szignifikál, az a szignifikáns, ami szignifikálva van, az a szignifikátum. Így szignifikatív például az erősítőként működő mikroszkóp, amely kiterjesztheti az ágens felkészültségeit (vagy éppen kapacitását); vagy például a röntgenkép, az ultrahangkép, az MR-kép (általában: a képalkotó diagnosztika eszközei), amelyek transzformátorként átalakíthatják a felkészültségek egy részét. A szimbolikusan szignifikatív esetében, ha érvényes egy bizonyos feltételezett konstitutív alap, akkor egyrészt a szignifikáns konstruálása egyúttal (logikailag, szükségszerűen) a konstitúció(s aktus) megtörténtét is magával vonja; másrészt a szignifikáns identifikációja – ha együtt jár a szignifikatív feltételezett konstitutív alapjának elérhetőségével – egyúttal (logikailag, szükségszerűen) a konstitúció(s aktus) megtörténtét is magával vonja. A pszichésen szignifikatív (így képviselik emlékeink a világot körülöttünk) a szimbolikusan és a szimptomatikusan szignifikatív konjunktív komplexeként koncipiálendő. A pszichés perspektívában megjelenő eset egy pszichikummal rendelkező ágens számára két különböző módon válik elérhetővé: vagy (szimptomatikusan) megmutatkozik az elérhető inputokon (például perceptuális modalitásokon, észlelésen) keresztül, mint szignifikátum; vagy ha a pszichikummal rendelkező ágensnek megvan a szükséges felkészültsége, akkor (szimbolikusan) szignifikatív által válik elérhetővé, mint szignifikátum; ha nincs, akkor relatíve ugyan, de logikailag privátként nem válik elérhetővé. Természetesen lehetséges az is, hogy bár egy adott eset elérhetővé válhatna az előző módok valamelyikén, de faktuálisan nem válik elérhetővé egyik módon sem: vagyis faktuálisan privát marad. A szignifikatívnak mindig van (konstitutív) alapja. A szimptomatikusan szignifikatív konstitutív alapja többnyire természettörvény. A szimbolikusan szignifikatív konstitutív alapja többnyire valamilyen szokás (szabály). A szignifikatív lehet alkalmi, szokásos (mint

⁹⁶ Horányi (2009)

a jegygyűrű), és lehet akár valamilyen szignifikációs rendszerbe illeszkedő is, mint pl. a titkosírás.⁹⁷

A kommunikatív, mint a participációs kommunikációfelfogás kulcsfogalma, a problémaidentifikáláshoz és/vagy –elimináláshoz szükséges felkészültség egy lehetséges helye, konkrétan a valamely ágens által elérhetővé tett szignifikatív. (Az elérhetőség annyit tesz: a szignifikatív az ágens számára adott érzékszervi modalitások valamelyikében elérhető.) A kommunikatív a problémakezelés szempontjából állapotként mutatkozik, amelyből az ágens részesedik, azaz participál – innen az elmélet elnevezése. Az ágens a kommunikatívnak mindig valamilyen célt, értelmet tulajdonít, legyen szó individuális ágensről vagy kollektívőről, netán koalícióban lévőőről.

⁹⁷ A fenti összefoglalás a Szinopszis 7.3 alapján készült (Horányi 2007), s szándékosan nem tér ki az osztentatív és a szakrális szignifikációs változatokra.

A humán online társadalmi kommunikáció koncepciója

„Az érzékelés megoszlása a két valóság között valamiféle mámorhoz hasonló elmosódást kelt: kettős látást okoz. Lehetetlen elképzelni, hogy mit eredményez ez a folyamat, sok generáció kell még hozzá.

Egy valóságban élni, és aztán időről-időre belépni egy másikba egy átvitt éjszakával vagy hallucinogénekkal, ez egy dolog. De folyamatosan a telekommunikációs és az elektronikai autópályán élni teljesen más. Nem hiszem, hogy el tudjuk képzelni, mit idéz elő az emberek elméjében és a társadalomban, hogy folyamatosan „sztereo-valóságban” élnek. Ez teljesen példanélküli.”

(Paul Virilio)

Jelen disszertáció az internet meghatározásában DiMaggio és szerzőtársai példáját követi: internet alatt hálózatok olyan elektronikus hálózatát érti, amely embereket és információkat kapcsol össze számítógépek és más digitális eszközök segítségével, lehetővé téve a személyközi kommunikációt (*person to person communication*, természetesen *mediatizált* személyközi kommunikációt értve ezalatt) és információcserét. Ez a meghatározás lehetővé teszi az „internet” szó kettős referenciáját: egyfelől *technikai infrastruktúraként* (nyilvános TCP/IP hálózatként vagy más szélessávú hálózatként, mint pl. az AOL és más alapvető protokollok), másfelől az infrastruktúra lehetőségeiből eredő *használati módok összességéként* (World Wide Web, elektronikus levelezés, többszereplős online interaktív terek) határozza meg az internet mibenlétét.⁹⁸ Evidens, hogy a társadalomtudományi internetperspektívák alkalmazása esetén az utóbbi meghatározás bizonyul relevánsnak, ám az előbbi sem kerülhető meg – a korábbi fejezetek ugyancsak ezt hivatottak kifejezni. Az internet, mint „metamédium” és a hozzá kapcsolódó szinonimák, valamint a jelentésmező egyéb, részterületekre és tevékenységekre vonatkozó elemei azonban nem könnyítik meg a szisztematikus társadalomtudományi megközelítést.

Jóllehet, ebben az értekezésben kifejezetten *technoinvariáns* megközelítést kívánunk alkalmazni, a vizsgálandó tárgykör pontos megnevezéséhez a fogalmi háló korábban jelzett zavarai miatt szükséges két technikai műszót bevezetni: a *humán online kommunikáció*, valamint a *humán online társadalmi kommunikáció* fogalmait. (A disszertáció a továbbiakban HOK-ként, illetve HOTK-ként hivatkozik rájuk.) Jelentésük között az alábbi distinkciót kell megtenni.

⁹⁸ DiMaggio et alii (2001) 307-308. definíciói alapján

(3) *Humán online kommunikáció*: tágan értelmezve lefed valamennyi olyan, interneten zajló kommunikációs tevékenységet, amelyben a küldő- vagy a fogadóoldalon emberi résztvevő van (a kommunikáció tranzaktív perspektívájából tekintve), illetve amelyben online kommunikációs színtéren humán ágensek vesznek részt (a PTC perspektívájából tekintve). Ez a meghatározás magában foglal minden, interneten, emberek által végzett kommunikációs tevékenységet, de – definíció szerint – a gép-gép közötti kommunikációt kizárja a vizsgálati keretből.

(4) *Humán online társadalmi kommunikáció*: szűken értelmezve a web2-nek is nevezett, internetkapcsolaton (asztali számítógépen [PC], mobil adatforgalmi eszközökön és más, internetkapcsolatra képes eszközökön, pl. PDA-n, laptopon, note- és netbookon, tablet PC-n, stb.) elérhető ún. *közösségi médiumok* színterein zajló kommunikációt jelenti.

Nem fedi ugyanakkor

a) a gépek egymás közötti kommunikációját (ahogy fent a humán online kommunikáció sem);

b) a privát e-mailezést, mert ez technikailag zárt, azaz a résztvevők köre korlátozható, ilyenformán problémás, de legalábbis kérdéses lenne az ilyen kommunikáció kimeneteleit a társadalmi kommunikációra vonatkoztatni (szemben a levelezőlistákkal, amelyek társadalmilag releváns kommunikációkat tartalmazhatnak, s ilyenformán részei a HOTK-nak), valamint

c) a gép és ember közötti (s ilyenformán kétszereplősként meghatározott) kommunikációs aktusokat.

A humán online kommunikáció nyilvánosan hozzáférhető aktusai alkotják a humán online társadalmi kommunikációt. (A nyilvánosság magyarázatára a HOTK rekonstrukciójának vonatkozó fejezetében kerül sor.)

Történeti szempontból tekintve a HOK és a HOTK két módon értelmezhető, attól függően, hogy a kifejezésben szereplő „online” szót miként gondoljuk el. (1) Amennyiben online-nak a szó tág értelmében a (bármilyen) gépi közvetítéssel zajló kommunikációt értjük, a HOK és a HOTK eredetének meghatározása problémás, mert kérdésessé válik, mit tekintünk a történetileg legkorábban feltalált (illetve kifejlesztett), (kvázi-) valós idejű kommunikációt lehetővé tevő kommunikációs gépnek. Ez esetben az *online* nem technikai

„műszóként”, hanem a kommunikáció olyan jelzőjeként értendő, amely a kommunikációs aktivitás (kvázi-) valós idejű, mediatizált jellegére utal, ennyiben kétségtelenül jelentősen eltérve a szokásos konnotációktól. (2) Amennyiben az online kifejezést szűkebb értelemben, technikai „műszóként” használjuk (ahogyan a köznyelv teszi, kizárólag az internetre, azaz egymással összekapcsolt számítógépek rendszerére, illetve hálózatára vonatkoztatva), úgy a HOK keletkezése egybeesik a world wide web kezdetleges formáinak kialakulásával, s kezdete így a web1-es korszak kezdetéhez kapcsolódik. A HOK eredetének meghatározása azonban még ilyen értelmezés mellett is problémás marad, hiszen kérdéses, hogy (a) mennyire markáns az átmenet a web1-es és a web2-es kommunikációs korszak között, illetve (b) a web1-es korszakban zajló kommunikációs aktivitások rendelkeznek-e társadalmi kommunikációs vetülettel.

A fenti elhatárolásból kitűnik, hogy a vizsgált kommunikációs aktivitások humán ágensek között, de szükségszerűen gépi közvetítéssel mennek végbe. E gépi közvetítés hozza létre a humán online kommunikáció és a humán online társadalmi kommunikáció színtereit egyaránt. Természete szerint az e színtereken megjelenő nyilvánosság ugyanazokkal a karakterisztikus jegyekkel rendelkezik, mint az offline színterek nyilvánossága(i). Különbségeikről az online nyilvánosság-rekonstrukció vonatkozó fejezetében esik szó.

A HOK ágensei – a participációs kommunikációteória fogalomkészletéhez igazodva – lehetnek individuálisak és kollektívek, valamint koalícióban lévők. A humán online kommunikációban megjelenő kollektív ágensek a kommunikációk *eredményeiként* vannak jelen, nem pedig annak kiindulópontjaiként. A realitásban létező kollektív ágensek a humán online kommunikációba képesek belépni, de a virtualitásban létrejövő kollektív ágensek (helyesebb itt a 'koalíciós ágens' kifejezés használata, pl. egy fórumban megjelenő véleményáramlat esetében) a virtualitásban zajló kommunikáció következtében konstituálódnak. Amennyiben megtörtént a kollektív, illetőleg a koalíciós kommunikációs ágens konstitúciója, az már – természetesen logikai értelemben – kiindulópontja lehet további kommunikációknak.

A HOK mediatizált kommunikáció, ennél fogva médiumhoz kötött, médium(ok) közvetítésével és közreműködésével lép működésbe. A HOK mint szociális alrendszer (a luhmanni fogalomkészlethez igazodva) szimbolikusan általánosított kommunikációs

médiumokat és kiterjesztő médiumokat is igénybe vesz önmaga létrehozásához. E médiumok karakterisztikájának részletezése a HOTEK rekonstrukciójának elemzése során történik meg.

E ponton az értekezés egy különösen lényeges pontja következik, amelyben magyarázatot nyer, miért szükséges a humán online társadalmi kommunikáció rekonstrukciójához a technoinvariáns megközelítés. „Mint minden technológiának, a számítógépek alkotta világhálóknak sincs értelme, amennyiben nem illeszkedik bele az őt működtető társadalmi környezetbe. Tehát az internet saját életének megértéséhez egy olyan modellre van szükség, amely figyelembe veszi a társadalmi kontextust. Máskülönben az internet egy furcsa gondolkísérlet volna csupán, amely arra vonatkozik, hogy ha neutronbombával elpusztítanák az emberi életet a földön, a számítógépes infrastruktúra érintetlen maradna-e, és ez a rendszer mindaddig működne-e, amíg energiabetáplálást kap – ha igen, akkor szerkezetében semmi nem változna, kivéve azt, hogy a rendszer feladat nélkül működne tovább.”⁹⁹ Bármely műszaki infrastruktúrának szüksége van karbantartásra, javításra, adaptálásokra, módosításokra, fejlesztésekre, újratelepítésre stb., vagyis olyan munkálatokra, amelyeket csak az emberi társadalom képes megvalósítani, és ez igaz az internetre is. Ez azt jelenti, hogy az internet, mint minden más technológia, *a társadalom technológiai infrastruktúrájának* a részét képezi, vagyis egy olyan „technoszféra” részét, amelyet emberek nélkül nem lehet meghatározni. A technoszféra olyan társadalmi rendszer, amelynek mikroszintjén egyének vannak, míg a makroszintjén technológia berendezések – állítja Hofkirchner.¹⁰⁰ Az egyének társadalmi szerepe működtető, „technikusi” szerep, a technológia előállítóié és felhasználóié. A technológia létrehozása és használata adja az önszerveződő technoszociális fejlődési folyamatok dinamikáját. Éppen az internet az a társadalmi rendszer, amelyben előtűnik az embereknek a technológia fejlesztésében játszott szerepe: megjelenik a technológia létrehozóinak és felhasználóinak szerepkonvergenciája, amelyet a *producer* (előállító) illetve a *consumer* (fogyasztó) kifejezések kombinációjából képzett *prosumer* és *producer* szavak fejeznek ki (kielégítő magyar fordításuk egyelőre nem született).

A producer és a consumer szerepének konvergenciája az ezredfordulót követően kezdett kirajzolódni. 2004-ben két kifejezés is ugyanerre a jelenségre reflektált, s

⁹⁹ Hofkirchner (2007) 11., fordítás tőlem (B. T.)

¹⁰⁰ I. m. 11-12.

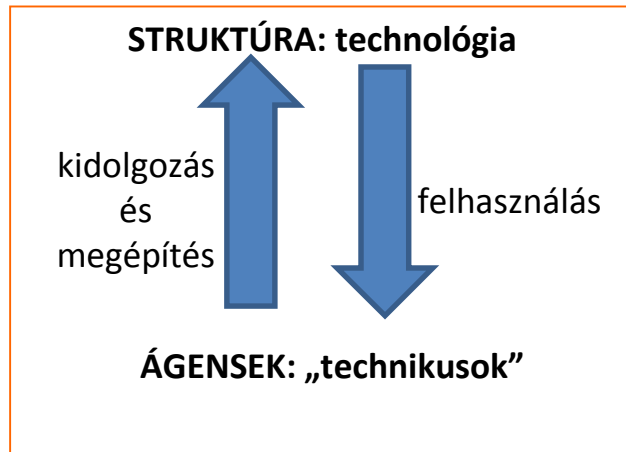
mindkettő meghonosodott először az amerikai, majd az európai kontinensen. Az egyik, Dan Gillmor könyvének címe: „We the Media”, vagyis „Mi, a média”. A másik a Tim O’Reillytől származó „Web 2.0” formula, amely a web első korszakát meghaladó, új lehetőségeket (a közösségi együttműködést, a felhasználó participátori átminősülését) hivatott gyűjtőnéven nevezni, s utóbb köznevesülve „web2” vagy „webkettő” néven került be a magyar médiaterminológiába is. Bár az előbbi jobban kifejezi az új webes megoldások participátori jellegét, mégis a „web2” megnevezés honosodott meg a közbeszédben.¹⁰¹ Figyelemre méltó, hogy a web2 fogalmát bevezető O’Reilly-tanulmány címének fókuszában „a szoftverek következő generációja” kifejezés áll (*Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software*). A szerző – könyvkiadói, vállalkozói háttéréből fakadóan – magától értetődően az új online üzleti modellekhez tesz releváns megjegyzéseket, azonban a web2-t nem elsősorban a felhasználó megváltozott szerepével azonosítja, hanem a szoftverek új generációjával, s pusztán ezzel a gondolatmenettel nem mond semmit a felhasználók alkotta hálózatról és annak változásairól – e szemléletmód alapvetően változatlanul a technológián *belül* gondolkodik, de legalább már kitekint a humán tényezőkre. Persze a web2 elemzéseire rendre kiemelik, hogy a fejlődés kulcsszereplője a megváltozott szerepkörű felhasználó (participátor), aki aktív résztvevővé válik a hálózati kommunikációban (ez a web1 idején az e-mailezésnél is megtörtént), az adatokkal való gazdálkodásban (ez egyirányú letöltés esetén is érvényes), s íme a lényeg: az adatok előállításában (amit a résztvevő számára a webes platform különböző segédletei biztosítanak, pl. feltöltőprogramok, katalogizáló szoftverek, stb.) Azzal azonban nem számol a web2 ilyen meghatározása, hogy a participátorok konstituálják a rendszert – függetlenül attól, hogy előállító, fogyasztó, vagy épp *prosumer*, illetve *producer* megnevezést kap.

Az alábbi ábrák szemléltetik a web1-ből a web2-be való átmenetet a társadalmi rendszer szemszögéből.¹⁰² A web1-es korszak előfutárát az ágensek (technikusok) technológiai struktúraépítő (produceri) tevékenysége jelenti: sajátos felkészültségek birtokában lévő szakértők komplex rendszert hoznak létre, amelyet felkészültségekkel látnak el, hogy képes legyen az internet, mint rendszer számára infrastruktúrát biztosítani. A kidolgozó-építő tevékenység és a felhasználás dialektikája biztosítja a technológia és a

¹⁰¹ Szakadát (2007) 265-266.

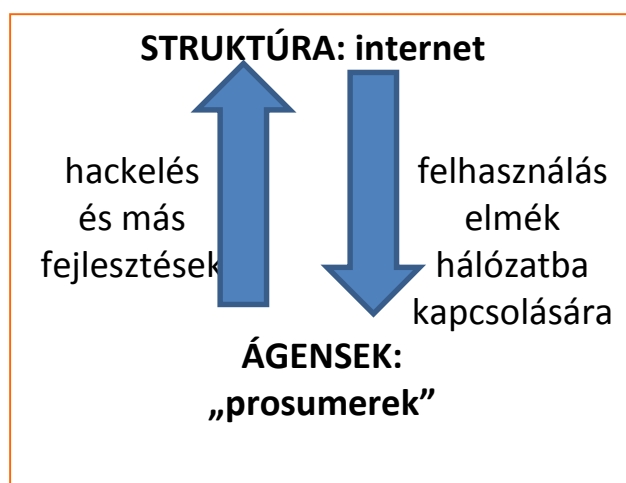
¹⁰² Az ábrák a Hofkirchner (2007) tanulmányában szereplő illusztrációk fordításaként és átdolgozásaként készültek.

technikusok közti dinamikát: igény esetén, vagy ha a felhasználás során hibára derül fény, a technikus változtat a technológián.

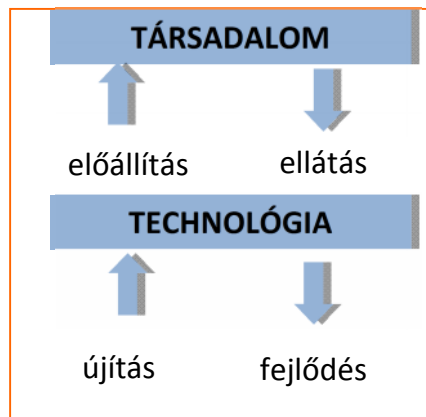
9. ábra: Technológia és technikusok viszonya

Analógiája ellenére némileg eltér ettől a modelltől az internet és a prosumerek viszonya. Amennyiben az internetet tekintjük struktúrának, az ágensek egyszerre lesznek producerek és comsumerek (azaz prosumerek, produserek). A kölcsönösséget ez esetben az ágensek oldaláról a hackelés és más fejlesztő tevékenységek jelentik, az internet, mint struktúra oldaláról pedig a felhasználók hálózatba kapcsolhatóságának képessége. (Talán furcsa lehet a hackelést fejlesztő tevékenységként aposztrofálni, de a struktúra szempontjából mindenképpen indokolt, mert a hackertevékenység, mint irritáció nyomán fellépő rendszerállapot-változások komplexitásnövekedést eredményeznek a rendszerben.)

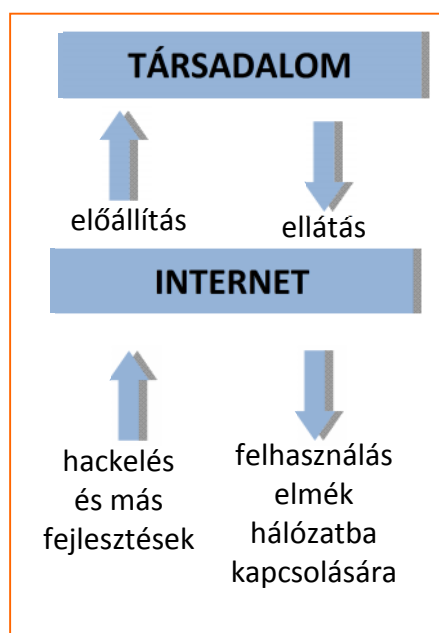
10. ábra: Internet és prosumerek viszonya

Társadalom és technológia, mint egy szociális és egy strukturális rendszer kölcsönös irritációjában a technológiai újítások és ezek előállítása, valamint a társadalom technológiai ellátottsága és a nyomában fellépő társadalmi fejlődés adja a rendszerdinamikát.

11. ábra: Társadalom és technológia viszonyrendszere

Az internet-struktúra és az ágensek viszonyát szocietális kontextusba helyezve valamivel bonyolultabb összefüggés rajzolódik ki, bár a séma hasonló a társadalom és a technológia kölcsönhatásához. Az internet hackelése és fejlesztései nyomán előálló és fejlődő internet elérhetősége (ellátás, ellátottság) befolyással van a társadalom, mint rendszer állapotára, valamint arra, hogy a társadalmi rendszert létrehozó humán ágensek hálózatba kapcsolása milyen mértékben tud megtörténni, s egyáltalán: milyen potenciál kínálkozik erre az összekapcsolásra. Akár a társadalom és a technológia, akár a társadalom és az internet viszonyrendszerét tekintjük, látványosan érvényesül az elemzett kölcsönhatásokban a felek hierarchiája: a társadalom létrejötte – logikai értelemben – meg kell, hogy előzze a technológia előállítását, és az internet létrejöttének is logikai előfeltétele a társadalmi rendszer megléte. (Ahogyan in vivo is tapasztalható, társadalmi rendszer nélkül az internet csupán explicit feladat nélkül maradt organizmus lenne, amely addig marad fenn, amíg áramot kap. A mesterséges intelligencia kérdését ugyanezzel az előfeltételezéssel élve szándékosan nem taglalom: az AI-kísérletek számára is létfontosságú az elektromosság, amely – Hofkirchnerrel szólva – a társadalom technikai infrastruktúrájának részét képezi.

12. ábra: Társadalom és internet viszonyrendszere

A web2 logikájának kiindulópontja szerint a web platform, vagyis olyan környezet, amely mindenfajta számítógépes hálózati tevékenységnek képes keretet biztosítani. „Ebben a környezetben a hálózati kommunikáció értelme és lényege – technikai értelemben – az adatok (tartalom) folyamatos cseréje. Az adatok cseréje (küldése és fogadása) fölötti kontrollt azonban a felhasználók gyakorolják, gyakorolhatják, vagy kell, hogy gyakorolják, ami a korábbiakhoz képest radikálisan megváltozott tartalmú viselkedést és beállítódást követel meg, illetve feltételez.”¹⁰³ E participatív médiamodell sajátja, hogy a primer tartalom előállítás mellett a „metaadatok” generálása is a „felhasználók” kezébe került át (helyesebben immár természetesen prosumerekről vagy produserekről kellene beszélni).

A web1 – web2 átmenet kifejtése (azaz a web különböző korszakainak verziószámmal való ellátása a szoftverváltozatok verziószámozásának mintájára) arra sarkallta a fejlesztőket, hogy létrehozzák a web3 vízióját. E helyütt nem indokolt és nem szükséges részletesen foglalkozni a web jövőjével, csupán egy megjegyzés szükséges, amely a web szociológiai (jelesül: tudásszociológiai) státusára vonatkozik.

Hofkirchner koncepciója szerint az első webkorszak, a hipertextes szövegszerkezetek megjelenése és elterjedése az emberi gondolkodást segítő eszköz létrejöttének időszaka volt: a kereszthivatkozások rendszere (amely már az indiai

¹⁰³ Szakadát (2007) 266.

bölcseletben „hardveralakot” öltött a szalagszerűen szerkesztett, egy középpont köré rendezett könyvvel)¹⁰⁴ feloldotta a kézírás nyomán rögzült lineáris gondolatfűzést, s így „átjárhatóvá” tette a gondolkodást, a lejegyzett szöveget pedig kompatibilissé a gondolattal. (Ugyanakkor elhozta azt a korszakot, amikor a szövegek rögzítettsége megszűnt, s amikor az olvasó nem lehet biztos benne, hogy az éppen olvasott szöveg „féreglyukain”, linkjein keresztül hová jut majd tovább, s hogy megismerte-e a teljes szöveget, ha egyáltalán létezik még ez a fogalom.) Niklas Luhmann cédulázási rendszere kitűnő példát ad a hipertextes gondolkodásra és írásra. Néhány tízezer feljegyzését – amelyeket olvasmányai alapján készített, illetve amelyekbe új ötleteit rögzítette –, több számjegyű kódolással látta el, és egy fiókos szekrényben tartotta. Íráskor a cédulákat egy kulcsszóregiszter alapján könnyedén kikereshette és egymás mellé illesztette, ilyen módon a szekrény „elméletírógépként” és „kommunikációs partnerként” működött. A feljegyzések közötti oda- és visszautalások rögzítése persze rengeteg időt igényelt¹⁰⁵

A második, jelenleg zajló időszak a közösségi alkalmazások korszaka, amelyben a kommunikációs lehetőségek biztosítása jelenik meg kulcsszóként. A web2-nek is nevezett social media időszak a kapcsolatteremtésre épül, ennyiben tökéletesen megfelel Luhmann kommunikációfogalmának: a web „szociális” abban az értelemben, hogy kommunikációkból épül fel, s a résztvevők aktivitásai teremtik meg és tartják fenn, természetesen allopoiétikus gépi rendszerek közreműködésével. A social media társadalmi dimenzióján túl azonban létezik egy pszichikai dimenzió is (a résztvevő egyén szintje), amelyhez igazodva a közösségi média fordítás nem szerencsés. Nem valódi, pszichológiai értelemben vett közösség jön létre ugyanis a humán online társadalmi kommunikációban, hanem virtuális, amely az ember pszichikai rendszerének nem adja ugyanazokat a felkészültségeket, mint a szociális rendszer számára: például támogató, mentálhigiénés szempontból segítő kapcsolatokat csak bajosan lehet transzformálni a virtuális színtérre, ahogyan a vallási közösségek közösségi jellege is szűkösebben értendő a virtuális közösségekben. E disszertáció hangsúlyozottan a társadalmi rendszerek és az online kommunikációs rendszerek viszonyával foglalkozik, ezért a pszichés dimenzióra vonatkozó problémákat most szándékosan hagyja kibontatlanul. Itt elegendő annyit megjegyezni, hogy a social media magyar fordítása esetében indokolt lenne „közösségi

¹⁰⁴ Szakadát (2007)

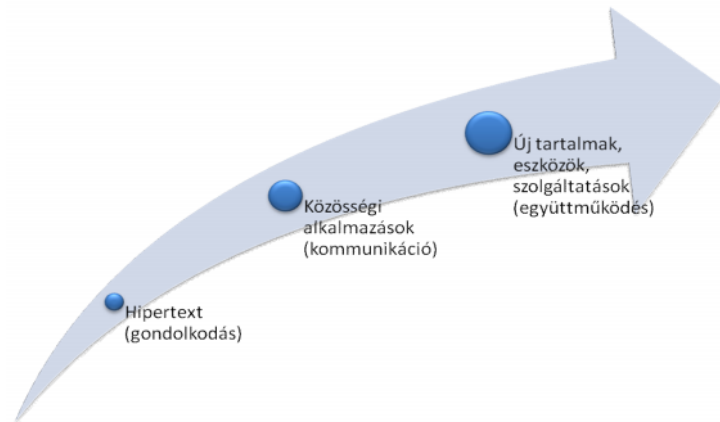
¹⁰⁵ A módszer tudománytörténeti „forradalmiságának” magyarázatát bővebben, további hivatkozásokkal ellátva ld. Éber (2009)

média” helyett „társasági médiát” mondani, mert így a kifejezés megszabadítható a zavaró pszichikai konnotációktól, és hívebben tükrözi az eredeti jelentést. (Nota bene a social angol kifejezés lehetséges magyar fordításai között szerepel a társasági szó is, nem kell tehát erőszakot tenni a nyelven e transzformáció végrehajtásához. A német nyelv szintúgy világosan elkülöníti a Gemeinschaft és a Gesellschaft jelentéseit. A soziale ugyanakkor társadalomra és társasra egyaránt referálhat, kivéve Luhmann szóhasználatát, akinél a soziale egyértelműen társadalmat jelent.)

Ennél is sokkal problémásabb azonban a jobb híján web3-nak nevezett „ígéret”, amely a webfejlődés következő korszakát jelenti. Az új tartalmak, eszközök és szolgáltatások a kommunikáció helyett az együttműködést szorgalmazzák: miképpen Howard Rheingold kifejti, általuk létrejöhet a társas lényből (social creature) a közösségi lény (community creature).¹⁰⁶ Ezen eszközök egy része ma már hozzáférhető, más részüket teljes homály fedi. A gépi fordítóprogramokat, a megosztásra épülő site-okat, a közös dokumentumszerkesztő és –kezelő rendszereket, a szabad számítógépes számolókapacitások grid-szisztéma szerinti hálózatba kötését, vagy éppen a BitTorrent technológia használatát a szakírók rendre a web2-es eszközcsaládba sorolják, miközben maguktól értetődően szolgálják az együttműködést, azaz ennyiben a web3-hoz is sorolhatók lennének. Ebből két következtetés vonható le: (1) elérkezett a web3 korszaka, de az átmenet ismét inkább integráció-jellegű volt, mint a többi médiumkorszaknál, vagy (2) a web3 ettől különböző eszközöket is tartogat még. A divatfogalom egyik lehetséges tartalma egyébként a szemantikus web kezdeményezés, amely valóban új lépcsőt jelenthetne a gondolkodásban: a szövegalapú keresést felváltó álló-, mozgókép- és hangalapú állománykereséssel a korszakváltáson túl paradigmaváltás is történhetne mind a számítástechnikában, mind az információ-történetben. A szemantikus webfejlesztés azonban – néhány kísérleti fejlesztéstől eltekintve – egyelőre adós maradt a kifinomult keresési technikák kidolgozásával. Ami mindebből szociális dimenzióban releváns, az nem más, mint az együttműködés kulcsszava: vajon mivel több ez, mint a web2 kommunikációközpontúsága? A válasz vélhetően csak akkor adható majd meg, amikor látni lehet, pontosan mivel több a web3 által nyújtott szolgáltatás, mint a web2-es alkalmazások alkotta rendszer. Az utópisztikus elképzelések (pl. a japán Computopolisról

¹⁰⁶ Rheingold (1995)

szóló tervek)¹⁰⁷ rendre sokkal felforgatóbb erejűnek látszottak, mint a belőlük végül megvalósult, a realitásban kézzel foghatóan megtapasztalt fejlesztések.

13. ábra: A web fejlődési lépcsői

Éppen a virtuális jellegénél fogva nehéz találni metaforarendszert (irodalmiasabb megfogalmazással: allegóriát) találni az interneten zajló kommunikációs aktivitásokra. Noha a világhálót gyakran nevezik például információs szupersztrádának, paradox módon egyáltalán nem tartalmaz publikus utakat, csak publikus helyeket weboldalak és „kibergyűlések” formájában.¹⁰⁸ A két meghatározó metafora, amellyel a szakirodalom az internetet leírja, a rendszer és a hálózat. (1) Rendszerről akkor beszélhetünk, ha külön-külön is létező elemek összekapcsolt egészet alkotnak. Ahogy az általános rendszerelmélet számára, úgy az internet filozófiája és szociológiája számára is releváns kérdés, hogy az így létrejött rendszer több vagy kevesebb, mint részeinek mechanikus összege. Amikor az internetről mint rendszerről beszélünk, a diskurzus többnyire nem megy mélyebb összefüggések feltárásába, hanem megelégszik azzal, hogy az egységes egészet részekből álló entitásként kezelje, s ezzel megmagyarázni vélje a sajátosságait¹⁰⁹ – ezzel összefügg, hogy az általános rendszerelméleti szemlélet statikus, a vizsgált rendszerről „pillanatfelvételt” készít, egy konkrét állapotot rögzítve, majd azt sematizálva. Nem véletlen, hogy ezt a tudományterületet az érdemi, praktikus megállapítások hiányával és a túlságosan elvont és merev fogalmi készletével vádolják. (2) A statikus szemléletben érdemi változást a hálózati paradigma megjelenése hozott. A hálózatokról való

¹⁰⁷ Mattelart (2004)

¹⁰⁸ Jørgensen (2001)

¹⁰⁹ Ropolyi (2006)

gondolkodással került be a tudományos tevékenységbe a dinamikus rendszertevékenység vizsgálata, amely már „mozgatni” is képes a rendszermodellt, és működés közben tanulmányozni is tudja azt. Így nyílik lehetőség a rendszerek képződésének és fejlődésének időbeli vizsgálatára (szemben az általános rendszerelméleti paradigmával, amely adottként tekint a rendszerekre). A hálózati szemléletmód ugyanarról az organizmusról a strukturális dimenzió mellett immár az idődimenziót is felhasználva képes beszélni. Mindkettő megegyezik azonban abban, hogy a rendszer-környezet kölcsönhatások vizsgálata során a rendszert adottnak, rögzítettnek képzele el, ráadásul többnyire olyanként, amely direkt inputtal és outputtal rendelkezik a környezete felé, a környezetet pedig a rendszer komplementereként (kiegészítő halmazaként), amelyet bővebben nem definiál. A humán online társadalmi kommunikációt, mint rendszert tekintve mindkét perspektíva – a rendszer- és a hálózatszemlélet – legitimitást kaphat, mert mindkettő ugyanarról a jelenségről tesz megállapításokat, de az alapvetés – rendszer és környezet eleve adott mivolta – kiigazításra szorul, s ennyiben hasznos a luhmanni funkcionalista rendszermodell (amely kivételesen úgy beszél a rendszerről, hogy közben összefüggések egész sorozatát tárja fel a rendszerelemek között).

Az 1998-ban bekövetkezett haláláig Niklas Luhmann igen kevés nyilatkozatot tett kifejezetten az internet témakörében. A magyarázat egyszerű: egyfelől az internetnél, mint médiumnál tradicionálisabb és átfogóbb konstrukciók álltak érdeklődésének fókuszában, másfelől az internet ezredvégig tartó fejlődése éppen csak irányt mutatott a web2-nek is nevezett *social media* felé, s ilyenformán, kiforratlan állapotában kevésbé mutatkozott meg szociálisrendszer-jellege, valamint ennek társadalmi relevanciája. Maga Luhmann nem érezte különösebben „izgalmas” terepnek az online kommunikációt, legalábbis rendszerszinten nem. A média témakörével (a tömegmédia rendszere, a benne konstituálódó valóság sajátosságai, a rendszer környezetéhez való viszonya) egyetlen kötetben foglalkozik,¹¹⁰ de az internet egészére nézve ott sem történik nyílt utalás. Egyetlen, interjúszituációban megfogalmazott, kimondottan az internetet említő, e témába vágó explicit okfejtése a következőképpen hangzik: „Ha a tömegkommunikációt mint technikai értelemben egyirányú kommunikációt határozzuk meg, akkor nem látok semmit, ami jelentősen változni tudna (ti. az internet megjelenésével). Maguknak a tömegmédiumoknak a számára az aktuális technológiai újítások, mint az internet, vagy a

¹¹⁰ Luhmann (1996), magyarul Luhmann (2008)

személyre szabható információkeresés, nem sok jelentést hordoznak. Ezek az újítások a tömegműmediumok mellé szegődnek, mint a napilapok vagy a televízió, de nem szorítják ki őket. Az internet a maga kommunikációs lehetőségeivel még akkor sem válik tömegműmediummá, ha tömegméretekben kezdik műmediumként használni, mert nem egyoldalú kommunikáción alapul, hanem egyénileg használható. Az a gondolat, hogy az új műmediumok felváltják a hagyományosakat, legalább olyan régi, mint amennyire alaptalan: az írás nem söpörte el a szóbeli áthagyományozást, és a sajtó sem a levelezést.”¹¹¹ A szociológus rámutat arra a tényre, amelyről az információs társadalom technodeterminista szemléletmódjánál esett szó: az egyes „műmediumkorszakok” nem felváltják egymást, hanem integrálódnak egymásba, illetve parallel módon léteznek. (Efelé mutat a „médiaevolúció” kifejezés is, amely a biológiai evolúcióteóriától kölcsönzött metafora szerint képzelet el a műmediumok fejlődését – s mint Darwin óta ismeretes, az egymást követő fajok és fajváltozatok nem szigorúan taxonómikus sorrendben, hanem ideig-óráig szinkronitásban élnek.) A társadalomtudós emlékeztet rá: az emberiségnek különböző – luhmanni értelemben vett – formák alkalmazásával „túl kellett élnie” minden olyan technikai újítást, amely a műmediumhasználatot illette, és amely jelentéstöbbletet okozott a kommunikációban. Arisztotelész telosz-fogalma segített túlélni az írás kifejlesztésével keletkezett jelentéstöbbletet, Descartes önreferenciális öntudat-fogalma segített túlélni a nyomtatással keletkezett jelentéstöbbleteket, s – folytatva a gondolatmenetet – kell lennie valamilyen módnak arra, hogy az internettel jelentkező jelentéstöbbletet is túléljük.¹¹² Luhmann számára az internet 1997-ben nem több, mint egy aktuális technológiai újítás, egy új műmedium (de még nem „újmedia”). A jelenség azonban megváltozik, amint a HOTK megjelenésével az interneten zajló információáramlások, közlések és megértések egymásra hatása (vagyis az így kialakuló kommunikációk) társadalmilag releváns módon kerülnek át az offline szociális rendszerbe.

Amit a társadalomról és a társadalmi világról tudunk, azt szinte kizárólag a tömegműmediumok révén tudjuk – így összegezhető Luhmann-nak a tömegműmedia valóságáról szóló kötete.¹¹³ Ugyanakkor gyanítjuk, hogy ez a tudás manipulált, de legalábbis rendkívül szelektív, mert olyan tényezők irányítják, amelyeket vagy az információk hírértéke szab meg, vagy szórakoztatóipari szempontból látszanak vonzónak. Az így létrejövő

¹¹¹ Interview mit Niklas Luhmann: ?Das Internet ist kein Massenmedium? A beszélgetés szövege eredetileg 1997-ben, a német Unicum című folyóiratban jelent meg.

¹¹² Luhmann (1997a) 186-190. A gondolatmenetet rekonstruálja Bastos (2011) 7.

¹¹³ Luhmann (1996), magyarul Luhmann (2008)

tapasztalással szemben semmiféle „ellentudás” nem áll: a valóságot olyannak kell elfogadni, amilyennek a tömegmédiák bemutatják. Az internet nem tömegmédiák, mert lehetőség van az önálló használatára, és mert nem egyirányú kommunikáció alapul – érvel Luhmann, aki „tömegmédiák” alatt nem egyszerűen azt érti, hogy tömeg kapcsolódik egy médiumfelülethez, hanem azt, hogy ez a kapcsolódás egy irányból (az újság, a rádió, a tv stb. irányából) kiindulva ér el egy tömeget, ahol nincs lehetőség „ellentudás” létrehozására. (Más kérdés, és itt nem taglalandó, hogy elszakadva a luhmanni megközelítéstől átértelmezhetjük a tömegmédiák fogalmát, ha csupán a „tömegszerűséget” értjük ez alatt.) 2000-2001 utáni formájában az internet azonban még egy további ok miatt sem minősíthető tömegmédiának, mégpedig a tartalomelőállítás módja miatt: mivel nem okvetlenül a hírértékkel rendelkező információk jutnak benne szerephez, s nem is csak a szórakoztatóipari szempontból releváns információk találhatók meg a webes platformon, lehetőség nyílik általa a megértett, közölt információk szelektálása (azaz a kommunikáció) révén a világ másfajta megismerése is, s ezzel a fent említett „ellentudás” létrehozása. Ez természetesen új problémákat vet fel: a HOTK során szerzett információk hitelessége és az így konstruált valóságkép éppúgy megkérdőjelezhető, mint a tömegmédiák generálta információké és valóságképe. (A disszertáció mellékletét képező I. exkurzus éppen a blogoszféra újságírásban játszott szerepéről, a blogoszféráról, mint potenciális információforrásról szól, s megmutatja: a médiahírek kiegészítésül szolgáló blogbejegyzések és közösségimédia-aktivitások ugyancsak félrevezetőek tudnak lenni a híryanagok szerkesztése és befogadása során.) Már maga O’Reilly is hivatkozott a „közölcseességre” (*wisdom of crowds*), mint a web2 erejét adó jelentős potenciálra, ám a közösségi igazságok hangoztatása sok esetben reprodukció, szóbeszédre és megtévesztésre alapul, így ennek hitelessége ugyanúgy csorbát szenvedhet, ahogyan a hivatásos tartalomelőállítók produktumainak igazságértéke.¹¹⁴

¹¹⁴ Christakis – Fowler (2010)

III. A humán online társadalmi kommunikáció rekonstrukciója

Ebben a fejezetben érkeztünk el gondolatmenetünk kritikus pontjához: az alábbiakban a humán online társadalmi kommunikáció három speciális aspektusát, az identitás kérdéseit, a virtuális közösségképződés témakörének problémáit, valamint a nyilvánosság és a privátszféra elkülöníthetőségének, illetve elkülöníthetlenségének szempontjait járjuk körbe. A fejezetekben rendre előkerülnek a hagyományos szociológiai reflexiók, majd minden esetben megtörténik az éppen vizsgált aspektus fogalmi bővítése a szociális rendszerelmélet és a PTC koncepciója szerint.

Az identitás kérdései

„Vajon Bob Dylant is törölnék-e a Facebookból, ha nem Robert Zimmerman néven regisztrálna?”

(Jon Swift blogger, review-író, miután művésznevének használata miatt letiltották a Facebook-profilját)

Az identitás formális fogalmának körülírásához Castells meghatározása egy lehetséges, jól használható alternatívát kínál. A szerző az identitást a célok és élettapasztalatok forrásaként határozza meg, amely az életcélok felépítése során konstituálódik a rendelkezésre álló kulturális attribútumok halmaza alapján. Ez a halmaz az identitás kialakulása során a célok más forrásaival szemben elsőbbséget élvez. Egy bizonyos egyén többféle identitást is magáévá tehet, ami könnyedén lehet „a stressz és az ellentmondások forrása az önérvényesítés és a társadalmi cselekvés területén egyaránt”.¹¹⁵ Castells – ahogy ez a gondolat Luhmannnál is megjelenik – különbséget tesz az identitás és a szerep fogalma között. A *szerepeket* a társadalom intézményei és szervezetei által felállított normák határozzák meg, vagyis „a szereplők számára céljaik forrását saját személyes identitásuk jelenti, amely az egyénítés folyamatán keresztül épül fel”.¹¹⁶ Az *identitás* fő motívumaként viszont az internalizálást nevezi meg, amely „azt a magot alakítja ki, mely köré a szereplők az életcélok rendszerét felépítik”.¹¹⁷ A szerepek funkciókat, az identitások célokat (az identitások mozgatórugóinak szimbolikus

¹¹⁵ Castells (2006) 28. Idézi: Losonczy (2011)

¹¹⁶ I. m. uo.

¹¹⁷ Losonczy (2011) 178.

azonosítására alkalmas tényezőket) szerveznek. A castelli identitás-megközelítés kulcsgondolata, hogy minden identitás *konstrukció* eredménye, s mint ilyen, *dekonstruálható*, azaz megvilágítható, miként, milyen céllal, milyen forrásokból, kitől vagy mitől irányítva jött létre. Luhmanni szóhasználattal kijelenthető, hogy az identitás *rendszer*, amely elhatárolja magát a környezetétől, de környezetével kölcsönhatásban, a rendszerek alapvető tulajdonságaival felszerelve működik (autopoiesis, kontingencia, „vakság” a környezetre).¹¹⁸ Az identitást a fentiek értelmében befolyásolja, tájolja a környezetből érkező hatások összessége, azaz kölcsönhatás áll fenn az identitás(ok) „birtokosa” és annak környezete között. Az identitás egyúttal a magam és a másik, az én és a te, a saját és az idegen elkülönítésének alapjaként is szolgál. Losonczy nyomán¹¹⁹ beszélhetünk elkülönülésről és elkülönítésről. Az elkülönülés mozzanata abban áll, hogy az identitás kirajzolódik, az elkülönítés pedig ennek a kirajzolódott rendszernek a megerősítését jelenti – ami egyenértékű a célok szimbolikus azonosításával és valamilyen más célrendszerrel való szembeállításával. Az elkülönülés és elkülönítés pedig – a husserli értelemben vett – életvilágot alakítja ki: kulturális attribútumok szimbolikus jelentéstartalmakat hordozó szövetét. Funkcionalista megközelítésben a identitás – akár elkülönülés, akár elkülönítés eredménye – differenciaképzés az „én” és a „másik” között.

A szembenállás reflexiót eredményez. Amint egy identitás – akár a személyen belül, akár rajta kívül – más identitással találkozik, irritálva lesz arra, hogy elkülönülést és elkülönítést végezzen. Mind az életvilág, mind az identitás tartalma magától értetődő az egyén számára, ám az ettől eltérő mintázatokkal való szembesülés kiváltja az egyénből a megkülönböztető műveletek elvégzésének igényét. Amennyiben az identitások egy személyen belül találkoznak, az egyén önreflexív reakciókat ad, amelyek végeredménye többértékű lehet, az egyik identitás megerősödésétől és egy másik esetleges „kihullásától” kezdve a különböző identitások összehasonlításán és közös nevezőre hozásán át *ad absurdum* egészen a teljes identitásvesztésig. Ha az identitás az egyénen kívüli másik identitással találkozik, működésbe lép az identitásmegerősítő törekvés, amely szintén a reflexió egyik formája: markáns határvonal húzódik magam és az idegen közé, s e reflexív szembenállás végeredménye ugyancsak több értéket vehet föl, mint láttuk.

¹¹⁸ Id. a luhmanni elmélet kibontását

¹¹⁹ I. m. 180.

A humán online társadalmi kommunikációban megjelenő kollektív ágensek a kommunikációs technológia eredményeiként vannak jelen, nem pedig annak kiindulópontjaiként. A realitásban létező kollektív ágensek, a humán online társadalmi kommunikációba képesek belépni, de a virtualitásban létrejövő kollektív ágensek (s helyesebb itt a 'koalíciós ágens' kifejezés használata, pl. egy fórumban megjelenő véleményáramlat esetében) a virtualitásban zajló kommunikáció következtében konstituálódnak. Amennyiben megtörtént a kollektív, illetőleg a koalíciós kommunikációs ágens konstitúciója, az már – természetesen logikai értelemben – kiindulópontja lehet további kommunikációknak. A gépi közvetítés a kommunikációs aktusnak szükséges, de nem elégséges feltétele, hiszen a kommunikációs aktus létrejöttéhez a vizsgált szintéren szükség van legalább két ágensre. A gépi közvetítés aktusa így nem egy ágens működéseként, hanem kódként gondolandó el. A humán online társadalmi kommunikáció rendszerben zajlik, ahogy látható, két értelmezésben is: a) technikai rendszerben, valamint – a humán ágensek okán – b) társadalmi rendszerben. Ez utóbbi megállapítás egy rejtett premisszát tartalmaz, amely szerint a humán ágensek online kommunikációja társadalmi kommunikáció. A premissza akkor válik pontossá, ha teljesül a feltétel, amely szerint az ágensek diskurzusa *hozzáférhető* más ágensek számára direkt vagy indirekt módon. (Ezért zártuk ki a humán online társadalmi kommunikáció definíciójának megadásakor a privát e-mailezést a vizsgálat tárgyköréből, szándékosan nem térve ki pl. a privát e-mailek titkos megfigyelésének, a nem nyilvánosság előtt zajló kommunikációs szituációkban a postafiókok feltörésének eseteire.)

A PTC az ágens fogalmának középpontba állításával illeszkedik azon elméletekhez, amelyek az individuum és az identitás mibenlétére kérdeznek rá, összességében azonban funkcionalista megközelítést mutat, amennyiben nem részletezi az identitás pszichológiai vetületeit. A gondolatmenet e pontján időszerű kifejteni a luhmanni szociálisrendszer-elmélet és a PTC párhuzamba állításának legfőbb indokát. Az előző fejezetek során részletezett participációs kommunikációfelfogás „keletkezéstörténeti” alapgondolata ugyanis az emberi identitás, közelebről az individualitás kérdése volt.

„(...) van az individualitásnak külső (extern) kritériuma, például *valami* most van itt (a kő az asztalomon); és van belső (intern), például *ez* éppen ilyen, és nem is lehetne másféle (ahogyan efféle kritérium nincs az asztalomon található kő esetében). (...) Néha egyenesen az a benyomásunk, maga az individualitás intern értelemben

leírhatatlan, megragadhatatlan, kimondhatatlan. Nyilvánvalóan nincs mód itt részletezni ezt, de a *nominalizmus* megjelenése óta vitathatatlanul ez a probléma. Hatalmas problémátörténete van: talán a XIII. század végén élt skót származású ferences, Dun Scotus (aki a tomizmus ellenében dolgozta ki a skolasztikus filozófia róla elnevezett változatát) az egyetlen, aki tiszteletreméltó következetességgel igyekezett azon, hogy a dolgok intern individualitását tegye meg gondolkodása kiindulópontjának. És talán a XIX-XX. század fordulóján élt amerikai pragmatista filozófus, Ch. Peirce volt még érzékeny erre, s előtte a XVII-XVIII. század fordulóján a német filozófus, G. W. Leibniz. Azonban mindhárman olyan fecskék voltak, akik nem csináltak nyarat, ránk hagyva – s azóta sem megoldva – azt a kérdést, miként lehet adekvátan és kimerítően leírni az individuális egészet. Minden bizonnyal erről szól a *rendszerelmélet* iránti meg-megújuló érdeklődés is, de talán a *távol-keleti írásrendszerek és kommunikációs mentalitások* iránti érdeklődés például a hatvanas évek Nyugat-Európájában szintúgy (érdekes módon – és elsősorban – a Kelet-Európából elmenekült kutatók, J. Greimas, J. Kristeva és mások körében). Végeredményben a megkülönböztetés jelentőségét abban láthatjuk, hogy az extern individualitás biztosan leírható, megragadható, kimondható adekvát módon a nyelv által, az intern nem biztos.”¹²⁰

Egy ágens identitásának leírásakor a PTC szerint két perspektíva választható: beszélhetünk a kategoriális (kb. potenciálisan lehetséges) és a faktuális (kb. tényleges) identitásáról. „Az ágens kategoriális identitása voltaképpen sajátos integráció eredménye: az ágens kategoriális felkészültségeinek integrációja. Ezt az integrációt sajátos felkészültség biztosítja kapacitásán belül. Ez a felkészültség azt az ökonómiaelvet valósítja meg, amely értelmében a kooperáció keretében költséghatékonyabban lehet az integrációt mint célt elérni és fenntartani. Az integrációt biztosító felkészültség valójában az ágens típuspecifikuma, és igen változatos outputok tartozhatnak hozzá. Végeredményben a túlélésre, illetőleg az életminőség fenntartására (esetleg javítására) vonatkozó készletésekről (drive-okról) van szó. Az ágensként mutatkozásban mutatkozó *identitás* faktuális komponenseinek, vagy másként: az integráltságnak a deskriptív tartalma (*nekem ez; én ilyen vagyok, Te meg más*). Az ágens faktuális mozgástere is része identitásának. (...) A *probléma identifikálása és/vagy eliminálása is* mindig csak *individuális* lehet: általában nem lehet problémát eliminálni; csak *ezt-és-ezt* a *valamely* ágens számára megjelenő problémát *itt-és-most*.¹²¹

¹²⁰ Ferenczi (2006) 46. és 50-51., kiemelések az eredeti szövegben.

¹²¹ Horányi (2009) 211-212.

A kommunikációban résztvevő személyekről alkotott funkcionalista fogalomalkotás eredménye drasztikusan különbözik a Luhmann előtti szociológia bevett személyfogalmaitól. A szociológia Anthony Giddens-től Max Weberen át egészen Jürgen Habermasig jobbra individuumokról beszél, amikor társadalomalkotó elemek után kutat. Luhmann az individuum fogalma helyett bevezeti az identifikációét. Választása jól védhető állásponton alapul, hiszen a személyek, mint egységes, oszthatatlan, kívülről – másodlagos megfigyelőként – nézve „részekre oszthatatlan” aktorok nem illenek a kommunikáció társadalomelméleti modelljébe, mert nem bizonyulnak eléggé semlegesnek a modellalkotás szempontjából. (Vö. az *individuum* kifejezés latin eredetijével, amelyben a szó „meg nem osztott”-at jelent, ráadásul semleges nemben, azaz minden szempontból minősítetlen, kategorizálatlan mivoltában.) A kommunikáció participációs elméletét¹²² segítségül hívva az *individuum* kifejezés konnotációi között tagadhatatlanul ott rejlik a felismerés: ha individuumok alkotnak rendszert vagy közösséget, nemcsak aktorságukat viszik bele az általuk közösen létrehozott konstrukcióba, hanem sajátvilágukat is. (Vö. a PTC-t összefoglaló fejezetben az ágens kategoriális szerkezetéről leírtakkal.) Ez a tény egyértelműen megfigyelhető az olyan, kisméretű, de nagyfokú bevonódást igénylő rendszereknél, illetve közösségeknél, mint a családok vagy a párkapcsolatok, azonban nagyobb méretű és kisebb bevonódást igénylő rendszereknél (pl. politikai véleményáramlatok, munkahelyi csoportok) felmerül a kérdés, vajon tényleg a teljes személyiséget (az aktorság mellett a sajátvilágot) is bele kell-e vinni a közösségbe, illetve a társadalmi alrendszerbe. Luhmann ezért nem is beszél individuumokról, helyette az identitás és az identifikáció tudományosan kevésbé terhelt fogalmát használja; ezzel szándékosan nem az egyes ember konkrét természetének individuális egyediségére utal, hanem egy olyan *formát* jelöl, amelynek segítségével kommunikációs struktúrák figyelhetők meg, másképp fogalmazva: a megfigyelést végző megfigyelőként identifikálódik valamely rendszerrel, amelyet megfigyel. Szakítani kell tehát a személy fogalmának rendszerszerű meghatározásával. Így végül – ismét a participációs elmélet terminológiájával élve – eltekintünk a kommunikációban résztvevő ágensek sajátvilágától, és visszajutunk a szociológia aktor-fogalmáig. Ha azonban így teszünk, elveszítjük a pszichológiai narratívát – Luhmann persze azokat a jelenségeket, amelyeket nem tudott a társadalmi rendszerek konstruktivista elméletével megmagyarázni, a lélektan hatókörébe utalta, rövidre zárva ezzel a problémát.¹²³

¹²² PTC, bővebben ld. Horányi 2008

¹²³ Leydesdorff (2007)

Fontos újra és újra kiemelni, hogy a HOTK-ra is érvényes a rendszer luhmanni, *dinamikus* tulajdonsága. Luhmann funkcionalista leírásában a rendszer nem valamilyen önmagát fenntartó és hatást gyakorló, még kevésbé állandó jelleggel bíró entitás, hanem a rendszer és környezetének megkülönböztetéséből képződő *elhatárolás*, vagyis *egy megkülönböztető művelet eredménye*. A HOTK definiálásával éppen ezt az elhatárolást, megkülönböztetést és megjelölést tettük meg, de ez korántsem jelenti, hogy a HOTK jelenségkörén belül ne lehetne további rendszereket képezni, sőt éppenséggel a HOTK határai, hatókörei sem statikusan rögzítettek. Ennek megfelelően „a környezet fogalmát nem szabad valamiféle maradék kategóriaként – félreérteni. Éppen ellenkezőleg: a környezeti viszony *konstitutív* a rendszerképződés számára. Nem csak »akcidentális« jelentőségű a rendszer »lényegéhez« viszonyítva. A környezetnek nemcsak a rendszer »megőrzése«, illetve az energia és az információ utánpótlása szempontjából van jelentősége. Az önreferenciális rendszerek elmélete számára a környezet sokkal inkább a rendszer identitásának feltétele, mivel az identitás csak a differencia segítségével lehetséges”.¹²⁴ Luhmann ugyanakkor leszögezi: nem az identitás, hanem a differencia kell, hogy legyen a szociális rendszerek vizsgálatának kiindulópontja, s e „deontologizáló” szemlélet radikálisan szakít a szociológiában hagyományosnak tekintett egyén- és identitásközpontúsággal. Az interneten, mint rendszeren belül tehát folyamatosan jelen kell lennie a konstitutív alrendszerek elhatárolódásának és különbségképzésének, amely ugyanakkor nem jelenthet izolálódást, hiszen a differenciaképzéssel létrejött rendszer és környezete között *ab ovo* kapcsolat áll fenn: „Minden, ami előfordul, *együttal mindig* hozzátartozik egy rendszerhez (vagy több rendszerhez), és együttal hozzátartozik *más rendszerek környezetéhez* is. (...) Egy rendszer összes változása egyben más rendszerek környezetének megváltozását is jelenti.”¹²⁵ Milyen természetű pontosan az említett differencia? Luhmann kommentárja szerint¹²⁶ a rendszer és környezet között végzett különbségképzést éppen azért nehéz megérteni, mert nem ontológiai kategóriaként kell kezelni. A rendszer és környezetének elhatárolása ugyanis nem vágja ketté a valóságot: a differencia nem „vagy-vagy” jellegű, hanem csupán rendszerfüggően érvényes, objektív megkülönböztetés. Mivel viszont ez a differenciaképzés ráépül a folytonosan mozgásban lévő valóságra, önmaga nem is lehet statikus. Épp emiatt mondható, hogy a rendszer és

¹²⁴ Luhmann (2009) 194-195., kiemelés az eredetiben.

¹²⁵ Uo., kiemelések az eredetiben.

¹²⁶ Uo. 196.

környezet közötti határmegvonások, bár nem önkényesek, de magukban hordozzák a kontingenciát, azaz a „másként is lehetséges” vonást: a határ máshol is meghúzható. A rendszerek elhatárolásának lényegi momentuma, hogy a környezet képes egyszerre több rendszerre hatni anélkül, hogy tekintetbe venné a rendszerek közötti különbségeket, valamint a rendszerek és önmaga között lévő határt: a személyek egyszerre képesek cselekedni a szociális rendszerben és önmagukban, anélkül, hogy a szociális rendszer határa „kettévágná” őket.

Virtuális közösségek

„Rendkívül óvatosnak kell lennünk azzal, amit Jacques Ellul „technológiai blöff”-nek nevez. Ma olyan reklámembereink vannak (s ilyenek még a szakértők is), akik minden idejüket azzal töltik, hogy hangoztassák, milyen csodálatos a technológia. Így a halál csókját adják neki. Azzal, hogy kritikus vagyok, többet teszek a technológiáért, mintha illúziókban élnék és megtagadnám, hogy a technológia negatív aspektusait is megkérdőjelezzem.”

(Paul Virilio)

A virtuális közösségek kutatása tíz-tizenkét év óta a kommunikációkutatás különösen kurrens témái közé tartozik. A jelenség magyarázata egyszerű: túl az üzleti vonatkozásokon, amelyek az ilyen típusú kommunikációban rejlő reklámozási potenciált és a gazdasági előnyszerzés lehetőségeit célozzák, a társadalomtudományok számára izgalmas terepet kínálnak. *Terepet* a szó szoros értelmében, hiszen a computer mediated communication (CMC), amelynek során a virtuális közösségek kialakulnak, a kommunikáció fejlődéstörténete szempontjából meglehetősen új és konceptuálisan még nem megfelelően felderített szintéren zajlik. „Lehet, hogy a valóságban a valóság valójában nem is valóságos?” – teszi fel a kérdést Rainer P. Born *Virtuelle Welten – Virtuelle Realitäten* című tanulmányának kezdősorában¹²⁷. A problémafelvetés „a párhuzamos világok korában” éppen annyira releváns, mint századokkal ezelőtt, hiszen a valóság és határmesgyéje, valamint a valóság határain túllépő jelenségek régtől fogva bőséges témát adtak az emberi gondolkodásnak és a képzeletnek. Jelen fejezetben a valóság egy sajátos megnyilvánulását, a *virtuális valóságot* veszem szemügyre, méghozzá továbbra is következetesen technoinvariáns nézőpontból. Számos tanulmány született már a virtuális valóságok felépítésének technikai módszereiről, pszichikai hatásairól és fejlesztési lehetőségeiről, ám a téma fenomenológiai vizsgálata mellett annak konstruktivista megközelítése még jócskán tartogat felderítendő gondolatokat.

Virtualitás-koncepciók

E fejezetben megkísérlem felvázolni a virtualitás-fogalomnak a köznyelvben és a különböző tudományterületeken használt jelentésváltozatait, majd rátérek arra a kérdésre, hogyan ágyazódnak be a virtuális valóságban lejátszódó kommunikációk a kommunikáció konstruktivista felfogásába. A vizsgálatban kulcskérdés, hogy a posztmodernnek nevezett

¹²⁷ Im Wirklichkeit ist der Wirklich nicht wirklich wirklich?“, ld. Born (2006)

korszakban a virtuális valóságban zajló interakciók résztvevői individuumokként, vagy más módon vannak-e jelen. Ehhez Luhmann rendszerelméleti megfontolásait hívom segítségül, és a kommunikációnak az ő nyomdokain körvonalazódott szociológiai elméletét. E gondolati keretben a kommunikáció fogalma eloldódik az interakcióétól, a közlés, a megértés és az információ luhmanni hármasság egysége pedig kiegészül olyan funkciókkal, amelyek talán képesek igazolást adni ahhoz az intuíción alapuló megállapításhoz, amely szerint a XX. század végén kezdődött technológiai változások (helyesebb lenne talán forradalmakat mondani, ha ennek nem lennének jelen esetben nemkívánatos eszmetörténeti konnotációi) a *társadalmi rendszer* szempontjából nem hoztak lényegi változást a kommunikáció jelenségekörébe, csupán új eszközöket rendeltek hozzá.

A virtualitás – leginkább a kibertérben zajló hálózati kommunikáció terjedésének köszönhetően – napjaink egyik kulcsszavává lett.¹²⁸ A mindennapi életben éppúgy, mint a specializált tudományágak terminológiájában rengeteg szóösszetételben szerepel, éppen emiatt pontos jelentését nehéz megadni: jobbára csupán körvonalazni lehet, hogy a különböző területeken használt virtualitás-fogalmaknak mi lehet a „közös nevezője”. E melléknév általában olyan jelenségek – tevékenységek, folyamatok, esetleg tárgyak – leírására használatos, amelyek működése, célja vagy eredménye a „valós világ” egy adott jelenségével megegyezik, azonban nélkülözi annak jellegzetes tárgyi megjelenését.¹²⁹ Maga a szó latin eredetű (*virtus*, -*utis*, f. = hatás, erő, érték), s a belőle képzett „*virtualis*” kifejezés is a „kiválóság, hatalom, hatékonyság” értelmében fordítható magyarra. Történeti etimológiája szerint a számítástechnikai ipar először 1959-ben használta úgy, mint „a fizikai valóságban nem létező, csupán számítógép által megjelenített” fogalom egyszavas sűrítményét. E jelentésátvitelnek tudható be, hogy a XX. század utolsó harmadára jelentéstartományába bekerültek a következő kifejezések: látszólagos, elképzelt, nem valódi; lehetőségként létező, benne rejlő; (a fizikában, leginkább az optikában látszólagos, a valódival ellentétben ernyőn fel nem fogható) kép; (az informatikában) számítógéppel létrehozott, illetve csak így létrehozható, a hálózaton történő jelenség (vö. virtuális valóság).¹³⁰ Egyfelől tehát a szó jelentése csak részben kapcsolódik a számítástechnikához és a kibertérhez, másfelől mindig tetten érhető benne a „látszólagosság” fogalma, ami

¹²⁸ Bővebb áttekintést ad a témáról pl. Fehér 2005

¹²⁹ A Kommunikációtudományi Nyitott Enciklopédia (<http://ktnye.akti.hu>) *Virtuális* címszava nyomán

¹³⁰ Magyar Értelmező Kéziszótár

olykor pozitív, de inkább negatív értelemben a hamis, a „pszeudo-” felé csúszva sajátos felhangot ad a szónak (köznyelvi értelemben legalábbis mindenképpen).

A virtualitás-fogalomnak azonban létezik egy, a tudományos diskurzusban megszokott fogalmi tartománya, amely a továbbiakban irányadó lesz. „A dolog természetéből adódóan a virtualitással és a nyitottsággal való foglalkozás egyúttal a lehetőség és a valóság természetével való foglalkozás is” – állapítja meg Ropolyi László.¹³¹ Amikor virtuálisról beszélünk, olyan jelenséget gondolunk mögé, amelynek megvalósulása *lehetséges*, ugyanakkor *esetleges* is. E definíciós próbálkozás azért kaphat létjogosultságot, mert leoldja a virtualitás fogalmáról a ráakódott köznyelvi és számítástechnikai szaknyelvi konnotációkat, és képessé tesz arra, hogy absztrakt és komplex módon gondolkodjunk a virtualitásról, amelyben majdnem, de mégsem ugyanúgy működnek a hétköznapi jelenségek, mint a nem virtuális, azaz reális valóságban. „A társadalmi konstrukciós folyamatban előállított valóság változékony természetével való szembesülés vezet el azokhoz a problémákhoz, amelyek a virtualitás és a nyitottság kategóriáiban is megfogalmazódnak.”¹³² – pontosan ez a gondolat fog elvezetni a fejezet végére többek között a virtuális valóságban implicit módon jelenlévő identitás-fogalom problémájához.

Célszerű, hogy a jelenség további vizsgálatához a virtualitást úgy fogjuk fel, mint lehetőséget – a dolgok létezése a virtuális valóságban nem evidencia, percepciójuk pedig nem érzékszervi kérdés, hanem lehetőség, amelyben az érzékszerveknek jobbra csupán másodlagos, értelmező szerep jut az elsődleges, konstatáló szerep helyett. „A virtualitás az információs technológiák térhódításával, a nyitottság pedig a rendszerelmélet kidolgozásával és széleskörű alkalmazásával vált világunk értelmezésének fontos tényezőjévé. Emiatt úgy tűnhet, hogy vadonatúj kategóriákról van szó, melyeknek lényegében nincsenek történeti változatai. Ez azonban csak látszat”¹³³ – foglal állást a virtualitás történeti dimenzióinak létezése mellett Ropolyi. Kifejtése szerint a virtualitás minden eszmetörténeti korszakban – úgy a premodern, mint a modern és a posztmodern érában – jelen volt, illetve van.

¹³¹ Ropolyi 2006, 87.

¹³² Ropolyi 2006, 89.

¹³³ I. m. uo. 88.

Az antik előtti világban uralkodó mágikus világképben jóformán nem tesznek különbséget a valóságos és a virtuális jelenségek között. A kor embere számára a megfigyelt jelenségek felismerésének, valamint a jelenségek és a megtapasztalt helyzetek közötti összefüggések észrevételének és felállításának van meghatározó jelentősége, nem pedig a jelenségek és a megállapított összefüggések kritikai elemzésének. A mágikus világban a lehetőségek és a valóság nem különülnek el egymástól élesen: ami lehetséges, az lényegében valóságos is. Ilyen értelemben természetesen magyarázatra szorul az előző fejezet végén szereplő megállapítás, hiszen a mágikus korszak virtualitásában az érzékszervi percepciónak megvan a maga konstatáló szerepe, ám annyiban mégis igaz a megállapítás, hogy – mivel a virtualitás realitása és a realitás virtualitása nem különül el egymástól – a konstatálás és az értelmezés terepe lényegében összemosódik. Born szerint „szimulációs élményeink elbizonytalanodnak. Téveszméket tapasztalunk, elbűvölnek a lehetőségek és egy vagy több másik világ forgatókönyvei, miközben alapjában véve nem igazán tudjuk, hogyan kellene ezekre reagálni”.¹³⁴ „Az antik világban megmarad a „virtualitás, mint lehetőség” felfogása, de más értelmezési keretet kap. Platón idea-tanában a tökéletlen érzéki világ és az ideák tökéletes világa prezentálja a virtuális és a reális valóság viszonyát. Az érzéki valóság a változékonyság és a változások tartományában van, a múltékony és esetleges valóság ily módon az ideális valóság tökéletlen másolataként koncipiálható. Arisztotelésznél még inkább szétválik a két világ, a valóság szerinti és a lehetőség szerinti lét. A virtualitás itt a lehetőségek adottságát jelenti. A középkori világképben hasonlóan köszön vissza a kettősség: az érzékszervi világ tökéletlen, de legalábbis képes elveszíteni tökéletes adottságait, ezzel szemben a természetfeletti (érezkszervi úton nem megtapasztalható, azaz isteni) világ tökéletes. A virtualitás ebben a fogalomkörben úgy jelenik meg, mint a létezők esetlegessége – tökéletlenségük miatt a létezők bármikor elveszíthetik egy-egy sajátosságukat. A premodern virtualitás tehát lényegében a valóság azon részeként konstituálódik, amely képes elveszíteni a valóság-meghatározó tényezők maximális mértékét, azaz amelyben létezik olyan esemény, amely redukálja a létezők tulajdonságait.

A modernitásban az érzékszervi világot meghatározó alaptényezőket, az aktív, meghatározó világ-összetevőket (egyének, tárgyak, hatalmi struktúrák, etc.) ténylegesen

¹³⁴ Born (2006): „[...] die Simulationserfahrungen [sind] verunsichert. Wir erleben Täuschungen, sind fasziniert von der Möglichkeit und den Szenarien einer oder mehrerer anderer Welten und wissen im Grunde nicht, wie wir darauf reagieren sollen.” (Fordítás tőlem – B. T.)

valóságosnak tekintik, míg a mentális folyamatokat, a társadalmi konstrukciókat és más, nem kézzelfogható jelenségeket a virtualitás körébe utalják. A modern világnézet szélsőséges példákat is szolgáltat: feltámad az ókorból származtatott szolipszizmus, amelyben a szemlélő (Luhmann terminológiájával szólva *elsődleges megfigyelő*, Gadamer szerint *részvevő megfigyelő*) eljut a többi individuum teljes virtualitásának, azaz teljes *esetlegességének* gondolatáig. A másik szélsőség, a kognitív tudományok következetes nézetrendszere szerint az individuumok *monádként*, azaz további részegységekre nem osztható, külön- és önálló egységekként jelennek meg a világban.¹³⁵ A modern virtualitás az a valóság, amelyik teremtett, amelyik képes elveszíteni önmagát, illetve amelyiken valamiféle felsőbb erő uralkodik. Megjegyzendő, hogy a modern virtualitás-fogalomban előkerül Luhmann autopoiesis-fogalma, amennyiben e nézet szerint a világ önteremtő, önlétrehozó, önkontrolláló, önfejlesztő és önszerveződő képességéről beszélhetünk.¹³⁶

A posztmodern – leszámolni igyekezve a modernitás hatalomközpontú valóság szemléletével – decentralizált ontológiát követett, azaz nem jelölt ki határvonalakat a valóság és a valóságon túli tartományok között, hanem – Baudrillard¹³⁷ nyomán – hiperrealitásról beszél, amelyben nincs kitüntetett valóság, nincsen a valóságok között megkülönböztetés, a valóság és az azon túli világ egyetlen nagy egységet, csillagászati metaforával élve egy realitás feletti univerzumot alkot. Ebben a nézetrendszerben a virtuális valóság és a reális valóság nem különül el egymástól, következésképpen nincs értelme az emberen belüli és kívüli világokról beszélni; a továbbiakban már nem a különböző világszférák elkülönítése lesz lényeges, hanem *a konstrukció maga*, amelyet a hiperrealitásban lehet felfedezni. Végző soron lét-és ismeretelméleti nézőpontból szemlélve a posztmodern realitás egybeesik a posztmodern virtualitással.

Niklas Luhmann kommunikációfogalmát ismételten alapul véve a kommunikáció mindig egy rendszerben zajlik, mégpedig olyanban, amely a szocialitás tulajdonságával rendelkezik. A kommunikáció – *per definitionem* – csak olyan rendszerben jöhet létre, amelyben információközlésre és –megértésre alkalmas ágensek vannak jelen. (Az „ágens” kifejezés használata szemléletünk szerint nem mond ellent a korábban használt „aktor”

¹³⁵ A modern társadalmi rendszerekről Talcott Parsons értekezik kimerítően, aki Luhmannat inspirálta a társadalmi rendszerek elméletének megalkotására. (Parsons 1988)

¹³⁶ Implicit utalást tesz rá Ropolyi (2006) 97. Luhmann társadalomelméletében az autopoiesisről a biológus Maturana nyomán kezdett beszélni, bővebben ld. Luhmann (2006).

¹³⁷ Baudrillard (1994)

kifejezés értelmének, mert a participációs elmélet szerint az ágens extern perspektívából aktorként ismerhető meg, jelen értekezés pedig természetesen extern perspektívát használ az ágens megfigyelésére.) A virtuális világokban jelenlévő ágensek olyan információkat szolgáltatnak, amelyeket más, a kommunikációban résztvevő ágensek megfigyelnek és megértenek, sőt esetenként képesek reagálni is azokra.

Másfelől a kommunikáció színtere – esetünkben a virtuális valóság – differencia (megkülönböztetés) alapján jelölődik ki: a rendszeren belüli elemek differenciálják, azaz megkülönböztetik magukat a külső környezettől. Minden differencia, amennyiben egységként jelölődik meg, a formafogalom alá sorolható. A kommunikáció tehát olyan forma lesz, amely egységként felfogott, újra és újra felhasználható differenciaként viselkedik, amely egy korábbi ellentét magába foglalásával dinamizálja önmagát, s így alkalmazása különböző kontextusokban újra és újra biztosan lehetségessé válik.¹³⁸ A forma így biztosítja megkülönböztethetőségét és reprodukcióját, azaz univerzálisan alkalmazható lesz. A virtuális valóság tekintetében akadnak problémák ezzel a megállapítással, hiszen a virtualitás minden lehetőséget magában foglal, nem rendelkezik tehát biztonsággal megjósolható reprodukciós tulajdonságokkal. Az ellentmondás az autopoiesis-fogalom segítségével hívásával oldható fel, az önszerveződés ugyanis minden önálló rendszer sajátja, és magában foglalja a rendszer *megszűnésének* lehetőségét is.

A virtualitás posztmodern fogalma szerint a virtuális és a valós világ nem különül el, hanem „közös térben”, a hiperrealitásban van jelen. (Ez teljes összhangban áll a posztmodern Lyotard-i értelmezésével, ahol pl. a tudományos tudás elveszítette kizárólagos legitimitását, és egyikévé vált a lehetséges tudásfajtáknak, egy sorba kerülve például a mítikus tudással.) Az online virtuális valóság elemeit jelölő metaforák legtöbbször éppen ugyanerre utal: a villanylevél, a drótposta, a gombok, kapcsolók és profilok nem kézzelfogható természetűek, ám mégis magától értetődően használt szavak a virtuális „térben”, amely persze megint csak egy fizikai metafora a metafizikai világra alkalmazva. (Metafizikaiként érte itt csupán a fizikai módszerekkel nem leírható konstrukciókat, de nem a természetfölötti létszférát.)

¹³⁸ Tóth Benedek Luhmanni-szinopszisa alapján, forrás: <http://www.communicatio.hu>, Luhmann (1984) alapján.

Ami virtuális, az egyúttal lehetséges is. Nem dönthető el róla biztosan, hogy létezik-e, igazságértékének bináris kódja egyaránt felvehet 0 és 1 értéket is. Amennyiben a posztmodernitásnak adunk igazat, a reális és a virtuális világot egyetlen közös hiperrealitásban találjuk, amelyben – definíció szerint – nem dönthető el, hogy mely jelenségek tartoznak a virtuális, és melyek a reális világhoz, s igazságértékükről sem tehetünk objektív megállapításokat. Ennek következményeképpen a valóság – Rainer P. Born mottóját idézve – valójában nem lesz valóságosan valóságos. Ha mindezt a következtetést összevetjük a személyfogalomról tett megállapításokkal, megint zavarba eshetünk: amikor az egyediség jegyeivel, belső rétegzettséggel rendelkező individuumból „puszta” identifikáció lesz (azaz a személy kommunikációs struktúrákat megfigyelő formaként koncipiálódik), elveszítjük a sajátvilágról alkotott elképzeléseket. A veszteség persze elfogadható lesz egy konstruktivista elmélet számára, de a társadalmi rendszerek fenomenológiai megfigyelésekor¹³⁹ meglehetősen zűrzavart okoz. Másképp fogalmazva: Niklas Luhmann a rendszer felépítése szempontjából irrelevánsként kezelte a sajátvilágot, mindennapi tapasztalataink szerint azonban a virtuális társadalmi rendszereket alkotó személyek sajátvilága sokszor igen erősen tükröződik a rendszerben.

Indokolt e ponton a virtuális valóság színterét, mint *organizmust* leírni. Ropolyi szerint a filozófiák *világ* fogalmára célszerű úgy gondolni, mint amelyben a hálózat és a rendszer fogalmai összefonódnak.¹⁴⁰

„A világ a legtágabb kontextus, vagy e kontextus és a benne foglalt létezők. Olyan organizmus, amelynek identitása, integritása és a létezése megkérdőjelezhetetlen – és amelyet végtelen számban és változatosságban állítunk elő. A világ mint totalitás a rendszerelmélet egzakt doktrínájának tárgya, a rendszerelmélet referenciája. A világrészek, komponensek, elemek mennyisége és minősége is végtelen, feltérképezésük egyetlen módja az egész lépésről lépésre való valamiképpen bejárása. Világainkat számtalan törésvonal szabdalja: legszembetűnőbbek talán a valóságot és a lehetőségeket szétválasztó és összekötő határok. A valóság és lehetőség elválasztottsága értelmezhetővé teszi világunk változásait, összefonódása pedig nyitottságát és virtualitásait. A világ változó, nyílt és virtuális organizmus, ámbar egy-egy világrész lakójaként vagy foglyaként az egész öröknek, zártnak és valósnak tűnhet. A világ strukturált organizmus, ahol minden mindennel összefügghet – noha az összefüggések sokfélesége, közvetlensége, közvetítettsége, ereje és gyengesége

¹³⁹ Ahogy teszi azt Berger-Luckmann (1998)

¹⁴⁰ Ropolyi (2006) 288.

gyakran zavarba ejt. A világ mint összefüggések hálója a hálózatok tudományának tárgya és referenciája. Rendszer és hálózat: a tudományok eljárásai által megszelídített világok.”¹⁴¹

Világos a kapcsolat a világ és a virtuális világ között: rendszerről és részrendszerről van szó, a kontextus egyik részkontextusáról. A virtuális valóság, mint organizmus, szokásosan rendszerleírást kap, ugyanakkor ez a rendszerként definiálás abban merül ki, hogy egymáshoz tartozó elemek és a közöttük lévő kapcsolatok halmazát képezzük „rendszer” néven anélkül, hogy mélyebb tartalmakra és összefüggésekre történne utalás. Kivételt ez alól éppen Luhmann autopoietikus társadalmi rendszerekre alapozott elmélete jelent: ott a rendszer olyan belsőleg strukturált létező, amely differenciaképzéssel (megkülönböztető műveletek végzésével) határolja el magát a környezetétől. Rendszer és környezete azonban, ahogy korábban többször jeleztük, nem statikus kategóriák: az elhatárolás nem vágja ketté a világot, hanem csupán arra vonatkozik, milyen műveletek tartoznak *bele* a rendszerbe, és melyek esnek *kívül* rajta – a különböző szociális rendszerek esetében közös nevező, hogy a kommunikáció művelete releváns a rendszer számára, de a sejtműködések például nem. A humán online társadalmi kommunikációs rendszerek számára a kommunikációk és a társadalmilag releváns magányos cselekvések egyaránt releváns műveletek, a technikai történések (pl. elektronok áramlása a rendszerben, áramszünetek, egy router kiesése az adattovábbító hálózatból, a processzor felmelegedése, stb.) és más típusú műveletek (ki nem mondott, le nem írt gondolatok megfogalmazódása a pszichés rendszerben, a számítógéphasználó logikai műveletvégzése, táplálékfelvétel számítógéphasználat közben, stb.) irrelevánsak, hacsak nem válnak valamilyen módon társadalmilag releváns cselekvéssé.

A kommunikáció participációs modellje szerint szintérnek nevezzük azt a helyet, ahol az ágens ágensként nyilvánulhat meg. A szintér definíciója mindig ágenshez kötött, s meghatározzák a tér- és időbeli körülmények, az esemény nyilvánossága, a résztvevők integráltsága (vagyis hogy milyen módon és mennyire vannak figyelemmel egymásra). E tényezők az esemény valamely résztvevőjének értelmezési keretében adottak. A szintér leírását mindig az ágensek felkészültségére alapozva lehet megragadni, ugyanakkor nem statikus tartályként képzelendő el, hanem az ágensek felkészültségei által kifeszített térként.¹⁴²

¹⁴¹ I. m. 288-289.

¹⁴² Horányi (2007)

Ha a fenti megállapításokat megkíséreljük a virtuális színtérre alkalmazni, akkor azt találhatjuk, hogy a fogalmat nem érdemes misztifikálni, mint ahogyan tette azt például a televízió, mint „új médium” esetében Marshall McLuhan. A virtuális közösségek működését ugyanis nem elsősorban az információtovábbításra alkalmas közeg technikai feltételei teszik azzá, ami – bár kétségtelenül nagy része van benne ennek is – hanem a közösségekben résztvevő ágensek sajátvilága, felkészültségei, egymáshoz való viszonyai, szignifikációs és kommunikatív aktusai. „A szituáció fölötti uralom konkrét formája és így a létrejövő közösség jellege e két „fél”, azaz a kommunikáló személyek és a kommunikációs (gépekkel formált) médium törekvéseinek közös eredőjeként alakul ki”.¹⁴³ A virtuálisközösség-vizsgálatok során determináló erő helyett inkább *egyszerűen* úgy célszerű felfogni az információtovábbító eszközöket, a sajátos technikai közeget, mint a kommunikáció színtérének *egyik* meghatározó, konstituáló tényezőjét.

Ha elfogadjuk a fenti megállapításokat, az egyúttal azzal a következménnyel is jár, hogy kritika alá kell venni a világhálóról szóló elméletek egy részét.

A posztmodernitás egyik legfontosabb következménye, hogy elmosódottá teszi a realitás és a virtualitás közötti határvonalat. A hálózatban zajló tevékenységek legnagyobb része pontosan ezt az elmosást valósítja meg. A virtuális valóság különböző képződményei mindennapi életünk fontos szereplőivé válhatnak, sőt kialakulhatnak a hálózattól függő létformák. Tanúi lehetünk a *netizenek* létrejöttének és kiterjedt tevékenységének – írja Ropolyi.¹⁴⁴ Úgy tűnik, valóban elmosódik a valóság és a virtuális világ közötti határvonal, ám ez a folyamat csaknem az internet létezése óta tapasztalható, s az informatikai cégek fejlesztései (s közülük is elsősorban a VR-eszközök) kifejezetten betetőzni igyekeznek. Az állítás első felét alátámasztják a neten használt metaforák (web, site, smiley-k, mappák, linkek, etc.), valamint a piacon zajló webfejlesztések. Érdemes feloldani azonban az állítás második felében implicite megfogalmazott és megsejthető dichotomikus szembeállítást, a netizenek és a realitás polgárainak ellentétét, mivel a két ágens-állapot nem választható el egymástól egyértelműen. Ezt az állítást támasztják alá az egyebek mellett Patricia Wallace *Az internet pszichológiája* című kötetében idézett kutatási eredmények is, amelyek szerint az aktív netpolgárok rendszerint a realitás közéletében is aktívak, s a világhálón

¹⁴³ Ropolyi (2006) 289.

¹⁴⁴ I. m. uo.

tapasztalható viselkedésük tükörképe a való világban tapasztalhatónak, s ugyanezt erősítik meg más külföldi és magyarországi kutatások is.¹⁴⁵ A „hálózattól függő létformák” tehát csak annyiban tekinthetők teljesen önállóknak, amennyiben a netizen létének előfeltétele a citizen, másképp: ahhoz, hogy valaki megjelenjen az interneten, elengedhetetlen a jelenléte a való világban is. (Ismételten deklarálni kell: itt és most csakis humán ágensekről szól az elemzés, az M. I. vizsgálata nem tartozik e dolgozat keretei közé.)

„Tudjuk a közösség szabályait; ismerjük a közösség jótékony hatását egyéni életünkben. Ha valahogyan utat találunk a tudásunk hídján át, nem lehetnének ezek a szabályok gyógyító hatással az egész világra nézve? Bennünket, emberi teremtetéseket sokszor neveznek társas lényeknek. De még nem vagyunk közösségi lények. Felkészültek vagyunk rá, hogy túlélésünk érdekében kapcsolódjunk egymáshoz. De még nem kapcsolódunk a valódi közösség befogadó közegébe, realitásába, öntudatosságába, sebezhetőségébe, elkötelezettségébe, nyitottságába, szabadságába, egyenlőségébe és szeretetébe. Világos, hogy többé nem elegendő társas lénynek lennünk, koktélpartikon csevegnünk egymással, az üzleti színtéren civakodnunk és határvitákat folytatnunk. Feladatunk – méghozzá lényegi, központi, kritikus feladatunk –, hogy átalakítsuk magunkat pusztán társas lényből közösségi lényé. Ez az egyetlen út, ahogyan folytatódhat az emberi fejlődés” – állítja Rheingold.¹⁴⁶ 1995-ben megfogalmazott, prófétikus nézeteinek kora túlhaladott, lényegi magva azonban nem: a virtuális közösségek fejlődése egyes szerzők szerint evolúciós folyamat az emberiség túlélése érdekében.

Az internetről írt első társadalomtudományi munkák – főként a szociálpszichológiai aspektusból vizsgálódó művek – az interperszonális kapcsolatok elgyengüléséről, a személyes kapcsolati formák végéről szóltak. Barry Wellmann egyike a (techno)pesszimista internetkritikával szembeni álláspont képviselőinek. Szemlélete szerint a virtuális közösségek szemléletében az a pont a legmeghatározóbb, hogy képesek rendszeres, sűrű interakció nélkül (illetve akár ennek teljes hiányában is) együttműködésre és közösségalkotásra. Mivel a földrajzi meghatározottság teljes mértékben feloldható az „IKT eszközök” segítségével, az emberi kapcsolatok és érzelmek megannyi módon kifejeződhetnek. Némi iróniával jegyzi meg, hogy a pesszimista tudósok több mint egy

¹⁴⁵ Többek között ld. a World Internet Project négyévente közzétett eredményeit (pl. World Internet Project [2006]), valamint Wellman – Guila (1999), illetve az Információs Társadalom és Trendkutató Központ (ITTK) honlapján közzétett mérési eredményeket (www.ittk.hu).

¹⁴⁶ Rheingold (1995)

évszázada rendre a közösségi kapcsolatok halálát vizionálják, miközben csak mostanság jönnek rá, hogy az emberek közötti teljes kapcsolati háló egyik lényeges aspektusa a földrajzi értelemben távoli kapcsolatok fenntartása – ezt pedig az „IKT eszközök” és a közlekedési eszközök hatékonyan képesek megoldani.

A virtuális közösségek tagjai számára evidens, hogy a gépek közötti kapcsolat mellett az emberek közötti kapcsolat is szerepet játszik. A számítógépes hálózat nem pusztán gépek egységét jelenti, hanem az embereket is összeköti. Wellmann és szerzőtársa Rheingoldra hivatkozik, aki az első ismertté vált virtuális közösség, a WELL (The Whole Earth 'Lectronic Link) létrehozásában termékeny szerepet vállalt. Rheingold megfogalmazásában a virtuális közösség „olyan emberek csoportját jelent, akik lehet, hogy személyesen is ismerik egymást, de alapvetően számítógép-hálózatok segítségével, gondolatcserék során érintkeznek egymással”. Bár ezek a közösségek általában rendelkeznek valamilyen empirikus lokalitással, az internet révén távoli helyekről is be lehet kapcsolódni a társaságba. Az ilyen típusú közösségek – jegyzi meg Wellmannék – jellemzően valamely probléma, cél vagy közös érdeklődés mentén szerveződnek, ugyanakkor az általuk létrejött szociális hálózatok megjelenítik a valahová tartozás érzését.

Hasonlóságok és különbségek alapján egyaránt megközelíthetők a kétféle közösség közti eltérések. Bár a személyes jelenlét érzése korlátozott, mégis kialakulhatnak és tovább élhetnek a barátságok, érzelmek fejeződhetnek ki, és megvan a valahová tartozás élménye. A szociális támogatás cseréjének Wellmannék szerint a virtuális közösségek jó terepet jelentenek. Munkájuk jelentősége, hogy a közösségek tércentrikus (szomszédsági alapon történő) meghatározásának meghaladását szorgalmazza: „A szociális hálózatok elemzőinek meg kell tanítaniuk a hagyományos helyi közösségekben gondolkodó szociológusokat arra, hogy a közösségek határai jóval túlnyúlhatnak a lakóhely területén. Ezzel szemben a virtuális közösségek tagjai magától értetődőnek tartják, hogy a számítógépes hálózatok egyben nagy távolságokat áthidaló társas hálózatok is.” A világháló nyújtotta kommunikációs lehetőségeket azonban nem szabad kiszakítani a mindennapi életből, hiszen azok nem egy másik valóság részei: a felhasználók az online zajló interakciókba legalább részben magukkal viszik társadalmi-gazdasági helyzetüket, személyiségüket, mint az offline kapcsolataikba. Ebből adódóan a virtuális közösségek is valódi közösségek, ami azt jelenti, hogy az internet a legnagyobb és legteljesebb mértékben összefüggő társadalmi hálózat.

E disszertáció koncepciója szerint a humán online társadalmi kommunikáció színtere a számítógépek közvetítette (mediatizált) humán kommunikáció sajátos „helye”. E színtér virtuális és reális jegyeket egyaránt magában hordoz: virtuális a szónak a „realitástól különböző”, megkülönböztető értelmében, ugyanakkor reális, amennyiben a résztvevő humán ágensek okvetlenül a realitásban is létező entitásokként vannak definiálva. Figyelemmel kell lenni arra a tényre, hogy az ágensnek a virtuális színtereken bekövetkező tudásváltozása a realitásban is létező tény: a humán online kommunikációban megszerzett ismeret a realitásban (offline) is kamatoztatható lehet. A kommunikáció színtere – esetünkben a humán online társadalmi kommunikáció színtere – differencia (megkülönböztetés) alapján jelölődik ki: a rendszeren belüli elemek megkülönböztetik magukat a külső környezettől. Minden differencia, amennyiben egységként jelölődik meg, a forma fogalom alá sorolható. A kommunikáció tehát olyan forma lesz, amely egységként felfogott, újra és újra felhasználható differenciaként viselkedik, amely egy korábbi ellentét magába foglalásával dinamizálja önmagát, s így alkalmazása különböző kontextusokban újra és újra biztosan lehetségessé válik.

Az elemzés során nem kerülhető meg a résztvevő ágensek bevonódásának mikéntje. Luhmann megfontolásaiból kiindulva emberek, személyek, vagy individuumok helyett szerencsésebb identifikációk részvételéről beszélni az online kommunikáció „közösségi médiának” nevezett színterein. (A pszichológia nyelvezetével talán úgy mondhatni: illuzórikus lenne a teljes identitás részvételéről beszélni, helyette korrektebb azt mondani, hogy az ágens csak személyiségének jól körülhatárolható „szeleteit” viszi magával e kommunikációs színterekre. Az izgalmas kérdések egyike éppen az, hogy mi történik, ha rajta kívülálló tényezők a tudta nélkül megbontják a mutatni kívánt homlokzatot, pl. egy közösségi portálon megjelenített profiladatlap feltörése esetén, s a humán online kommunikációban résztvevő ágens e pillanattól kezdve esetleg szándékán kívül mást mutat a kommunikáció többi ágense számára, mint amit korábban mutatni szándékozott.)¹⁴⁷ Az *individuum* kifejezés konnotációi között tagadhatatlanul ott rejlik a felismerés: ha individuumok alkotnak rendszert vagy közösséget, nemcsak aktorságukat viszik bele az általuk közösen létrehozott konstrukcióba, hanem sajátvilágukat is. Ez a tény egyértelműen megfigyelhető az olyan, kisméretű, de nagyfokú bevonódást igénylő

¹⁴⁷ Bővebben ld.: Leydesdorff (2007)

rendszereknél, illetve közösségeknél, mint a családok vagy a párkapcsolatok, azonban nagyobb kiterjedésű és kisebb bevonódást igénylő rendszereknél (pl. politikai véleményáramlatok, munkahelyi csoportok) felmerül a kérdés, vajon tényleg a teljes személyiséget (az aktorság mellett a sajátvilágot) is bele kell-e vinni a közösségbe, illetve a rendszerbe. Luhmann ezért nem is beszél individuumokról, helyette az identitás és az identifikáció tudományosan kevésbé terhelt, semleges fogalmát használja; ezzel szándékosan nem az egyes ember konkrét természetének individuális egyediségére utal, hanem egy olyan formát jelöl, amelynek segítségével kommunikációs struktúrák figyelhetők meg. Szakítani kell tehát a személyiség fogalmának rendszerszerű meghatározásával – így végül – ismét a participációs elmélet terminológiájával élve – eltekintünk a kommunikációban résztvevő ágensek sajátvilágától, és visszajutunk a szociológia aktor-fogalmáig. Reális és virtuális színtereken a résztvevő identitása egyaránt elrejthető, így más résztvevők számára korlátozható a hozzáférés.

A kollektív ágens és a közösség fogalma a PTC fogalomkészlete szerint átfedésben van egymással. A közösségi médiumokban megjelenített identitás, mint konstrukció koalíciós ágensek kialakulásához vezet, s a koalíciós ágensek további differenciálódása, illetőleg megszilárdulása hozza létre a humán online társadalmi kommunikációban megjelenő kollektív ágensst.

A közösség jelentésváltozatai

„A magány: nagy társaság; az elhagyottsághoz legalább kettő kell.”

(Weöres Sándor)

E fejezetben a következő célok valósulnak meg: a) a szociológiai közösségfogalom transzponálása a virtuális közösségek fogalmára, rámutatva a megfelelésekre és az eltérésekre, valamint b) a virtuális közösségek, mint kommunikációs színterek sajátosságainak bemutatása, és végül c) egy, a virtuális közösségekről szóló alapvető tanulmány nyomdokain haladva hét elemzési szempont megfogalmazása.

A „közösség” kifejezés – úgy a szó naiv használatában, mint a tudományos diskurzusban – a jelenségek meglehetősen széles körére vonatkoztatható, és különböző

eltérő jelentésekkel terhelt. G. A. Hillery például *Definitions of community: areas of agreement* című művében 94 különböző definíciót sorol fel.¹⁴⁸

A szociológiai terminológiával definiált közösséget el kell különítenünk más szervezeti formáktól. E tekintetben azt mondhatjuk, hogy a közösség informális szervezetnek minősíthető, ami szemben áll a formális szervezetekkel.¹⁴⁹ A formális közösségek elsődleges orientációja egy speciális, meghatározott cél, szemben a közösségi szervezetek orientációjának diffúz céljával. A meghatározott céllal létrejött szervezetek tagjai egymáshoz is mint bizonyos meghatározott szerepeket viselők viszonyulnak, ezzel szemben a közösségi szervezetek tagjai közötti viszonyok szétterjedtebbek, egymás életének szélesebb aspektusait ölelik fel. A vállalatok, iskolák, a hadsereg, a politikai mozgalmak mind formális szervezetek, míg a család, az etnikai csoport és a szomszédság közösségi szervezetek. A kétféle szervezet azonban nem válik el teljesen egymástól, hiszen a formális közösségeken belül kell, hogy működjenek nem szerepvezérelt viszonyok is a hatékony működés érdekében.

A nem territoriális közösségek esetében problémát jelent annak meghatározása, hogy ki tagja a közösségnek, és ki nem. Az erre adott válaszok már a közösségformálás elveit is tükrözik, ám ezeknek az elveknek a rögzítése közel viszi a közösséget a formális szervezetekhez. A territoriális közösségek esetében a fizikai terület oly nagy méretekben is megszabható, hogy egy egész nemzet, vagy az egész világ belefér.¹⁵⁰ Társadalmi szempontok alapján érdemes a közösség földrajzi határait annyira leszűkíteni, amely lehetővé teszi a tagok számára, hogy a területen szokásos mindennapi életmódot behatóan ismerjék.¹⁵¹

Parsons és követői „a társadalmi rendszert rendkívül általánosan határozták meg, társadalmi rendszernek nevezve minden olyan társadalmi alakulatot, interakciós rendszert, ahol a cselekvők meghatározott szituációban közös magatartásszabályok, normák, értékek által szabályozva lépnek egymással kapcsolatba.”¹⁵² Ebből nyilvánvaló, hogy a közösség központi szerepet játszik a parsonsi rendszerelméletben. „Központi kategóriánk, a

¹⁴⁸ Hillery (1955)

¹⁴⁹ Hillery (1968)

¹⁵⁰ Warren (1978)

¹⁵¹ Sills (1968)

¹⁵² Szelényi (1973) 15.

szocietális közösség viszonylag ismeretlen – talán azért, mert általában vallásos vagy politikai s nem társadalmi terminusokban beszélnek róla. Szerintünk ezen integratív alrendszer elsődleges funkciója az, hogy meghatározza a szocietális kollektivitással szembeni lojalitás kötelezettségét az általában vett tagság mint egész számára is és a társadalmon belül differenciálódott státusok és szerepük különböző kategóriái számára is. A lojalitás a készség arra, hogy a kollektivitás vagy a 'köz'-érdek vagy 'köz'-szükséglet nevében kibocsátott, megfelelően 'igazolt' felhívásokra válaszoljanak. A szocietális közösség az egymást átható kollektivitások és kollektív lojalítások bonyolult hálózata, egy olyan rendszer, amelyre a funkcionális differenciálódás és a szegmentálódás is jellemző. Így például a rokonsági-háztartási egységek, üzleti egységek, egyházak, kormányzati egységek, nevelési kollektivitások és így tovább mind differenciálódtak egymástól. Ugyanakkor minden kollektív egységtípus nagy számban fordul elő – pl. nagyszámú háztartás létezik, amelyek mindegyike csak néhány személyt fog át; sok helyi közösség van.”¹⁵³

Egy, a XIX. század végéről származó közösség- és társadalomelmélet, Ferdinand Tönnies koncepciója a következőt vallja az emberi kapcsolatok felépítettségéről: „Az emberi akaratok sokféle viszonyban állnak egymással; minden ilyen kapcsolat kölcsönös hatást jelent, amennyiben az egyik oldal tesz vagy ad valamit, amit a másik fél elszenved vagy elfogad. E hatások azonban vagy olyanok, hogy a másik akarat és test fenntartására, vagy olyanok, hogy ezek elpusztítására irányulnak; tendenciájuk szerint igenlő vagy tagadó jellegűek. Minden ilyen viszony egységet hoz létre a sokaságban, vagy sokaságot az egységben. Az egység tehát támogatások, könnyítések és teljesítések olyan sora, amely állandó mozgásban van, és az akaratok, valamint az akaratokban kifejeződő erő megnyilvánulásainak tekinthető.”¹⁵⁴ A Tönnies-i közösségképződés legfontosabb eleme tehát az egyén akarata, valamint az egyének akaratainak interakcióiban megjelenő pozitív és negatív hatások. Ez számunkra a későbbiekben csupán annyiban lesz fontos, amennyiben megkíséreljük meghatározni a virtuális közösségekben megjelenő bevonódásokat és taszításokat.

Az antropológia szellemében Anderson a nemzet, mint közösség számára a következő meghatározást javasolja: „elképzelt politikai közösség, melynek határait és

¹⁵³ Parsons (1988) 91-92.

¹⁵⁴ Tönnies (2004)

szuverenitását egyaránt veleszületettnek képzelik el”.¹⁵⁵ A nemzeti közösség definíciójának részletes kibontása azért indokolt, mert általa *mutatis mutandis* közelebb juthatunk a virtuális közösségek definíciójához. (1) Az elképzeltség motívuma arra vonatkozik, hogy még a legkisebb nemzet tagjai sem ismerhetik meg a nemzet más tagjainak többségét, nem találkoznak velük, még csak nem is hallanak róluk, elméjükben mégis létezik az egy közösséghez tartozás gondolata. (Andersonnál az „igazi” közösség legfeljebb a személyes kapcsolatokon alapuló falunak feleltethető meg, ennél nagyobb léptékben minden közösségként aposztrofált szerveződést és olyan emberhalmazt, amely közösségként tekint magára, „elképzelteként” tételez. A faluközösség esetében is megkérdőjelezi, hogy okvetlenül sűrű szövésű-e az ismeretségi hálózat, azaz minden lakos ismer-e biztosan minden lakost.) A közösségeket továbbá – teszi hozzá – nem hamisságuk/hitelességük alapján kell megkülönböztetni, hanem az elképzelés stílusa szerint: amennyiben egy falu- vagy nemzetközösség, vagy netán egy társadalmi réteg, mint közösség tagjai nem elvont fogalomként tekintenek önmön közösségekre, hanem kapcsolati hálójuk tetszőleges számú áttételen keresztüli meghosszabbításaként, akkor közösségük elképzelt. (2) A behatároltság felismerése képes közösséget konstituálni. Minden közösség gyakorlatilag véges számú taggal rendelkezhet, s peremvidékén más közösségek bukkannak fel, amelyek a szóban forgó közösségnek egyúttal a határait képezik. Kiterjedésében továbbá egyetlen közösség sem haladhatja meg az alapjául szolgáló sokaság kiterjedését. (Pl. „egyetlen nemzet sem felelteti meg magát az emberiség egészével” – mutat rá Anderson.¹⁵⁶) Amennyiben egy közösség kiterjedése mégis elérné az alapsokaság kiterjedését, az logikailag egyet jelentene a közösség, mint az alapsokaság részhalmazának megszűnésével: a két kategória (alapsokaság és közösség) ezután ugyanis egybeesne. Ha az idegen, az elkülönülő beolvad az ismerősbe, többé már nem lesz idegen. (Vö. e gondolatot az identitásról szóló fejezetben kifejtett bennszülött-nomád ellentéttről írottakkal.) (3) A nemzet, mint közösség szuverenitása a nemzetfogalom történetéből eredő sajátosság: politikai tekintetben a felvilágosodás után éretté váló nemzetek szabadságvágya tükröződik benne, vallási aspektusból nézve pedig a közvetlenül Isten alá rendelt állapot utáni sóvárgás kifejeződésekként értékelhető. E szabadság zálogává és jelképévé vált a szuverén állam. (Az önrendelkezés kérdése egyébiránt a parsonsi társadalomelméletben is visszaköszön, sőt hosszú logikai láncon keresztül Luhmann rendszerelméletének autopoieízis-fogalmával is rokonítható.) (4) Az Anderson által adott nemzetdefiníció

¹⁵⁵ Anderson (2006), 20.

¹⁵⁶ I. m. 21.

negyedik meghatározó komponense maga a „közösség” kifejezés. „(...) [F]üggetlenül az épp fennálló, bármely nemzetben jelen lévő egyenlőtlenségtől és kizsákmányolástól, a nemzetet mindig mély, horizontális bajtársiasságként fogják fel. Alapvetően ez a testvériesség tette lehetővé az elmúlt két évszázadban oly sok millió ember számára nem is annyira a gyilkolást, hanem az ilyen behatárolt elképzelésekért vállalt önkéntes halált”.¹⁵⁷ A közösség szemantikájához szervesen hozzátartozik a közösséget szervező kapcsolatok irányultsága, a tagok között lévő viszonyrendszer. A valódi közösségek tagjai horizontális és vertikális viszonyokként is tekinthetnek egymással való kapcsolataikra, például egy kis létszámú termelő szervezetben a feladatmegosztás tekintetében. Az elképzelt közösségek tagjai – mint a fenti idézetből látható – horizontális viszonyaikra koncentrálnak és konstituálják és konstatálják közösségüket.

A közösségek java része tehát – a kevés, alacsony létszámú kivételtől eltekintve – végső soron elképzelt, fejben reprezentálódó, a realitásban megfoghatatlan (ebben az értelemben virtuális), mennyiségileg kifejezhetetlen, de mindenképpen véges kiterjedésű. Anderson gondolatmenete nyomán – bár erre nála *in expressis verbis* nem találunk utalást – fontos megkülönböztetni a valódi és az elképzelt közösségek karakterisztikáját, ahogyan az alábbi táblázat mutatja.

	Valódi közösség	Elképzelt közösség
<i>Létszám</i>	alacsony (maximum egy falunyi kiterjedésű)	nagy (minimum egy faluközösségnyi)
<i>Egzakt kvantitatív leírás</i>	lehetséges	nem lehetséges
<i>Behatároltság</i>	van, nem szükségszerűen felismert	van, szükségszerűen felismert
<i>A határok rögzítettsége</i>	a gyakorlat szintjén	fogalmi szinten
<i>Szuverenitás kérdése</i>	nem szükségszerűen jelenik meg	szükségszerű, karakterisztikus elem
<i>A viszonyrendszer iránya</i>	vertikális és/vagy horizontális	horizontális
<i>A létezés szférája</i>	realitás	virtualitás

¹⁵⁷ Anderson (2006) 21.

3. ábra: A valódi és az elképzelt közösségek karakterisztikája

A virtuális/reális megkülönböztetés ebben az értelemben nem jelent többet, mint a közösség paramétereinek megadhatóságát: az elképzelt közösség fizikai és időbeli határvonalait, pl. „tagjegyzékét”, létrejöttének dátumát csak homályos körülírással lehet megadni (ha egyáltalán meg lehet), szemben a valódi közösségek egzakt módon megragadható, jól paraméterezhető, relatíve könnyebben megfogható leírásával.

Ahogy korábban idéztem, Weber szerint „'Közösségnek' nevezük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést – az egyes esetben, vagy az esetek nagy átlagában, vagy a tiszta típusban – a résztvevők szubjektíve átérzett (érzelmi-indulati vagy tradicionális) összetartozáson alapuló beállítottság jellemzi. 'Társulásnak' nevezük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést racionálisan (érték- vagy célracionálisan) motivált érdekkiegyenlítődesen vagy ugyanígy motivált érdekkapcsolódáson alapuló beállítottság jellemzi. A társadalmi kapcsolatok nagy többsége részben közösség-, részben társulásjellegű. Még a legracionálisabb, mégoly józanul kialakított és céljaiban teljesen egyértelmű társadalmi kapcsolat (pl. a vevőkör) is teremthet olyan érzelmi értékeket, amelyek a szándékolt célon túlnőnek. Fölöttébb különböző mértékben persze, de valamiképpen minden olyan társulás hajlamos erre, amely túl azon, hogy a tényleges cselekvés valamilyen céllal rendelkező egyesülés keretében megy végbe, hosszú távra szóló társadalmi kapcsolatokat teremt a résztvevő személyek között – mint mondjuk az egy katonai alakulatban szolgálók, ugyanabba az iskolai osztályba járók, ugyanabban az irodában vagy műhelyben dolgozók között létrejött társulás –, s nem szorítkozik eleve egy-egy konkrét dologi teljesítményre. Ám ugyanígy előfordulhat a fordítottja is, az ti., hogy egy szokásos értelme szerint közösségjellegű társadalmi kapcsolatot a résztvevők – mindnyájan vagy néhányan – teljesen vagy részben célracionális irányultságú kapcsolatként kezelnek. A családot például tagjai – nagyon különböző mértékben – érezhetik közösségnek, illetve kihasználhatják társulás gyanánt.”¹⁵⁸ Tönnies felfogásával szemben Weber már nem csupán akaratról, hanem a racionális megfontolások különböző formáiról beszél, amikor azt vizsgálja, miért vonódik be valaki a közösségbe.

¹⁵⁸ Weber (1967) 66-67.

Markánsan eltérő – analitikus és az elérhető felkészültségekre alapozott – közösségdefiníciót kínál a PTC, amely szerint a problémakezelés szempontjából a felkészültségek azonossága alapján jönnek létre közösségek – így válik a magányos ágens különféle koalíciók vagy kollektív ágensek *részesévé (participátorrá)*. Az így létrejövő közösségek ugyanúgy ágensként viselkednek, mint a magányos ágensek: a kollektív ágensek magányos aktorok egy csoportjával és egy sajátos kollektív ágensvilággal (a kollektív ágens sajátvilágával) rendelkeznek.¹⁵⁹ „Ez a kollektív ágensvilág voltaképpen az adott közösség sajátos belső nyilvánossága. (...) A felkészültség szempontjából mind az attitűdök, mind pedig az attitűdök hatókörében megjelenő tartalmak lehetnek közösségképzők.”¹⁶⁰ Tudás-, élmény- és érdekközösségek, valamint sokféle más közösség – pl. divatközösség, egy-egy projektre szerveződő alkalmi közösség – is belefér e meghatározásba, az attitűdök és attitűdtartalmak tekintetében folytatott kategorizálás tehát önmagában nem árul el túl sokat a közösségek természetéről és belső nyilvánosságáról. Horányi ehelyett a közösségeknek két típusát különíti el a felkészültségek eredete (s így a közösségkonstruálódás minősége) szerint:

„Vannak olyan (kommunikatív) közösségek, amelyek az ágens-típusok eredendő felkészültségére alapozva *eredendő közösségek*. Egyes ágens-típusok esetén létrejönnek *nem-eredendő közösségek*, azaz szimbolikus és/vagy szimptomatikus és/vagy osztentatív, és/vagy pszichés és/vagy szakrális közösségek, vagyis olyan közösségek, amelyek többlet-felkészültségei a szimbolikusan és/vagy a szimptomatikusan és/vagy az osztentatíván és/vagy a pszichésen és/vagy a szakrálisan szignifikatívon keresztül elérhetővé vált szignifikátumok, mint nem-eredendő (vagyis többlet-) felkészültségén alapulnak.”¹⁶¹

A közösség számára többlet-felkészültségek érhetőek el, amely a közösségben lévő ágensek felkészültségeinek aggregálásából áll elő. E többlet-felkészültség dinamikusan változhat, méghozzá két szinten. (1) A kollektív ágens perspektívájából nézve megjelenhetnek pl. különböző véleményáramlatok, tematizálódhatnak kommunikatív tartalmak, illetve megváltozhat egy-egy kommunikatív tartalom tematizációjának minősége, erőssége. (2) A közösséget alkotó individuális ágensek perspektívájából tekintve a közösség korlátozhatja egy-egy tagja vagy ezek csoportja számára bizonyos többlet-

¹⁵⁹ Vö. Szinopszis 7.3 S3.4.0.2 pont.

¹⁶⁰ I. m. uo.

¹⁶¹ I. m. uo., kiemelések az eredetiben. A szignifikatívok természetének alaposabb megértéséhez ld. a PTC alapvonalairól szóló fejezetet.

felkészültségek elérhetőségét. Olyan eset is elképzelhető, amikor a közösség egy tagja a közösségben elfoglalt helyének, pozíciójának (adott esetben rangjának, más esetben kompetenciáinak) függvényében több vagy kevesebb többlet-felkészültséghez fér hozzá, mint a közösség más tagjai vagy tagsoportjai. Ha egy közösség korlátozza az ágens hozzáférését az adott közösségben elérhető többlet-felkészültségekhez (következésképpen és rövidebben: ha korlátozza a felkészültségét), akkor korlátozott lesz a szóban forgó ágens problémaidentifikációja, de legalábbis a problémaeliminálási képessége. E gondolat természetesen szoros összefüggést mutat a habermasi értelemben vett *nyilvánosság* korlátozásával.

Mindezek mellett továbbra sem egyszerű megragadni a virtuális közösségek keletkezésének és működésének lényegét. Nemcsak azért, mert a közösségi működés szintere virtuális, ennél fogva a realitásban működő közösségekre érvényes megállapítások rájuk csak *mutatis mutandis* alkalmazhatóak, hanem azért is, mert az értelmezésüket átszövi a technológiai nyelvezet – a virtuális közösség képződése magától értetődően függ össze a technikai lehetőségekkel, s ezért a leíró nyelvezet biztonságosnak tartja, ha a működésére is technometaforákat alkalmaz. Például: „Amikor az internet és a mobilkommunikáció forradalmának a társadalom mélyszerkezetét átalakító hatáskövetkezményeit próbáljuk felmérni, az *ultima ratio* talányos módon elrejtőzik a mikroszociológiai leírások mögé. Habár sikerült már túllendülni az új médiumok percepciójának korai szakaszát jellemző zsumnaliszta banalításokon (a „bunkofonkorszakon“ és az azt felváltó „tini szubkultúra“- központú elemzéseken), de az örvendetesen megindulni látszó vitafolyam egyelőre kevés gondolati hordalékot sodor a funkcionális megragadás vízgyűjtője felé, ahol az antropológiai fordulat mibenléte, a történetfilozófiai lépték, a társadalomszerkezeti dimenzió és az ismeretelméleti mélység vár magyarázatra. Annyi azonban bizonyosnak látszik, hogy bárhonnan érkeznek is majd a hiányolt narratívák, cselekvés- és közösségelméleti beágyazás híján féloldalasak maradnak. A multipont–multipont architektúra nem egyszerűen kommunikációs mintázatokat rajzol ki ugyanis, hanem kölcsönös kommunikációs összekapcsoltságra, interkonnektivitásra épülő cselekvő óriásgépeket (megamachines)” – írja Z. Karvalics László a közösségekről értekezve.¹⁶² Ezen az úton könnyedén összemosódik a közösség és a hálózat fogalma, bár működésük más-más fókusszal ragadható meg: a hálózatosság egy rendszer

¹⁶² Z. Karvalics (2002) 19.

architektúrájára vonatkozik, a közösségiség pedig a rendszer tartalmi szerveződésének jellegére utal.

Pierre Bourdieu felfogásában a társadalmi tőke „azon aktuális és potenciális erőforrások összessége, amelyek a kölcsönös ismeretségek vagy elismerés többé-kevésbé intézményesült *viszonyai* tartós hálózatának birtoklásához kapcsolódnak, vagy másként kifejezve, olyan erőforrásokról van szó, amelyek az *egy csoporthoz való tartozáson* alapulnak.”¹⁶³ Ennek megfelelően az egyén által birtokolt társadalmi tőke egyrészt a ténylegesen mozgósítható kapcsolatok hálójának kiterjedésétől függ, másrészt azon gazdasági, kulturális, netán szimbolikus tőke nagyságától, amelyet az egyénnel kapcsolatban állók képesek mozgósítani. Ez a *beszövöttség* biztosít az egyén számára presztízt és lehetőségeket, más nyelvezettel: az ágens számára faktuális és kategoriális mozgásteret egyaránt.

A közösségfogalom kapcsán alapvető tényező a konstituáló tényezők közül a kommunikáció kódja, illetve a jelentésalkotás kérdése. Szigorúan technológiai szinten vizsgálódva egyetlen releváns megkülönböztetést és megjelölést, azaz kódot lehet azonosítani az online kommunikációban: a digitális jelsorokat konstituáló elektromos impulzusok 1-esként vagy 0-ként azonosított ellentétpárját. Ahogy jeleztük, az online társadalmi kommunikáció különböző vetületeinek vizsgálatához és megértéséhez ez nem elegendő. Az online kommunikációt konstituáló, rendszerelméleti értelemben vett megkülönböztetések és megjelölések között ezért kiemelten foglalkozni kell a reális / virtuális ellentéttel, mint a humán online társadalmi kommunikáció egyik lehetséges kódjával. Kulcskérdés ugyanis, hogy a kommunikáció ágensei miként határozzák meg a kommunikátumot: mint kizárólag a virtualitásban érvényesülőt, vagy mint a realitásban is érvényességigénnyel fellépőt? Ez a distinkció egy további paradoxonhoz vezet: a reális/virtuális megkülönböztetés maga reális-e vagy virtuális? A választ az ágensek HOTK-ban szerzett tudásainak jellege adja meg: mivel a tudásváltozás a virtualitásban történik, de önmaga reális, a virtuális / reális megkülönböztetés realitása felé billen a mérleg. A virtuális és a reális megkülönböztetés dilemmájából kiutat jelenthet, ha külön-külön beszélünk virtuálisan reális és reálisan virtuális kommunikációs megnyilvánulásokról, illetve felkészültségekről.

¹⁶³ Bourdieu (2002) 119., kiemelések az eredetiben

Nyilvános és privát online

„A böngészés magánügy.”
(<http://windows.microsoft.com>)

„Akinek nyilvános ügye nincs, semmilyen ügye nincs.”
(Hauser 2000, 481.)

Az ókori görög filozófia fénykorában, az Arisztotelész és Platón korabeli városállamokban *idiotésznak* hívták az olyan embert, aki a nyilvános vitákhoz nem szólt hozzá, nem vett részt a közügyekben, azaz *magánember* maradt. E kifejezés a római köznyelvbe már az „együgyű, csekély értelmű, ostoba ember” megjelölésére szolgáló szóként került át.¹⁶⁴ Az etimológia íve egyértelmű: az antik társadalomfelfogás a nyilvánosságot helyezte középpontba, mint az ember életének meghatározó színterét: aki ebben nem vállal szerepet, aki nem kommunikálja közügyekről szóló vélekedéseit, aki magánemberként kimarad a nyilvánosságból, az a közügyekben aktív többségi társadalom szerint „elveszett ember”, de legalábbis eltér a „normális többségtől”. E koncepció végighúzódik a modernitás előtti korban, s magán a modernitáson is, mígnem a posztmodernnek nevezett korszakban új problémába ütközünk.

Amint e fejezet mottójában látható, ma már korántsem olyan egyszerű a helyzet, mint a premodern és a modern időkben. Egyfelől a nyilvános tevékenységeket (pl. a böngészést) „privatizálni” törekvő irányzat jelenik meg, másfelől a nyilvánosságban való részvétel kimondott elvárásként jelenik meg – nemcsak az ókori görög városállamok fórumain, hanem az új média színterein is. Az elektronikus ügyintézés terjedése és kényszere, a közösségi portálok és a hálólét¹⁶⁵ egyre fokozódó térnyerése átalakítja a nyilvánosságról szóló koncepciókat, miközben *mutatis mutandis* használható marad a régi *idiotész*-fogalom a jelenség magyarázatára. Az új technikai eszközöket, főleg az online technikákat használók és nem használók csoportjának markáns kettéválása, vagyis a digitális szakadék kialakulása ugyanis újfajta *idiotészek* megjelenéséhez vezet. A régi és új *idiotészek* között lényeges különbség van: ők már nem önszántukból, hanem a szükséges kompetencia hiánya és/vagy anyagi forrásaik szűkössége miatt nem képesek élni a

¹⁶⁴ Aczél (2009)

¹⁶⁵ A netpolgárok genezisééről és koncepciójáról bőszeges leírást ad Ropolyi (2006).

posztmodern nyilvánosság adta lehetőségekkel. Így az új *idiotész* egyúttal „*digiotész*” is lesz. Az *idiotész 1.0* és az *idiotész 2.0 (alias digiotész)* viszont lényegét tekintve annyiban azonos, hogy az online részvételből kimaradóknak hasonló kihívásokkal kell szembenézniük, mint annak idején a premodern *idiotészeknek* kellett – vagy bekapcsolódnak és felzárkóznak, vagy kimaradnak a nyilvánosságból – *tertia non datur*.

Az új média keretei között kialakuló posztmodern nyilvánosságban résztvevőknek azzal kell szembenézniük, hogy a klasszikus magán *versus* nyilvános fogalompár jelentősen átalakul és egybefonódik. A jelenség egyik eklatáns példáját szolgáltatja a T-Mobile Hungary szoftveres hiba miatt bekövetkezett 2009. december eleji szolgáltatásleállása és a körülötte kialakult csetepaté. A leállás első hírét a T-Mobile ugyanis Twitteren (egyfajta számítógépes csevegőcsatornán) adta ki, ezt retweetelte (továbbította saját követői felé) a Vodafone Twitter-csatornáját üzemeltető kolléga, egy akkor még viccesnek ítélt megjegyzést fűzve hozzá. („OK, csörögjetez ránk! ;) RT@tmobilehungary A hálózati problémával kapcsolatban lesz hivatalos tájékoztatás. Türelmeteket kérjük!”)¹⁶⁶ Suba János, a Vodafone kommunikációs igazgatója néhány nappal később úgy nyilatkozott: „A Vodafone munkatársa engedély nélkül és sportszerűtlenül nyilatkozott versenytársunk műszaki problémájával kapcsolatban. A tisztességes verseny szellemével ellentétes viselkedést olyan mértékű hibának ítéltük, amiért sajnos elbocsátás jár.”¹⁶⁷ Az eset világosan megmutatta, hogy egy magánjellegű megnyilvánulás, amelynek a hagyományos munkahelyi kommunikációban talán semmilyen maradandó következménye nem lenne, online felületre, a posztmodern nyilvánosság egyik sajátos színterére felkerülve végzetes hibának bizonyulhat, s akár az illető állásának elvesztésével járhat. (Az esetet követő néhány napban a fiatalember tucatnyi állásajánlatot kapott, természetesen mindet interneten keresztül, s utóbb úgy hírllett, nehezen találták meg a Vodafone-nál az utódját...)

Ugyancsak a magánszféra és a nyilvánosság „posztmodern” összemosódását bizonyítja a www.robmeplease.com (Rabolj ki, kérlek!) című weboldal. Ennek készítői azt a jelenséget lovagolták meg, hogy a felhasználók előszeretettel szolgáltatnak adatokat *önként* saját hollétükről, gyakorta hibátlanul láthatóvá téve aktuális lokalitásukat és tevékenységeiket más felhasználók számára. (Elég csak a közösségi portálokon lévő

¹⁶⁶ Kiemelés tőlem – B. T.

¹⁶⁷ Viccelt a Vodafone-os, kirúgták (2009)

állapotjelzőkre és státuszfrissítésekre gondolni, a név mellett személyes bejegyzéseket lehetővé tévő szövegsávokra és az üzenőfalakra, ahová gyakran ilyen információk is felkerülnek: „Egy hétre nyaralni mentem”; „Estig dolgozom”; „Mulatás hajnalig”, nem beszélve a profiloldalakon szereplő lakcímekről, lakásfotókról és hasonló személyes adatokról.) Az ilyen információkat egymás mellé állítva rossz szándékú felhasználók könnyedén visszaélhetnek az önkéntes adatszolgáltatással, lakcímünk ismeretében például ki is rabolhatják otthonunkat, amíg mi máshol tartózkodunk. Itt ismét a privátszféra integrálódását látjuk az új nyilvánosságba.

Régebbi történet, de még él a weben az az eset, amikor a Google-höz frissen elszegődött programozó magánblogot kezdett írni hosszú munkanapjait követően – az irodából. Írásaiban névtelenül feltárta az új munkahely visszásságait, de az IP címet visszanyomozva a cégnél hamar rájöttek, ki szivároztatja ki a vállalat ügyeit. Az eredmény itt is villámgyors elbocsátás lett, s újabb példát találtak az olvasók a magánvélemények reprezentációjára az új nyilvánosság közegében. De hogyan lehet e két kommunikációs szintér viszonyát leírni, mi az a magyarázó keret, amelyben értelmezhetővé válnak a fent idézett jelenségek?

A *nyilvánosság* fogalmának átalakulását főképp Jürgen Habermas munkái nyomán követhetjük nyomon. A nyilvánosságot Habermas a köz- és a magánszféra szembeállítására mentén jelöli ki. Tézise szerint a magánszférában (életvilág) benne található a morál motívuma, az intézményi világban (a rendszervilágban) viszont nem. Úgy véli, a köz-magán dichotómia lebomlásának köszönhetően a polgári nyilvánosság kiüresedik, mert a közérdek (állam) és a magánérdek (gazdaság) összefonódik, a köz- és magántémák is összekeverednek. „A nyilvánosság átalakul, kiüresedik, mert mediatizálódik. Okfejtése szerint a média nem lehet hiteles kifejezője a nyilvánosságnak, mert intézmény, a nyilvánosság megjelenítésére csak a személyközi kommunikáció keretében folyó, konszenzuserősítő és racionális vita alkalmas. A média refeudalizálja a nyilvánosságot, amely így a polgári nyilvánosságot történetileg megelőző feudális társadalmak reprezentatív nyilvánosságához hasonlítható. A refeudalizált nyilvánosságban a hatalom – amikor úgy kívánja – megmutatkozik különféle rendezvények alkalmából, hogy a közönség ámuljon-bámuljon, ünnepeljen.”¹⁶⁸ Habermas ideálisnak mondott polgári

¹⁶⁸ Jenei (2005), szövegében hivatkozik Habermas (1995) munkájára.

nyilvánosságfogalma a 19. századbeli klubokhoz, kávéházakhoz kötődik, amelyek egyszerre jelentenek teret és diskurzust a társadalom számára. Magánemberek csoportja okoskodó jellegű közvetlen emberi kommunikáció keretében konszenzusereső, tematikus vita során tárgyalja meg a közügyeket. A vitában való részvétel lehetősége korlátolatlan, a vita kommunikációs színtere elvben korlátlanul hozzáférhető bárki számára. A vita kizárólag racionális érveken alapulhat, a racionális megértés mellett nincs szükség másfajta megértésre, s mindig a legjobb racionális érv győz. A viták során a résztvevők beazonosítják és felerősítik a társadalom számára releváns problémákat, így elérik, hogy azok bekerüljenek a parlamentbe, és megfelelő döntés szülessen róluk. A nyilvánosság filozófiai szerepe Habermas szerint az emberi életvilág társadalmi és morális koordinálása.¹⁶⁹ Hozzátehetjük: a problémákat a nyilvános diskurzus juttatja el az egyéni életvilágból az intézményi rendszervilágba. Habermas elemzéseire rendre kiemelik a magán *versus* nyilvános dichotómia modern kori kialakulását, amelynek nyomán elvált egymástól a közszféra nyilvános és a magánszféra privát színtere. (Habermas koncepciójában e két szférát a kommunikatív cselekvésben megjelenő *értelem* kapcsolja össze.) E kettősség fennállásának posztmodern létjogosultsága azonban, mint a fentiekből kiderül, ma már számos ponton megkérdőjelezhető, s a kétely oka éppen a hálólét sajátosságában rejlik: köz- és magánszféra kart karba öltve működik. Ezen összefonódás miatt a naponta bővülő online interaktív felületek szemlélőjének joggal támadhat az az érzése, hogy a hálólét leírására a XXI. század első évtizedében már nem megfelelő a habermasi nyilvánosságelmélet, pontosabban fogalmazva a nyilvánosság és a magánszféra habermasi terminológiája túlhaladott. Ennél is alapvetőbb problémára mutat rá Luhmann, aki Habermassal folytatott hosszú és éles vitája során kiemeli: a kommunikatív cselekvés elmélete azért tarthatatlan, mert a kommunikáció nem cselekvés. Bár a két német gondolkodó egyetért abban, hogy a kommunikáció csak az értelem dimenziójában bír jelentéssel és létjogosultsággal, vagyis minden kommunikáció *értelem* kell, hogy legyen, Luhmann számára a kommunikáció az információ, a közlés és a megértés hármasságára vonatkoztatásával áll elő, s ennek csak egyik mozzanata a cselekvés.

Nemcsak a nyilvánosságelmélet, hanem maga a tárgyalási kontextus, a kommunikációfogalom is kiegészítésre szorul. A kommunikáció négy nagy alapfeltevése (tranzaktív, interaktív, rituális, participációs) – a vizsgálat pontos témájától függően – mind

¹⁶⁹ I. m. uo.

egy szálíg akár megfelelő keretet adhat az online közösségi kommunikáció vizsgálatához, azonban a fent jelzett probléma jóval túlmutat a tranzaktív és az interaktív megközelítéseken, hiszen többről van szó, mint egyszerű információközvetítésről. Különbségük a kommunikáció folyamatának, illetve állapotának rekonstrukciójában, valamint az információhoz való viszonyulásukban ragadható meg. Míg a tranzakciós modellek az információ átadására, az interakciós elméletek ennek cseréjére helyezik a hangsúlyt. A rituális modellben az interakciók a közös jelenségtételezésre épülnek, a participációs felfogás pedig a kommunikáló ágensnek problémamegoldó igyekezetét helyezi a középpontba. A rituális modellek (sok egyéb mellett például George Gerbner kultivációs megközelítése) pedig éppen amiatt nem biztosítanak megfelelő keretet, mert számukra a kommunikáció középpontjában többnyire a szituáció, illetve a benne lévő emberek állnak minden személyiségjegyükkel együtt, és nem a virtuális közösségekben megjelenő identifikációik.¹⁷⁰

Ha egy pillantást vetünk a kibertér publikus és félpublikus szféráira, a realitással való összehasonlításuk során a következő megállapítások adódnak:

A fizikai nyilvános valóságot többek között a következő vonások jellemzik:

- Az egyének fizikailag is érintkeznek más személyekkel, amikor a nyilvános térben mozognak.
- A kommunikáció többnyire legalább két ember fizikai jelenlétéhez kötődik.
- A kommunikációt befolyásolja a kinézetünk, a fizikai képességeink, a hangunk, a korunk.
- Az egyének csak bizonyos mértékig tudják kikerülni az információkat, amikor a nyilvános térben tartózkodnak, mivel a jelek, plakátok, képek, hangok, stb. formájában megnyilvánuló információk (gyűjtőnéven a tömegmédiá) rájuk erőszakolják magukat.

Eközben a humán online kommunikáció többek közt az alábbi jellemzőkkel írható le:

¹⁷⁰ Az individuuum és az identifikáció fogalmáról bővebben ld. Bokor (2009).

- Az egyének virtuális, nem pedig reális interakcióba lépnek egymással.
- Az egyének privát módon is hozzáférnek a nyilvános térhez, információkat közölve és fogadva, miközben fizikailag egyedül vannak.
- Áthághatóak a tér, a küllem, a fizikai képességek és adottságok (például hang és kor) állította korlátok.
- Hatékonyabban szabályozható, mely információkat akarjuk befogadni és melyeket elkerülni (vö. pl. a bannervakság jelenségével).¹⁷¹

A kibertér nyilvánosságában való tartózkodás sokkal személyesebb cselekedet, mint a fizikai térben való tartózkodás, mivel e szintéren elrejtethető az identitás, illetve úgy is jelen lehet az ágens, hogy közben fizikailag otthon ül. Ugyanakkor sokkal nyilvánosabb cselekedet is, mivel a szavak visszakereshetők és hozzáférhetők az egész világ számára, és egy sokkal szélesebb potenciális közönség felé intézi őket az ágens. A kibertér ezen egyedülálló vonásai a meghatározásának lényeges részét képezik. Emellett sokkal kisebb ellenőrzés hárul az információátadásra, mivel nincs meg az a potenciális ellenőrző közönség, ami a fizikai világ esetében meghatározó szereppel bír, például a kibeszélés, a megszólás, a pletyka formájában.

Az információkeresést ellenkező tendencia jellemzi, mivel a kibertér sokkal erősebb ellenőrzést tud gyakorolni a felhasználók a fölött, hogy milyen információk érjenek el hozzájuk, mivel nagyrészt megerősítő (igenlő) információkat keresnek. Továbbá a felhasználóknak a káros tartalmaktól való megvédésének szükségessége kevésbé sürgető a kibertérben, mint a fizikai világban (a valóságban), ahol az egyének amúgy is nagyobb valószínűséggel kell szembenéznie a kéréstlen táblákkal, plakátokkal és – Shannon szóhasználatával élve – zajokkal.

Ha a kibertér, amelyben az információs szupersztráda működik, a közterekkel analógnak tekinthető, úgy igaz, hogy a nemkívánatos üzenetek elkerülésének terhe, a szupersztráda felhasználóinak vállát nyomja. Más szóval az információs szupersztrádához való hozzáférés olyan, mint egy városi séta, amelynek során a felhasználóknak várhatóan meg kell birkóznuk a legkülönbözőbb szórakoztató tényezőkkel, zavarokkal és

¹⁷¹ Jørgensen (2001) 26-27. nyomán

támadásokkal, amelyek ott tőle függetlenül is zajlanak.¹⁷² A kiber- és a nyilvános közeg összehasonlításakor Lessig rámutat arra a teherre, amelyet a fogyasztóknak a „tekintetük elektronikus elterelése”, vagyis a potenciálisan támadó információk kikerülése jelent, hasonlóképpen ahhoz, mint amikor az utcán sétálunk. Mégis, a fizikai világgal ellentétben, a kibertér nincs kerületekre osztva, mint pl. piros lámpás negyedek vagy családi részek, így nem lehet üzembiztosan felismerni a biztonságos és a kevésbé biztonságos részeket. Másrészt viszont vannak új eszközök is az információ elkerülésére az információ visszakeresésének fent vázolt jellemzőinek nyomán. Ugyanakkor, mivel az információhoz való hozzáférés egyszerűbb, a provokáló vagy zavaró információkhoz való hozzáférés is egyszerűbb a kibertérben. A fizikai valóságban az emberek a létező információknak csak egy minimális részével találkoznak, míg a kifejezési módok változatossága jobban hozzáférhető a kibertérben. Állíthatjuk azt, hogy a kibertérben biztosított a véleménynyilvánítás szabadsága, a valóságban azonban kérdés, hogy a társadalom valójában milyen mértékű sokféleséggel tud megbirkózni.

Felidézve a nyilvános közeg habermasi definícióját, vizsgáljuk meg a kibertér „félnyilvános” szféráját, mint a chat, a listaszerverek és a hírcsoportok (ezeket ugyancsak a humán online társadalmi kommunikáció részének tekintjük). Habermas szerint az események akkor publikusak, ha – ellentétben a zárt vagy exkluzív kapcsolatokkal – mindenki számára elérhetőek, ugyanabban az értelemben, ahogy nyilvános helyekről vagy épületekről is beszélünk.) Ezek a kibercsoportosulások nyilvánosak abban az értelemben, hogy bárki csatlakozhat hozzájuk, de a fizikai csoportosulásoktól eltérően magánszemélyek vagy magánszervezetek tagjai kezelik őket. Ezek a csoportosulások általában egy-egy téma köré szerveződnek, és lehetnek moderátoraik vagy elektronikus „kidobóembereik”, akik figyelik a beszélgetést és cenzúrázzák a kifejezéseket, amelyek túl vannak a téma tűréshatárán. Így a meghatározott téma, a potenciális közönség vagy a szolgáltató etikai / morális kritériumai határozzák meg a tiltott kifejezéseket is. Online a fizikai világtól eltérően nincsenek közösségek fenntartott terek, mint pl. parkok vagy utcák.

A szólásszabadság jogát sokan azoknak a fórumoknak a megőrzésével teszik egyenlővé, ahol hangot lehet adni az elégedetlenségnek, olyanokkal, amelyek a nem

¹⁷² Lessig (1999) 38. nyomán

elégedetlen polgárok számára is észrevehetőek és konfrontálódásra alkalmasak. Tekintve azonban, hogy a kibercsoportosulások a kereskedelmi szférához vannak horgonyozva, a rendszer szabályai (fogyasztói kereslet) felülírják a valós világ szabályait (pl. a szólásszabadság joga). Annak a ténynek köszönhetően, hogy az internetes kommunikációs közeget a nyitottság, a részlegesség, és a tartalom emberi elméhez hasonló fokú pluralitása és komplexitása jellemzi, az internet lényegesen különbözik a tömegkommunikációtól. Habermas terminológiájával élve azt mondhatjuk, hogy az internet a valós életben van lehorgonyozva, és mivel növekvő mértékben befolyásolja a „rendszer”, így a kommunikációs szférája viseli a premodern nyilvános közeg néhány jellemzőjét is. Egy olyan szférát, ahol az információ terjedhet alulról fölfelé, egy szférát, amely elvben alapvetően mindenki előtt nyitva áll.

A tömegmédiá, noha a valós világot reprezentálja, elengedhetetlenül a hatalmi és pénzügyi struktúrákon belül működik. Így a tömegmédiá-konceptió nem vetíthető rá a kibertérre, viszont helyettesítendő egy, az internet tartalmi és funkcionális sokszínűségét, és nem utolsósorban a nyilvános és a privát tér közötti „alkonyzónát” is figyelembe vevő koncepcióval. Mivel a kifejezés szabadsága a nyilvános közeg kommunikációjának védelmét szolgálja, nagyon fontos, hogy az interneten is pontosan körül legyenek határolva a privát és a nyilvános kommunikációs szférák. A tömegmédiá, különösen a nyomtatott médiá a határvonalait sok évvel ezelőtt a publikus és a privát szféra között húzta meg, miközben a kibertér határai a mai napig vitatottak. Az internet reprezentálja a rendszerszabályozást és a kommercializációt, ugyanakkor a valósághoz horgonyzott közeget is. A kommercializáció szimbóluma az a törekvés, amelynek során a virtuális valóság gazdaságban betöltött szerepét domborítja ki a közgazdaságtan.¹⁷³

Az internet ezáltal olyan kommunikációs cselekvéseket reprezentál, amelyek emberi létünk szerves részei: a jog hogy beszéljünk, hallgassunk, információt keressünk, vagy ne értsünk egyet. Az internetnek csupán egy új médiumként való kezelése nem veszi figyelembe sem a tulajdonságainak komplexitását, sem a kettőséget, amely egyrészlől rendszer, másrészlől valós világ mivoltából fakad. Az internet több, mint egy új médium; egy új világot képvisel, amelyben az emberek élhetnek és kommunikálhatnak, ugyanúgy, és mégis másként, mint a realitásban.¹⁷⁴

¹⁷³ Korai, de találó példát szolgáltat erre Ott (1997)

¹⁷⁴ Jørgensen (2001) nyomán

Az internet különböző funkciójú elemeinek kombinálásával a létező média és a publikus és személyes kommunikáció elegyét kapjuk. Kommunikációs téren az internet nyitott és publikus abban az értelemben, hogy elvben bárki hozzáférhet a világhálózathoz és a hírcsoportokhoz, de egyben egy zártabb és privátabb kommunikációt is lehetővé tesz az e-mailezésen és a speciális témáknak szentelt chats csoportokon keresztül. (Az e-mail mint a legelterjedtebb személyes kommunikációs forma a virtuális színtéren nem a világhálóval azonos szempontból tárgya a tartalomszabályozási vitáknak, sokkal inkább adatvédelmi szempontból, mint például a felhasználók erős jelszavak használatához való joga [olyan technikai eszköz, amely biztosítja a levelezések védelmét], a felhasználók adatvédelemhez való joga az ellenőrzésekkel szemben [pl. a munkahelyeken vagy a kiberbűnözésben].) A világháló egy nyitott közeg, amely elvileg mindenki számára hozzáférhető, mint például egy park vagy épület, de egyben egy magánszervezetek által kezelt kereskedelmi tér is.¹⁷⁵

Az internet történetének hajnalán a tartalom megjelenítése volt az elsődleges cél. A web 2.0 világában viszont az a fontos, hogy a felhasználó ezt mint alapot dolgozza fel, gondolja újra. Azaz megszűnt az adatok röghöz kötöttsége, a statikusságot felváltotta a dinamika. A weboldal alkotója már csak felépít egy játszóteret, amelyben a *user* azt tehet, amit akar. A technológia fejlesztői arra törekednek, hogy az internet teljes irányítását a felhasználó kezébe adják. A tartalom létrehozását bárki könnyűszerrel megteheti, mivel a böngészőn belül az AJaX technológia, a Java vagy Flash alapú fejlett felhasználói felület ezt lehetővé teszi. Ezen kívül ma már a fejlesztés abba az irányba halad, hogy a weboldalak gazdái a programozási felület szerkesztésének lehetőségét is a felhasználó kezébe adják, így ők maguk is írhatnak programokat, létrehozhatnak hasonló weblapokat. Ezekhez a fejlesztésekhez kapcsolódik az internet platformmá válásának teóriája, ami azt jelenti, hogy „már nem a személyi számítógép (PC, laptop, PDA stb.) áll a központban, amely időnként a Webet (is) használja, hanem a Web, mint hiperszámítógép – a maga hatalmas erőforrásaival (gépek, tárterületek, adatbázisok, webszolgáltatások stb.) – kerül a központba, amelyhez csak a hozzáférést biztosítja a személyi számítógép és egészíti ki időnként helyi erőforrásokkal”.¹⁷⁶ Ebben az újjászületett dinamikus virtuális világban a régi web 1.0-ás szolgáltatások mind életre keltek. Az 1. táblázatban láthatjuk a Tim O’Reilly nyomán felvázolt összehasonlítást, amely a statikus internet és az új dinamikus

¹⁷⁵ Jørgensen (2001) nyomán

¹⁷⁶ Kömlödi – Krauth (2008) 14.

platform lehetőségeit és szoftvereit mutatja be. Ezen újítások közül feltétlenül ki kell emelni a publikáció részvétellel és a személyes honlapok bloggá válását, mivel e változások következtében jöhetett létre egy reflexív civil részvételi bázis, a civil újságírók tábora. Ennek tevékenysége nem kerülhette el a professzionális média figyelmét, így a következőkben a tömegmédiá változó válaszreakcióiról esik szó.

A civil újságírók célja a kezdetektől fogva az volt, hogy olyan információkat hozzanak nyilvánosságra, amelyekről a professzionális média vagy nem tájékozódott, vagy el akarta hallgatni a közönség elől. Ennek folyamányaként a civilek alternatív és kiegészítő tevékenységéről beszélhetünk. A tömegmédiá ehhez való viszonyulása háromféleképpen alakult. Először támadták őket, azzal érvelve, hogy pontatlanok és hiteltelenek, ezután felismerték jelentőségüket, az online hírportálokon megjelentek a blog alkalmazások, és bloggerek alkalmaztak. Végül pedig rájöttek arra, hogy a civilek segítségével jobb minőségű termék állítható elő, lényegesen költséghatékonyabban.¹⁷⁷ A közönség aktivitásnak növekedése éppen a profi médiának köszönhető. A kezdeti viszonyuláshoz köthető pl. az 1998-as Monika Lewinsky-ügy. A botrányt a *Newsweek* hetilap nem volt hajlandó közölni, erre válaszul a civilek hozták nyilvánosságra egy blogon keresztül. A közeledő attitűdre is van példa az 1990-es Amerikájából, amikor többször előfordult, hogy bizonyos témákkal kapcsolatban a média az interneten keresztül kérte ki a közönség véleményét. Erre először az választások idején került sor, majd később már faji, bűnügyi kérdések megvitatására vonták be a társadalmat. Jelentésében az amerikai Pew Center for Civic Journalism arról számolt be, hogy 1500 olvasóból 20% volt aktív 1994 és 2000 között.¹⁷⁸ A nagy mérföldkövet a 2001. szeptember 11-i terrortámadás jelentette. A média e-mailen, weblogokon, fórumokon keresztül aktivizálta a közönséget. Arra kérte őket, hogy küldjenek képeket, beszámolókat a tragédiával kapcsolatos személyes élményeikről. (Ez a közösségi tartalmi hozzájárulás persze pszichikai síkon segítséget nyújtott a tragédia feldolgozásában is.) Az iraki háború alatt például már fontos információforrássá vált az internet. A columbiai űrsikló katasztrófája után (2003) a televíziós híradón keresztül a NASA arra kérte a szemtanúkat, hogy küldjenek információkat és fotókat.

Az emberek egyre kevésbé vették készpénznek azt, amit a hírekben hallottak. A profi média folyamatos mozgósításának következtében a civil újságíróknak egyre népesebb

¹⁷⁷ Barta (2007)

¹⁷⁸ Bowman – Willis (2003)

tábora alakult ki, akik tevékenységét széles számú aktív közönség figyeli és megjegyzéseket fűz azokhoz nap, mint nap. A tömegmédiá, bárhogyan is áll hozzá a civil újságírók tevékenységéhez, nem tudja befolyásolni azt a folyamatot, amelyet a civil gyakorlat eredményez a hírközlésben. Bajomi-Lázár Péter a *Hírközlés tegnap és ma* című tanulmányában¹⁷⁹ részletesen kifejti a civil média hagyományos médiára gyakorolt hatásait. E változások többek között a lerövidült hírciklusban, az egyre növekvő hírérségben, az intenzívebb hírversenben, az új tematizációban, az interneten megjelenő koholmányok gyarapodásában ragadható meg. Ezen kívül a szerző megemlíti a civil média professzionális médiára gyakorolt ellenőrző tevékenységét, mint ötödik hatalomágot. A változásnak két oldala van. Egyrészt pozitívként lehet kezelni, hogy a hagyományos média kapuőr szerepe lebomlik és nemcsak az általa önkényesen szelektált híreket hozzák nyilvánosságra, hanem a civilek szerepe is felértékelődik a tematizáció folyamatában. A hírek többféle médiumban jelennek meg, így több tájékozási lehetőség kínálkozik a közönség számára és több olvasata alakul ki egy adott eseménynek. Megjelenik a civil média kontrollja a hagyományos média felett, ez pedig még demokratikusabb tájékoztatáshoz vezet. Másrészt az internet szabályozatlansága miatt negatív hatások is érik a hírközlést. A hírgyártás felgyorsulásának következtében a hírversen intenzívebb, nagyobb a hírérség, így olyan hírek is bekerülnek a médiába, amelyeknek alacsony a hírértéke, vagy egyáltalán nincs. Az online szférában pedig egyre több az anonim szerzők tollából írt koholmány. (Ezek a tünetek együttesen rontják mind a hagyományos média, mind pedig az online média színvonalát.)

Interaktív tulajdonságainak köszönhetően az új platform lehetőséget teremt egy újfajta gondolkodói, reaktív diskurzus folytatására. Ezáltal pedig felvetődik a kérdés, hogy ezen a virtuális színtéren létrejöhet-e a nyilvánosságnak egy új dimenziója. Bajomi-Lázár Péter szerint az átalakulásnak háromféle módja van: az egyik esetben a McLuhan-féle „nagy átalakulásról” van szó, amikor az új médium teljesen felváltja a régit. Ezt jelentette 1450-ben a könyvnyomtatás feltalálása. A másik esetben a régi médium nem tűnik el, csak háttérbe szorul: a mozik megnyitásával a színházak nem zártak be, csak csökkent az érdeklődés irántuk. A harmadik esetben „új médium funkcióváltásra kényszerít egy régit: miután megjelent a rendszeres műsort sugárzó rádió (1919) és televízió (1946), a napilapok

¹⁷⁹ Bajomi-Lázár (2009)

már nem a friss hírek gyors közlésére törekedtek (hiszen e téren nem versenghettek új riválisaikkal), hanem az események részletes ismertetésében találták meg új szerepüket”.¹⁸⁰ Az internet térhódításával a hagyományos egyoldalú médiumok most még kísérleteznek az online szférával, de egyre jobban látszik, hogy folyamatosan alakulnak, és a jövőben belátható időn belül meg fog valósulni a funkcióváltás.

Az internet emellett átalakítja a nyilvánosságot is, új platformot teremtve a társadalmi diskurzusnak. Első pillantásra a habermasi fogalomhoz hasonló tartalmú nyilvánosság látszik megszületni az online szférában, amennyiben az ott folyó diskurzust cselekvésként tételezzük. A blogokon, közösségi oldalakon, fórumokon, chatszobában bárki hozzászólhat a vitatott témához, bár ezeknek a megjegyzések jelentőségének nem az a mércéje, hogy a parlament elé kerülnek-e, hanem hogy a professzionális média felkarolja-e és a közönség elé tárja-e őket. Alább látni fogjuk, milyen követelménynek kell eleget tennie egy „kávéházi” ügynek ahhoz, hogy középpontba kerüljön.

Manuel Castells *A hálózati társadalom kialakulása* című művében többek között arról számol be, hogy a hálózati felépítés az ipari társadalomban a magánszférára volt csak hatással, a közszférát (állam, egyház, hadsereg stb.) és a termelést hierarchikus felépítés jellemezte. Az új hálózati társadalomban viszont ezek is a magánszférához hasonlóan rugalmasabbá váltak, a gazdasági változások révén a munkaerőpiac is átalakult és magasan képzett, amely ma már önállóan is helytálló munkaerőt kíván meg. Így a szervezetek belső felépítése is átalakult. A változás már az 1960-as években elkezdődött, ám ez Castells szerint kezdetben csak a technológiára és a gazdaságra volt hatással. Időbe telt, míg a hálózat a társadalomban is változásokat eredményezett. Szécsi Gábor arra hívja fel a figyelmet, hogy az új technológia átformálja mind a nyilvános, mind pedig a privát életet. Azon túl, hogy „változásokat gerjeszt az ember mentális világában, mint kultúrtörténeti folyamat egyúttal hozzájárul a társadalom szerkezetének átalakulásához, a közösségről alkotott fogalmunk módosulásához”.¹⁸¹ Szécsi ebben az új hálózati berendezkedésben a közösségeket is az információs jelzővel illeti, mivel azok határait az információ (átadása, tranzakciójának hatékonysága) határozza meg. A hálózat a társadalmi kapcsolatrendszerek létrejöttén túl hatással van a „formális és informális struktúrák, a társadalmi tőke, a

¹⁸⁰ I. m. 141.

¹⁸¹ Szécsi (2007) 159.

bizalom alakulására”.¹⁸² Ezen következményt pozitívumként és negatívumként is lehet értelmezni. A szociológusok egy része szerint abban a világban, melyben a technológia ennyire beleavatkozik a mindennapi életbe, ott a személyes kapcsolatok (közvetlen környezettel – családdal, szomszédokkal, barátokkal) jelentősége csökken és a rövid, átmeneti, érdekorientált kapcsolatok játszzák a főszerepet a mindennapokban - ez pedig a társadalmi tőke romlásához is vezet. A borúlátó hozzáállások mellett azonban megjelennek azok a nézetek is, melyek az internet társadalmi tőkenövelő hatását hangsúlyozzák. John Katz az internetet „a napi rutin szintjén használó <<hálózati polgárt>> toleráns, a közügyek iránt felelősséget érző és vállaló, erős civil öntudattal rendelkező, szabadságszerető embertípus képviselőjeként mutatta be” (Molnár et al., 2007: 73). Ezt a nézőpontot támasztja alá a civil újságírók tevékenysége is. A kommunikációs technológiák elterjedése következtében a civilek közvélemény formáló szerepe egyre inkább nő, mivel az új technológia lehetőséget ad a hálón való együttműködésre és a szuverén vélemények kinyilvánítására. Kérdéses ezek után, hogy lehet-e a sok különböző szintű nézetrendszer között rendet teremteni, illetve ezeket közös platformra hozva egységes leírást adni pl. a blogoszféra működéséről.

Amennyire fájóan adós maradt Luhmann az internet rendszerszintű leírásával, annyira feltűnő azon munkák mennyisége, amelyek az ezredfordulót követően születtek, s amelyek Luhmann téziseit alapul véve – Stefan Weber korábban ismertetett kommunikációelméleti felosztásához igazodva – báziselméleteket, illetve középszintű teóriákat és leírásokat kínálnak az internetről, az online szociális rendszerekről. Ezek között találunk olyan megközelítést, amely megoldást kínál a nyilvánosság-privátszéra dichotómiájának online színtereken tapasztalható problémáira.

Marco Toledo Bastos tanulmányában Luhmann elmélete az internetre, mint médiumra alkalmazva jelenik meg: az internet önreferenciális jellege domborodik ki, amely egyszerre rendszer és környezet. Fő tézise szerint az interneten zajló kommunikációk jelentéstöbbletet generálnak, amennyiben a hálózat különböző csomópontjai a továbbított információk „utaztatását” teszik lehetővé. Így többszörözött és állandó interakciók jöhetnek létre, hasonlóképpen egy dialógushoz, ahol az egyik információ reagál a másikra. A szelekciók e szabályozása egyrészt azt eredményezi, hogy:

¹⁸² Molnár et alii (2007) 64.

- (1) az információ jelentése és megértése eloldódik egymástól (ez illeszkedik Luhmann kommunikációfelfogásához, valamint a PTC szignifikációs aktusának fogalmához),
- (2) másfelől hogy a kommunikáció fogalma eloldódik a kétoldalúság képzetétől és multilaterálissá válik (azaz a tranzaktív modelltől az állapotmodellek felé haladunk),
- (3) harmadrészt hogy az interakciók az ágensek szándékolt cselekvése nélkül is felépítenek egyfajta hálózati memóriát: az interakciók a HOTK-ban *in vivo* különböző témák mentén szerveződő linkek sorrendjének kialakításával azonosíthatók.¹⁸³

Végző soron a formátlan tömeget az interakciók és a kommunikációk rendezik különböző alakzatokba: a HOTK-ban résztvevő identifikációk formáját a blogokon megjelenő kommentdobozok bejegyzései, twittercímkék és egyéb linksorozatok hozzák létre. Ezek tetszőleges logika szerint rendezhetők el és át, miáltal ezek az „alkalmi csoportosulások” (temporary crowds) illékonyak bizonyulnak. Nehéz itt nem Baudrillard hiperrealitás-fogalmára asszociálni: realitás és virtualitás egyetlen közös térben létezik, határvonaluk elmosódik, de nem egészen azonosíthatatlan. Az alkalmi csoportosulásokban résztvevő identifikációk ugyanis a realitásban létező humán ágensek aktori működéseiből származtathatók. Amennyiben robotágensek, magukat humán felhasználónevek mögé bújtató, programozott, mesterségesen létrehozott gépi identitások tűnnek fel a fórumokban, kommentdobozokban, identifikációként definíció szerint kizárják magukat a HOTK köréből. Amit létrehoznak, vagyis kommunikációik azonban részeivé válhatnak a HOTK jelenségkörének – ilyen esetekre hoz példát a Facebook autolike funkciója és a programozott „szavazógépek”. (Utóbbi kitűnően meg lehetett figyelni a Megyeri híd interneten zajló névadó szavazásánál: egy robotágens a Chuck Norris híd elnevezésre szavazott. Identifikációként ez az ágens természetesen nem része a HOTK-nak, de az általa produkált kommunikációs aktivitás és a nyomában kialakult társadalmi diskurzus a híd elnevezéséről azzá vált.)

¹⁸³ Bastos (2011) 10.

(Poszt)modern nomádok

„Csak 10 féle ember van: aki érti a kettes számrendszert, és aki nem.”

(ismeretlen szerző)

A virtuális közösségek működésével kapcsolatos legfontosabb kérdés így hangzik: miként viszonyul egymáshoz a virtuális közösség, mint elképzelt közösség, és a virtuális közösség, mint egy speciális technológiai platform (pl. a world wide web) által létrehozott kollektív ágencia? Valóban kialakulhat-e a reális közösséghez hasonlóan működő közösség egy (technikai szempontból nézve) virtuális kommunikációs szintéren, ahogyan ezt sok kutató alaptételként fogadja el? Első közelítésben egyértelmű, hogy bármely értelemben is beszéljünk *virtuális* közösségről, a szó elé kerülő jelző megkülönböztet: annak szükségszerűségét mutatja, hogy a virtualításban megvalósuló közösségképződés *más*, mint a realitásban zajló közösségiesedés. E vizsgálódás fő kérdésfeltevését tovább pontosítva: az írás arra keres választ, hogy miért és miben *más* a CMC intézményeiben létrejövő virtuális közösségek jellege a realitásban működő közösségekhez képest, ha e közösségekben egyszerre jelentkezik a virtualitás fenti két értelmezése. Az értekezés ugyanakkor – terjedelmi korlátai miatt – nem vizsgálhatja részletekbe menően a virtuális és a reális közösségek közti ontológiai különbségeket.

Nomád ágensek

A fentiekben felvetett probléma vizsgálatához izgalmas kiindulópontnak ígérkezik Jaques Attali metaforája a nomádokról,¹⁸⁴ akik – bár a szó köznyelvi jelentéséhez igazodva mondhatni, hogy közösségben vannak – mégis külön, egyéni, önálló utakon járnak, még hozzá folytonosan, a megállás és a letelepedés szándéka, illetve esélye nélkül. A nomád-metafora – *mutatis mutandis* – a világhálón barangolóokra is alkalmazható. Másként fogalmazva: „a hálón keresők inkább monaszok közösségét alkotják, akik nomádként viselkednek”.¹⁸⁵

¹⁸⁴ Attali (2004)

¹⁸⁵ Az itt szereplő idézet a téma továbbgondolását tartalmazó tanulmányban szerepel, ld. Karácsony (2006)

Attali terjedelmes történelmi esszéjében, *A nomád ember* című munkában így indokolja e megállapítást, és így vezeti be a nomád kiterjesztett fogalmát:

„A nomád szó ma is hangzatosan, sejtelemesen cseng, lépten-nyomon használják a legkülönbözőbb embercsoportok jelölésére. A mondvacsinált vándorok névsora hosszú. Ide sorolhatjuk az első embereket, a gyűjtögetőket, a vadászokat, a pásztorokat, a vándorló jobbágyokat, a lovagokat, a tengerészeket, a zarándokokat. Persze a zsonglőrök, a trubadúrok (énekmondók), a vándorlegények, a kalózok, a koldusok, valamint a száműzöttek, a kitaszítottak, a kereskedők, a felfedezők, a kofák, a hajléktalanok és a marhapásztorok is hozzájuk tartoznak. De a vándorok, a politikai menekültek, a prédikátorok, az utazók, a művészek, a hippik, a felső vezetők is bővítik soraikat. A felsorolást persze még nyugodtan folytathatnánk, például a turistákkal, az amatőr videósokkal, a mobiltelefon és a világháló használóival.

Nevezettek nem mindegyike valódi nomád. Hiszen nem mindegyikük vándorol szüntelenül csigaházával, de mindegyikükre jellemző a vándorló népek kultúrájának íratlan etikája, vagyis lételemük alapja az utazás.¹⁸⁶

A szerző hozzáteszi: manapság vitatott a nomád életmód jövőre gyakorolt hatása. Egyesek úgy gondolják, hogy tulajdonképpen már kihalófélben van a modernizáció útvesztőiben, amely „arra kényszeríti az utolsó utazókat, a történelem végének félretájékoztatót, elvakult szemtanúit, hogy túlsúlyos Buddhaként ott ragadjanak a képernyő előtt, és kuckójukból férjenek hozzá a munka, a kereskedelem, az oktatás, az orvoslás, és a szórakozás eszközeihez”.¹⁸⁷ Ezzel szemben mások úgy gondolják, hogy a nomád lét a globalizáció nagy örvényében előbb-utóbb arra kényszeríti az embereket, hogy állandóan úton legyenek, még hozzá ahogy egy valódi nomádhoz illik, egyedül és szabadon.

A legújabb kori nomád életformák közé soroljuk e terminológia szerint azokat a le nem telepedett, illetve meghatározott helyhez nem (vagy nem egyértelműen) köthető létformákat, amelyek alapvető motívuma és ismertetőjegye az utazás, a folyamatos úton lét. Attali szerint három meghatározó nomád csoport fordul szembe a közeljövőben a letelepedett (más néven civilizált) életmóddal: az iszlám vallás, a demokrácia, illetve a kereskedelem rendszere. Az összecsapás első jeleként lehetett értékelni a 2001. szeptember

¹⁸⁶ Attali (2004) 15-16.

¹⁸⁷ Uo. 16.

11-i terrortámadásokat, amelyek során helyhez nem köthető, vagyis ilyen értelemben nomád iszlám fundamentalisták nomád eszközökkel (repülőgépekkel) rombolták le a letelepedett civilizáció jelképeit (az ikertornyokat). A magyarázat koherenciáját gyengíti ugyanakkor, hogy Amerika, mint állam mellett a világkereskedelem, mint nomád tevékenység központja szenvedte el a támadást. Így ebben a tárgyalási keretben a terrorcselekményről inkább mint decentralizációs, sem mint civilizációellenes törekvésről lehet beszélni.

A nomád-metafora felmerült Paul Viriliónál is, aki a XXI. századot a nomádok és a letelepedettek harcaként vizionálta. Virilio azonban nem az internetezők és a mobilkommunikációs technológiákat használók nomád életformájára utalt, hanem különböző nemzetek, illetve nemzetiségek kulturális sajátosságairól beszélt ilyen kontextusban. Nála az internet nem a nomádok földje, hanem virtuális gyarmatbirodalom volt.¹⁸⁸ Ugyancsak az utazás, a le nem telepedettség fontosságára és a kommunikációval, mint valóságkonstrukcióval való szoros kapcsolatára hívta fel a figyelmet Mary Fulbrock.¹⁸⁹

A nomádság, a le nem telepedett életforma és a mobilkommunikáció, illetve az online lét közötti párhuzamok több esszéistát ihlettek meg többféle szempontból. Attali termékeny esszéíróként egy jól használható szóképet talált a XXI. század eleji társadalmi jelenségek egyik fontos vonatkozásának, a lokalitás feloldódásának leírására, és egyúttal a világtörténelem dinamikájának egyik lehetséges modellezésére, de magyarázatának mélysége távol áll a kommunikációkutatás támasztotta igényektől. A problémafelvetés azonban – már csak gyakori emlegetése és sok szerzőnél tapasztalható felbukkanása miatt is – megéri a további, immár rendszerezett vizsgálódást, hogy próbára téve kiderüljön, mekkora magyarázó potenciállal rendelkezik.

A kritika egyik oldala: érvek a posztmodern¹⁹⁰ nomád-lét mellett

¹⁸⁸ Monory–Tillmann (2000) 449-464.

¹⁸⁹ Fulbrock (2001)

¹⁹⁰ Baudrillard koncepciója a modernitásról és a posztmodern korról természetesen ismét az esszéisztikus megközelítések világába vezet, ahogyan a nomád-metafora is. Jelen írás azért ragaszkodik mégis a premodern-posztmodern ellentétpár terminológiájához, mert a közbeszéd szintjén az érthetőséghez elegendőnek ítéli e fogalmak használatát. (A 'posztmodern' jelző helyett a fejezet végén a 'digitális' nomád kifejezés kerül majd elő – a cserét a sajtónyelv indokolja.)

A fenti bevezetőből a szerző szándéka szerint világosan kirajzolódik, hogy tudományos leírás helyett egyelőre egy metafora próbájával állunk szemben. Elkerülendő a szélmalomharchoz hasonló logikai érvelést, már ezen a ponton fontos megemlíteni, hogy ez a próbatétel fontos szereppel bír: általa vélhetően közelebb juthatunk a virtuális közösség koncepciójához, amennyiben szempontokat találunk a nomád-metafora létjogosultsága mellett, illetve ellene.

A *nomád* kifejezés etimológiája két ágra bontható. Az ógörög *nomasz* kifejezés jelentése *pásztor*, s mint ilyen, az állataival együtt vándorló, szabad legeltetést és ridegtartást folytató állattenyésztő nomádokat jelöli. A *nomád* szó másik lehetséges töve, a szintén ógörög *nomosz* kifejezés kettős jelentésű. Egyfelől elfoglalt, de fel nem osztott területet jelent, másfelől törvényt. E két utóbbi jelentés összeesik Attali felfogásával: a nomád olyan le nem telepedett, szabadon vándorló ágens, amely (illetve szűkítő, ám kétségkívül humanisztikusabb felfogásban: *aki*) szabadon vándorol az általa belakott területen, s a többi nomáddal való kapcsolatát (jobbára íratlan) etikai szabályok (illetve erkölcsi törvények) szabják meg. Ehhez az etimológiához kapcsolódik még Luhmann szójátéka a nomádok közösségéről és a monások közösségéről (*Nomadengemeinschaft – Monadengemeinschaft*).¹⁹¹ A szociológiai felvilágosodás programját megfogalmazó szerző az idézett tanulmányban Leibnitz monász-fogalmát veszi kölesön. A minden létező alapját alkotó, önmozgással rendelkező, önálló szellemi lények közössége és a nomádok közössége szerinte is hasonlóságokkal bír, amennyiben mindkét közösséget (társadalmat, *Gemeinschaftot*) önálló, sőt különálló entitások alkotják. A szójáték beszédes: a monásokból építkező közösség közösségi jellege ugyanannyira megkérdőjelezhető, mint amennyire kérdéses a nomádok „közösségének” közösségi mivolta. A premodern nomádból az idő előrehaladtával és a technika fejlődésével posztmodern nomád lesz, aki ez utóbbi értelemben megfeleltethető a más terminológiákban használt *user*, *surfer*, *netizen*, illetve *UGC creator*, kifejezéseknek – hogy csak a leggyakrabban használtakat említsük. (A *user generated content*, vagyis a felhasználó által előállított tartalom létrehozója. A *user* [felhasználó] kifejezés azonban azért lenne e helyütt pontatlan, mert a *UGC* éppen a „felhasználó” aktivitására épít, ezzel kiragadja a *user* ágenst a felhasználói szerepből, és alkotóvá teszi őt.)

¹⁹¹ Luhmann (2008)

Meg kell vizsgálni a nomád-metaphora alkalmazhatóságának lehetőségeit és korlátait a mobilkommunikáció és az online kommunikáció színterein és intézményeiben. Tagadhatatlan metaforikus párhuzamok találhatók a premodern nomádság és a posztmodern nomádság között: a lokalitás hiánya, a függetlenség, a bármikor-bárhová-bárhogyan tulajdonságprofilja, stb. Ami az előbbinél a táj ismeretlenségét jelentette, az utóbbinál a digitális források ismeretlenségét, kérdésességét és megbízhatatlanságát szimbolizálja. A premodern nomád számára ellenőrizhetetlenként és bizonytalanként megtapasztalt környezet a posztmodernitásban az átláthatatlan, egészében soha biztosan fel nem térképezhető, mert dominánsan időbeli, fizikai helytől független, egészében megismerhetetlen, hipertextes tartalomban köszön vissza. A metaforát indikáló, leginkább egyértelmű párhuzam a területről területre költözés és a site-ról site-ra siklás (*surfing*) között van. A le nem telepedett „tájlakók” így válnak a posztmodern médiakörnyezetben hiperlinkek között ugráló felhasználókká. A nomádok ismeretlen gyökerei az online kommunikáció névtelenségében (pontosabban anonimitásában vagy polinonimitásában) élnek tovább. A szabad vadászterület, amelyet a nomádok közössége nem oszt fel, metaforikusan megfeleltethető a publikus digitális tartalmakhoz való hozzáférésnek.

Nem kerülhető meg a kérdés: közösségi lény-e a nomád, vagy sem. Attali szerint egyértelműen, de ő maga teszi hozzá: „A csoport (*ti. a nomádok csoportja – B. T.*) végül is egyének bizonytalan egysége, akik azért vannak együtt, hogy egymás segítségére legyenek az egy generációnál ritkán hosszabb vándorlásaik során.”¹⁹² Első rátekintésre környezetétől független, önálló entitásokról van szó, amikor a nomád csoport közösségképző elemeire tekintünk (erre utal az említett nomád-monász szójáték is). A premodern nomadizmus – Attali művében – tartalmazza a közösségben létezés tulajdonságát: közösség a többi nomádtárrsal, közösség azokkal a javakkal, amelyekkel együtt vándorol (pl. csordák, gulyák, stb.), közösség a természettel, amellyel és amelyben együtt kell élni. A szerző többször hangsúlyozza: a nomád közösségből való kivetettség, kiátkozás, kiközösítés egyenlő a nyíltan kimondott halálos ítélettel, mert az egyén boldogulása a környezet veszélyessége miatt csakis társakkal együtt (azaz nomádközösségben) képzelhető el. Ilyen tekintetben a premodern nomád már csak pusztán túlélése érdekében is okvetlenül közösségi lény kell, hogy legyen, akinek szükséges, de nem feltétlenül elégséges felkészültsége a közösségalkotó képesség. Érdemes felfigyelni ugyanakkor a fenti idézetben arra, hogy a

¹⁹² Attali (2004) 64.

premodern nomád csak makroszociológiai értelemben alkot más nomádokkal közösséget, amely közösség híján van az érzelmi motívumoknak – a közösségalkotás az egyének érdeke. Kérdés ezek után, hogy a posztmodern nomádra mennyiben igazak e megállapítások. (A kérdésre a 4. fejezetben térünk majd vissza.)

A kritika másik oldala: érvek a nomád-koncepció ellenében

A tetszetős, első rátekintésre igen jól használható metafora részleteibe hatolva alapvető kérdések merülnek fel a nomád-lét és a virtuális közösségek közti kapcsolatokról. Az érvek egy része nyelvészeti, más része szociológiai, illetve rendszerelméleti megfontolásokon alapul. A következőkben vázlatosan ezeket vesszük sorra.

A virtualitás (arisztotelianus megfogalmazásban a „lehetőség szerinti lét”)¹⁹³ magában foglalja a *locus*, vagyis a hely fogalmát. Meghatározatlan, de jelenlévő helyek sokasága alkotja a virtualitást, amelyek közül bármikor bármelyik szerephez juthat (ha úgy tetszik: megvalósulhat). E megállapítás szerint a posztmodern nomadizálás nem más, mint a lehetséges helyek közötti vándorlás. Azonban erről a vándorlásról nem állítható, hogy okvetlenül reális (ti. térben és időben megvalósuló) vándorlás lenne, hiszen a helynek a virtualitásban nincs abszolút viszonyítási pontja. Másképpen: a virtuális helyek között barangoló posztmodern nomád vándorlása relatív: nézőponttól függően mondhatni, hogy voltaképpen egy helyben tartózkodik, s „körülötte” a helyek „cserélnek helyet” – hasonlóan, mint a Mohamedről és a hegyről szóló szállóigében. Így voltaképpen maga a nomád vándorlása is virtuális lesz – ezúttal a szónak a „látszólagos” értelmében.

A fent megfogalmazott *Nomadengemeinschaft* kohézióját, mint minden közösségét, közös kód biztosítja, amely valamely szokásos kommunikációs megoldásra vonatkozó *hogyan típusú tudások* összességét jelenti. E kódként a lingvisztika, a szociológia és a kommunikációkutatás szokásosan a nyelvet azonosítja, amely a közösséget alkotó ágensek számára lehetővé teszi, hogy szignifikációkat, illetve kommunikatívokat létrehozva egymás felkészültségeiből részesedjenek. Amennyiben a nyelvet tekintjük közös kódnak, a nomád nem lehet elszigetelt (vagyis távolodnunk kellene a monász-felfogástól), hiszen privát nyelv nincsen: amit csak egyetlen monász birtokol, az *per definitionem* nem nyelv, amit viszont több monász birtokol, az *per definitionem* nem privát. A nomád nem képes

¹⁹³ Részletesebb megfontolásokért ld. Ropolyi (2004) és Ropolyi (2006).

közösségi szempontból elszigetelt lenni, ha rendelkezik nyelvvel. A premodern nomadizmus esetében eleve kizárt, hogy a nomádoknak ne lenne nyelvhasználatuk, a posztmodern nomadizmus pedig szintúgy magán viseli a nyelvi kötöttség jegyeit. A digitális kódok jelentős része – a vizuális jelek egy csoportját leszámítva – nyelvi szignifikációkban és kommunikatívokban nyilvánul meg. Az online kommunikációs aktivitást jóformán lehetetlen elképzelni nyelv nélkül. Ha a nomád fogalmát a teljes nyelvi-kommunikatív elszigeteltséggel kapcsolnánk össze, a nyelvi kód megléte és használata miatt tarthatatlan lenne a posztmodern nomadizmus koncepciója. Azonban a megengedőbb felfogás alkalmazása esetén is kérdéses, hogy a közösen jelentéseket alkotó, közös szignifikációs alapokat létrehozó *userek* szigorúan nyelvi értelemben mennyire nevezhetők nomádnak.

Egy további – rendszerelméleti indíttatású – problémára Karácsony András hívja fel a figyelmet.¹⁹⁴ Amennyiben a virtuális közösségek ontológiája kapcsán virtualitás és realitás kettősségéről beszélhetünk, s mindezt úgy tesszük, hogy közben megkülönböztetjük egymástól a kétféle közösséget, vajon nem esünk-e a tautológia logikai hibájába, amikor nem határozzuk meg, hogy maga a reális/virtuális megkülönböztetés reális-e, vagy virtuális? E segédkérdésként felmerülő szempontnak ugyanazért van itt létjogosultsága, amiért a virtuális valóság és a virtuális hely reális / virtuális természetét vizsgáltuk kritikával.

Niklas Luhmann *Intersubjektivität oder Kommunikation: Unterschiedliche Ausgangspunkte soziologischer Theoriebildung*¹⁹⁵ című tanulmányában a szubjektum és az intersubjektivitás problémáját vizsgálva arra a következtetésre jut: az ágensek mint szubjektumok és a közöttük zajló intersubjektív valóságalkotás helyett érdemesebb és célravezetőbb az ágensek közötti kommunikációkra, mint valóságalkotó tényezőkre helyezni a társadalmi kommunikációs jelenségek vizsgálatának fókuszát. Luhmann gondolatmenetét követve világos, hogy ha az intersubjektivitás koncepciójánál maradnánk, az szükségképpen elvezetne ahhoz a gondolathoz, hogy a posztmodern nomádok által megélt közös valóság nem lehet más, csak virtuális, mert „objektív” valóság létrejöttére a nomádközösségekben résztvevő ágensek különböző (szubjektív) sajátvilágai és élményanyagai miatt nem nyílhat lehetőség. E kérdésben a jelen tárgyalási keretben nem

¹⁹⁴ Karácsony (2008)

¹⁹⁵ Luhmann (2008)

tisztünk állást foglalni, de a probléma jelzése fontos, mert a nomád, mint személy szerepére kérdez rá a közösségben.

Még mindig a virtuális/reális megkülönböztetés műveleténél időzve merül fel a kérdés: beszélhetünk-e reális közösségek képződéséről virtuális intézményekben, illetve színtereken?

„A felkészültség szempontjából mind az attitűdök, mind pedig az attitűdök hatókörében megjelenő tartalmak lehetnek közösségképzők. Vagyis például nem csak tudásközösségekről, de élményközösségekről (mint például egy baráti társaság esetén) vagy éppen érdekközösségekről (mint például egy szakszervezet esetén) is lehet beszélni, vagyis egyaránt lehet beszélni az azonos attitűdöket táplálók közösségeiről és az azonos attitűdtartalmak tekintetében felkészültek közösségeiről.”¹⁹⁶

Ebben az értelemben vannak olyan (kommunikatív) közösségek, amelyek az ágenstípusok eredendő felkészültségére alapozva eredendő közösségek. Az eredendő közösségekben elérhető felkészültségek tulajdonképpen az eredendő közösség tagjai számára eredendően adott felkészültségek aggregátumai. Egyes ágenstípusok esetén létrejönnek nem eredendő közösségek, vagyis olyan közösségek, amelyek többletfelkészültségei a szimbolikusan és/vagy a szimptomatikusan és/vagy az osztentatívan és/vagy a pszichésen és/vagy a szakrálisan szignifikatívon keresztül elérhetővé vált szignifikátumok, mint nem eredendő felkészültségek közösségén alapulnak. A nem eredendő közösségekben elérhető többletfelkészültség – elsősorban – az, ami szimbolikusan és/vagy szimptomatikusan és/vagy osztentatívan és/vagy pszichikusan és/vagy szakrálisan adott, illetőleg – másodsorban – olyan azonosságok, hasonlóságok, különbségek identifikációjából erednek, amelyek nem voltak a felkészültség explicit tartalmai.

E szempontokat szem előtt tartva a virtuális közösségek „nomád” tagjait olyan ágensekként lehet tételezni, amelyek felkészültek a nomád létformára, közösségük koherenciája pedig hasonlóságaik identifikációjából ered. Nem a szabad vándorlásra helyeződik tehát a hangsúly, hanem arra, hogy a virtuális közösségek résztvevő ágensei *felkészültségekkel rendelkeznek* a nomád életforma és a közösség által elfogadott nomád

¹⁹⁶ Horányi (2009)

etika követésére, s e közös, de nem eredendő felkészültségekben való osztozkodás teszi együttesüket sajátos virtuális színtereken reális, nem eredendő közösséggé. A virtualitás kétféle megfogalmazását egyidejűleg szem előtt tartva a virtuális közösségek nomád tagjai laza koalíciót alkotnak. Közösségük nem okvetlenül reális, alapját a felkészültségek közössége adja.

A „posztmodern nomád” fogalmi elemzését követően térjünk vissza eredeti kérdésünkhöz: miért és miben *más* a CMC intézményeiben létrejövő virtuális közösségek jellege a realitásban működő közösségekhez képest, ha e közösségekben egyszerre jelentkezik a virtualitás fenti két értelmezése?

Amint arra a fenti szempontok pro és kontra rávilágítottak, a premodern és a posztmodern nomádok között számos analógia található, ugyanakkor a pontos fogalmi leírás érdekében a nomád-metaphora kritikára szorul és számos tekintetben óvatosságra int. A jelzett ellentétek feloldására meg kell különböztetni egymástól az individuális nomádot és a kollektív nomádot (így kizárható az a konnotáció, ami szerint a nomád okvetlenül magányos, és e ponton kell vitába szállni a társadalomtudósok írásaiban olykor felbukkanó „társas magány” koncepciójával, amelyet az online kommunikáció vizsgálatánál is felidéznek), valamint be kell vezetni a nomád ellenfogalmát, a letelepedettet. A letelepedett perspektívájából szemlélve a nomád idegen, a nomád perspektívájából nézve a letelepedett otthonos. Közös nevezőjük a környezettől való elkülönülés, de attitűdjeik tekintetében különböznek.

Magyarországon 2010 tavaszán jelent meg először a köznyelvben a „digitális nomád” kifejezés, amely lényegében ugyanazt a jelenséget ragadja meg, mint amit e tanulmány „posztmodern nomád” névvel illet.

„A »digitális nomádság« az Egyesült Államokban elterjedt munkastílus, ami azt jelenti, hogy az irodai dolgozók nem kötött körülmények között, hanem Internet-kávézókból, vagy mobil internet segítségével a szabadban végzik munkájukat. Hazánkban ez még nem gyakori, bár már nálunk is megjelentek az első digitális nomádok.”¹⁹⁷

¹⁹⁷ Horváth (2010)

Világos, hogy például a különböző cégek dolgozói – akik maradéktalanul nem ismerik egymást, de még csak nem is feltétlenül tudnak egymás létéről – „digitális nomádként” nem alkotnak reális közösséget. *Virtuális* közösségük ugyanakkor abban mutatkozik meg, hogy mindannyian *felkészültek* arra a viselkedésre, amely a digitális nomádsághoz szükséges: rendelkeznek a helyi kötöttségektől mentes munkához szükséges anyagi és szellemi eszközökkel, megvan a szükséges kompetenciájuk, és képesek a megfelelő életformához illően cselekedni.

Felkészültség a nomadizálásra

E sok különböző szempontot felvonultató és szerteágazó eszmemfuttatás legfőbb tanulságai a következőkben foglalhatók össze:

A premodern és a posztmodern nomádság közös nevezője az a felkészültség, amellyel a nomád ágensek a nomádközösségben vesznek részt. A premodern korszak nomádjainak esetében e nem eredendő felkészültségek leírhatók a mindennapi életvitelhez szükséges praktikus egyéni és társas kompetenciák modalitásaiként, a posztmodern nomádok esetében pedig a digitális technológiák használatához szükséges technikai és a virtuális valóságban való viselkedés társas kompetenciáinak aggregátumaiként.

A *nomád* kifejezés – legyen szó akár pre-, akár posztmodern nomádról – a szó köznyelvi jelentéstartalma miatt megtévesztő. Nem magányos (sőt a magányosság kifejezetten elszigetelő és pusztító hatást gyakorol rá), hanem erősen a közösségre utalt ágens: túléléséhez szüksége van a nomádtársakra, akikkel a nomadizáláshoz szükséges felkészültségeken osztozik. A digitális médiakörnyezetben ez a szükséglet a közösségi médiumok térnyerésével válik egyértelműen láthatóvá. (Közösségi portálokra történő regisztrációnál minden alkalmazásban azonnal megindul az ismerősök felkutatása, bejelölése, és kölcsönös virtuális kapcsolat kialakítása. Bár technikailag megoldható, hogy egy közösségi portálon a regisztrált tag nulla ismerőssel rendelkezzen, ez igen ritkán történik meg, már csak azért is, mert ismerősi kapcsolatok birtokában több védett információhoz [részletesebb felhasználói adatokhoz, fényképekhez, hírfolyamhoz, stb.] férhet hozzá.)

A premodern nomádok közösségei rendszerint híján voltak a mély érzelmi motívumoknak. A posztmodern nomádok közösségeiben fellelhetők érzelmi motívumok, de a tagok többségét praktikus motivációk hajtják. (Vö. pl. a World Internet Project¹⁹⁸ négyévente történő állapotfelvételeinek eredményeivel, amelyekből kiderül, hogy az internetezők nagy többsége főleg információkeresésre, problémamegoldásra használja az online fórumokat. Ezúttal eltekintünk attól, hogy a szórakozás, mint általában véve legfőbb motiváció milyen internet-használati formák révén valósulhat meg.) Az írás eredeti kérdését nagy vonalakban megválaszolva: míg egy reális közösségben a felkészültségek, élmények, attitűdök, tapasztalatok és nézetek közössége sokféle kombinációban teremthet koherenciát, a virtuális közösségekben a digitális nomádok laza közössége jobbra a „*hogyan*” típusú tudások közösségeként értendő.

Megjegyzendő, hogy a nomád-metafora mellett egyre többször találkozhatunk a digitális bennszülött fogalmával. A két természeti leírás jelentésárnyalatainak összevetése nem e disszertáció feladata, de mindenesetre figyelemre érdemes: a bennszülöttség a nomádsághoz hasonlóan egy sereg felkészültséget előfeltételez, és valamiféle – akár szimbolikus, akár reális – „táj” meglétét sugallja, amelyben képességeinek birtokában mozoghat az ágens.

A nomád- és a bennszülött-metaforával azonban még nem ért véget a sor: a francia szociológus, Michel Maffesoli az „új törzsiség” kialakulásáról beszél, amely a távolsági kommunikáció által megvalósítható „újracsoportosulás” iránti vágyat fejezi ki, s az individuális létezés helyébe a csoporthoz tartozás lép.¹⁹⁹ Szerinte a magányos kielégítettség (vö. pl. cyberszex) megélését a társadalmi szerveződés új formái váltják fel.²⁰⁰ Paul Virilio kritikusan viszonyul ehhez, szerinte Maffesoli törzsi modellen alapuló elképzelése teljesen idejétmúlt, mert a jövő az elképzelhetetlen magányé – aminek a *játék* az egyik eleme, méghozzá a valóság rendjét megbontó játék: „Ami kialakulóban van, az a bolyongó ember, az önálló ember, akinek a technológia miatt nincs szüksége arra, hogy elérjen másokat, mert azok jönnek hozzá.” Virilio a digitális nomádokat játékosnak tekinti, akik könnyen a virtualitással való játék „függőségben szenvedő résztvevőivé” válhatnak. A technokritikus gondolkodó kiterjeszti a játék fogalmát: az ő felfogásában ez nem szórakozást jelent,

¹⁹⁸ World Internet Project (2006)

¹⁹⁹ Maffesoli (1988)

²⁰⁰ Maffesoli et alii (2004) 133-134.

hanem a valóság egy szokatlanul megváltozott állapotát. Jelentése így nem a *gyer(m)ekjáték*, hanem pl. valamilyen gépalkatrész *holtjátékának* „játék”-értelméhez áll közel. (Ahogy az angol nyelvben is: play a game / play of a mechanical part [e. g. when it is loose in its housing].)

„A játék nem olyasmí, ami örömet okoz, éppen ellenkezőleg, változást fejez ki a valóságban, egy szokatlan mozgást, ami tekintettel van a valóságra. A játék ma bizonyos értelemben azt jelenti, hogy választani kell két valóság között. Az egyik a konkrét, tényszerű valóság: találkozol valakivel, szereted őt, szeretkezel vele. A másik a játék valósága: a cyberszex technológiájával megismerünk valakit a távolból, az érintés vagy a bepiszkolódás kockázata nélkül. Kapcsolat, kapcsolat nélkül. Amivel itt szemben állunk, az egy betegség, ami különbözik a hagyományos játékokhoz kapcsolhatóktól, amiket a véletlen esély éltet. A szerencsejátékosok nem élhetnek a szerencse esélye nélkül – azok rabjává válnak, és nem tudják ezt leküzdeni. Azt hiszem, a szerencsejátékok rabjai (kártyások, rulettesek vagy bármilyen más játékot űzők) mellett egy újfajta szenvedélybetegség van kialakulóban: a virtualitás rabjainak betegsége. Azok az emberek, akik nem tudnak létezni a virtuális világ nélkül, függővé válnak és egy kellemetlen szituációval találják szembe magukat: választaniuk kell a két valóság között. Láthatjuk a Wall Streeten vagy a tőzsdén, ami olyan, mint a kaszinók, ahol a »kereskedők« vagy »aranyifjúk« a nemzetközi piacok virtuális világában játszanak, aminek egyre kevesebb köze van a valós gazdasági világhoz.»²⁰¹

Viriliónál azonban előkerül a játék mellett az utazás metaforája, amely jelentéstartalmában mégis a nomádok és a törzsek metaforarendszerébe illeszkedik: „Most az utazók utaznak. Az álmodók álmodnak. Nem tudnak többé maguktól mozogni, a program határozza meg az utat. Többé nem szabadon álmodnak, hanem a program álmodja őket.»²⁰² A technodeterminisztikus megközelítés kritikája kiegészül a sztereó-valóságban élés problematizálásával, amikor arról beszél, hogy a „transzállapot” hallucinogénekkal segített elérése helyett az elektronikai eszközök révén folyamatosan nyílik lehetőség a „párhuzamos világ” megélésére. Virilio víziója szerint ennek társadalmi hatásai beláthatatlanok.

Megannyi virtuálisközösség-felfogás²⁰³ verseng egymással, amelyek az internet technológiai fejlődésének különböző lépcsőfokain kerültek be a köztudatba. Ennek megfelelően különbözőképpen fogja fel a virtuális közösségeket az az elmélet, amely a

²⁰¹ Sans (é. n.)

²⁰² I. m. uo.

²⁰³ Egy, a témába vágó és különösen releváns írást ld. Wellman et alii (1999).

'90-es évek végén, a „web1” korszakában látott napvilágot, és másként kezeli a kérdést az a koncepció, amely mostanság, a *social media* térhódításának csúcspontján (vagy talán már azon túl) próbálja leírni a virtuális közösségek működését. E fejezet egyetlen metafora próbájaként azt vizsgálta, hogy ha a bennük résztvevő ágenseket nomádként tételezzük, milyen hasznunk származik ebből viselkedésük és tulajdonságaik leírásához. A kapott eredmények remélhetőleg továbbvezetnek egy koherensebb leírás felé, amelyben lehetőség nyílik a posztmodern/digitális nomádok, illetve a digitális bennszülöttek közösségalkotási lehetőségeinek átfogóbb vizsgálatára.

A tér- és időfogalom változásai

„A téridő feldarabolása tárgyakra és cselekvésekre, adott világunkon belül, különlegesen értelmes módja annak, hogy előrejelzéseket hozzunk a világról és a benne lévő dolgokról. Ha egy kiterjedéssel rendelkező szilárd anyagot tárgynak fogunk fel, azaz az összes részének együtt adunk mentális nevet, akkor kézenfekvő az az előrejelzés, hogy a dolog részei a tér ugyanazon területét foglalják el, és együtt, egységben mozognak. És a világ legtöbb részében a jóslat helyesnek bizonyul. Fordítsuk el tekintetünket, és a nyúl még mindig létezik; emeljük fel a nyulat a tarkójánál, és láthatjuk, hogy lábai és fülei együtt jönnek vele.”

(Steven Pinker)

A média története: a jelen nem lévő távoli korok és távoli terek feletti szimbolikus uralom növekedésének története.

(Götz Großklaus)

Luhmann a szeretettől és a szerelemtől kezdve a jogon és a hatalmon át egészen a tömegmédiáig számos médiumot analizált, de a munka megszakadt, mielőtt elérhető volna a jelen vizsgálódás szempontjából különösen releváns témához: az online kommunikáció differenciaképzéseinek, médiumainak és színtereinek leírásához. Meglátásom szerint indokolt, hogy az új média jelenségekörét szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumnak tekintsük, hiszen kommunikatív aktusok történnek benne és általa, szimbólumokkal dolgozik, közvetítő szerepet tölt be különböző kommunikátorok között, és a rendszer/környezet megkülönböztetéssel dolgozik, mint bármely más kommunikációs rendszer.

„A vasút, az új mozgó szerkezet már a kortársak számára is a haladás jelképe volt: ahogy Koselleck fogalmaz, az a gondolat társult hozzá, hogy az ember végre úrrá tud lenni a természet veszélyein, s a remény, hogy az egyre növekvő sebességgel elérhető a történelem feltételezett célja, az örök béke. Másfelől azonban az újdonság ilyesféle betolakodása az ismeretlen jövőtől való félelem keltette szorongással párosult.”²⁰⁴ Götz Großklaus Heinét idézi, aki szerint a technikai újításokkal fémjelzett korszakok (vasút, gőzgép, gázüzemű világítás) a régi rezsimtől való búcsúzást jelentették. Großklaus a telekommunikációs eszközök első robbanásszerű fejlődését a fotográfia megjelenésével

²⁰⁴ Großklaus (1995) 73., fordítás tőlem (B. T.)

azonosítja. A második, harmadik és negyedik generációs ugrást abban látja, ahogyan a film képernyőre, a gramofon rögzítette hang mágnesszalagra, a telegráf jelei pedig a telefonba kerültek, s ennek betetőzése volt, amikor a videó után megjelent a számítógép, mint „univerzális gép” (Universalmaschine). Univerzalitása és multimedialitása hívta életre a számítógép metamédiumként való megnevezését, amely definíció szerint a komputer voltaképpen nem más, mint olyan médium, amely médiumok komplexeként működik, s így biztosít diskurzusteret a társadalmi kommunikáció számára.²⁰⁵ „Gyorsuló iramban tűnnek fel a monitor jelenidő-ablakában (*Gegenwarts-Zeitfenster*) a képek, jelek, adatok, pontok és pixelek – és ugyanilyen gyorsan tűnnek el a képernyőről, elsüllyednek a memóriában, ahonnan egy pillanat alatt visszahozhatóak a jelen-létbe.”²⁰⁶ Minden szocietális vonatkozással együtt is ismét a technoorientált történelemszemlélet talaján mozgunk, s ismét csak a végtelen rekurzió problémájába ütközünk, hiszen az egyes technológiai korszakok implicite magukban hordozzák valamennyi előző korszak eredményét – s megint csak nem a megszüntetve megőrzésben, hanem a régebbi találmányok integrációban kell látni a fejlődési folyamat dinamikáját. Ugyanakkor ezzel a rekurzióval nem válaszolható meg a technikát használó emberek alkotta társadalom működése, sem az a lenyűgözöttséggel vegyes félelem, ami például a vasutat övezte.

Az internet a humán online társadalmi kommunikáció médiuma és színtere. Ahogy korábban kifejtettem, a rendszer és a hálózat közötti alapvető perspektivikus különbséget az idődimenzióban történő növekedési dinamika képezi: a rendszer statikus állapotfelvételen, a hálózat a dinamikus formálódás tanulmányozásán keresztül válik megismerhetővé, jóllehet, mindkét fogalom ugyanarra a jelenségre referál. A rendszerelmélet már számol a rendszerek komplexitásával (belső strukturáltságának mértékével), a hálózattudomány pedig újra felfedezi ezt a kérdést, és legfontosabb felismeréseinek egyikeként tekint rá. A hálózatelmélet (amely jelenleg a modularitás rekncipiálásával küzd) továbbá az autopoieízist is központi fogalommá emeli. „A legtöbb rendszerben a komplexitás ott kezdődik, ahol a hálózat bonyolulttá válik. Nem számít, hogy mennyire meglep bennünket egy elektron vagy atom viselkedése, ritkán nevezzük azt komplexnek, mivel a kvantummechanika eszközöket ad számunkra, hogy rendkívüli pontossággal le tudjuk írni. (...) [F]olytatjuk a küzdelmet azokkal a rendszerekkel, amelyekre az összetevők közötti kapcsolatok kevésbé rendezettek és pontosak, és

²⁰⁵ Agre (1998)

²⁰⁶ I. m. 38., fordítás tőlem (B. T.)

reménykedünk, hogy az önszerveződés is lehetséges.” Az önszerveződő struktúrák a luhmanni értelemben vett autopoietikus rendszerek.²⁰⁷

Az internet komplexitásának legkésebb bizonyítéka, hogy a reá szociális rendszerként (vagy akként is) tekintő elemzések egy csapásra több szempontot is alkalmazni kényszerülnek az elemzéshez. Pl. DiMaggio és szerzőtársai²⁰⁸ öt szempontot különítenek el az internet szocietális leírásához: (1) egyenlőtlenségek, (2) közösségi és társadalmi tőke, (3) politikai részvétel, (4) szervezetek és más gazdasági intézmények, valamint (5) kulturális részvétel és kulturális sokszínűség. Eközben megjegyzik: a különböző szempontok között rendre visszatérő közös vonás az a megállapítás, hogy a meglévő médiumokat és viselkedési mintákat az internet nem kicseréli vagy átírja, hanem kiegészíti. Ez pedig a komplexitás mellett egyúttal bizonyítékot szolgáltat a modularitásra is: az öt megjelölt terület átfedésben van, a közösség, intézmény, hálózat fogalmi hierarchiába és mátrixtáblázatba rendezhetők, a közösség, a kultúra, a gazdaság és a politika – nevezzük intézményrendszernek, társadalmi alrendszernek, vagy szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumnak – komplex és komplikált összefüggéseket alkot.

Az internet egészében, *in vivo* nehezen semmisíthető meg. A hálózatelmélet ezt úgy mondja: komplexitása és modularitása miatt, valamint mert skálafüggetlen, középpont nélküli hálózatként épül fel, akár több, kiemelkedően sok kapcsolattal rendelkező pontját a hálózatból kivéve még mindig elegendő számú út marad ahhoz, hogy tetszőleges ponttól tetszőleges pontig eljuthassunk, vagyis a gráf nem töredezik darabokra, kerülőutak mindig maradnak benne. Pillanatnyilag, 2011 végén 1 és 10 milliárd között van a weboldalak száma, s egy weboldalról átlagosan legalább 7 link mutat más weboldalakra (az 1998-as és 1999-es adatok szerint közel egymilliárd weboldal létezett, átlagosan 7-7 linkkel, s feltételezzük, hogy ezek az értékek azóta legalábbis nem csökkentek, sőt valószínűleg éppenséggel növekedtek. Egymilliárd weboldal és oldalanként átlagosan 7 link esetében a crawlerekkel (internetet feltérképező automata robotokkal) végzett mérések szerint legfeljebb 19 vagy 21 lépésen keresztül juthatunk tetszőleges weboldaltól tetszőleges

²⁰⁷ Az idézet forrása: Barabási (2011) 255-256. Ugyanő ír arról, hogy a modulárisan felépülő hálózatok kiismerésével számos hálózattípus viselkedésére fény derülhet, a sejtbiológiától az IT-hálózatokig. Külön figyelmet érdemel, hogy az idézett kötet egyetlen hivatkozásban sem említi Luhmant, bár szövegének legnagyobb részében társadalmi rendszerváltozatokkal, illetve szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumokkal (politika, gazdaság, média, stb.) foglalkozik.

²⁰⁸ DiMaggio et alii (2001), a tartalmi idézet forrása: 307.

weboldalig.²⁰⁹ A gráfelmélet szerint ez azt jelenti, hogy legalább 7^{19} vagy 7^{21} számú kapcsolat létezik a weboldalak között, ami jóval több, mint a létező weboldalak száma. Ez még akkor is stabil hálózatot eredményez, ha leszámítjuk az ismétlődő linkeket, amelyek több különböző helyről ugyanoda mutatnak. Az internet hálózatossága rendkívül magas fokú komplexitást mutat. Luhmann azonban a komplexitásnak másfajta értelmezését adja. Szerinte amíg a tudománytörténetben elfogadták az atom (a legegyszerűbb, tovább már nem bontható egység) ontológiai fogalmát, mint „létgaranciát biztosító egységet, a komplexitás redukcióját egyszerűen mint az efféle egységekre és a relációikra való visszavezetést fogták fel. Ebben az értelemben még manapság is sok vita folyik a »redukcionalizmusról«. De semmivé foszlott a viták elméleti alapja, amióta el kell ismerni, hogy az elemek mindig azon a rendszeren keresztül szerveződnek, amely belőlük áll, és az elemek csak a rendszer komplexitásának köszönhetik az egységüket. Fel kell adni az »egyszerű« (dekomponálhatatlan, tehát megsemmisíthetetlen) és a »komplex« (dekomponálható, tehát megsemmisíthető) ontológiai aszimmetria feltevését.”²¹⁰ Az idetorkolló probléma helyére, tehát hogy miként keletkezhet „egész” a „részekből”, és hogy miként kell meglátni ennek az „egésznek” a többletét, egy egészen másfajta komplexitásmegértés lép, amelyet teljes egészében a komplexitások differenciájaként kell felfogni. Ez a batesoni differenciaképzésen és a maturanai autopoioíziszen alapuló gondolat azt fejezi ki, hogy az internet önmaga reprodukálja magát, elemeire bontani pedig értelmetlen – a humán online társadalmi kommunikáció esetében erősen megkérdőjelezhető a legkisebb alkotóelemek megnevezése, azonban a rendszer (a HOTK rendszere) és környezetének megkülönböztetése megadja a rendszerképző elemeket: társadalmilag releváns kommunikációk műveletei, amelyek online szintéren történnek, pszichikai rendszerek által vezérelten.

Az internet, mint szociális rendszer vonatkozásában számos elmélet a felhasználók közötti *interakciókról* beszél. A szociális rendszerek elmélete szerint meg kell különböztetni egymástól a szociális cselekvés és az interakció fogalmát. Az emberek mások jelenléte nélkül is cselekedhetnek, és olyan értelmet adhatnak a cselekedeteiknek, amely számukra vagy valamilyen megfigyelő számára társadalmi relevanciával bír. Ilyen lehet Luhmann megfogalmazásában a testápolás, az egyedül megtett séta, a magányos írás vagy a (szintén magányos) csendes olvasás aktusa. Mint állítja, „a magányos cselekvések

²⁰⁹ Az adatok kiindulópontja: Lawrence – Giles (1998) és uők (1999), valamint Albert et alii (1999).

²¹⁰ Luhmann (2009) 43.

akkor szociális cselekvések is egyben, ha az értelmük meghatározása magával hozza a társadalomra való vonatkozást is”.²¹¹ (Számolni kell persze azzal a ténnyel, hogy nehéz olyan „privát” cselekvést találni, amely teljesen és bizonyíthatóan mentes a szociális vonatkozásoktól, de ez csak a „privát cselekvés” definíciójának kérdése.) Éppen az írás, az olvasás és más hasonló, szociális relevanciával bíró cselekvések – köztük pl. az online közösségi oldalak bizonyos módszerekkel történő böngészése – szolgáltat példákat arra, hogyan oldódik el a szociális cselekvés az interakcióktól. Ezekben az esetekben az ágens nem vesz részt interakcióban – hiszen a szó tranzaktív értelmében nem folytat személyközi kommunikációt más ágensekkel –, ennek ellenére messze ható társadalmi következményekkel bírhat, amit tesz. Világos folytatása az írás és a könyvnyomtatás korszakának a szintén interakciómentes kommunikációt biztosító humán online társadalmi kommunikáció (s persze az ennek színtereit alkotó technológiák): az internetezés, az „előredőlős médiumhasználat”²¹² tipikus magányos cselekvés, amely társadalmi relevanciával bír. A begépelte adatok, a feltöltött fotók, a megtekintett videók, a gombnyomással kifejezett tetszésnyilvánítások (mint a Facebook „like”, vagy a Google+ „+1” gombja), a megosztott linkek mind kommunikatívok: szelekció képzése révén információt közölnek, amelyet mások meg- (esetleg félre-) értenek. „Az, hogy létrejött a társadalmi cselekvés interakcióktól mentes területe, s hogy az utóbbi századok tömegkommunikációs technikái révén ez áttérjed az írásról a képre és a hangra, [...] tovább távolítja egymástól az interakció végrehajtását és a társadalmi evolúciót.”²¹³

A tér- és időkérdések természetükből fakadóan kontextusfüggők. Ennek kapcsán szólani kell az internetnek a participátorok világérzékelésére gyakorolt hatásáról és az egyéni tudatok kérdéséről. Az internetre tekintve látszik egy rendszer, ami tematikusan semmit sem zár ki, egyenesen indifferens módon kódolt, és abszolút áteresztőképességgel rendelkezik mindenhez, ami kommunikálni képes, és ami kommunikálható. A rendszer társadalmilag nyitott, és eléri az operatív zártságot abban az operatív utasításban, ami a dokumentumokat az első rendbéli megfigyelés szerint létrehozza. Ennyiben hasonlít a társadalomra: csak a saját operativitására van tekintettel, akár csak „Luhmann társadalma”. Ez vezethet ahhoz a felvetéshez, hogy az internet nem a társadalom *részproblémáit*

²¹¹ Uo. 452.

²¹² Utalva ezzel a hagyományos televízióműsor „hátradőlős”, passzív magatartáson alapuló, befogadó jellegére és az azzal való szembenállásra.

²¹³ Uo. 455-456.

szolgálja ki, hanem önmaga egy problémán csapódik le, ami a modern társadalom *formájával* függ össze – állapítja meg Fuchs.²¹⁴

A tudomány, a gazdaság, a jog, a vallás a művészet, a politika stb. differenciaképzése abban áll, hogy ők egy totalizálható világhozzáférést tartanak fent, ennek közepében egy bináris kóddal, ami az adott társadalmi alrendszer műveleti zártságát biztosítja. A világ e kódok szerint szétbomlik valóságosra / nem valóságosra, birtokolra / nem birtokolra (fizetésre / nem fizetésre), jogosra / jogtalanra, immanensre / transzcendensre, művészire / nem művészire, és így tovább. A differenciálásnak ez az elsődleges formája okozza azt a problémát, hogy mindegyik a totalizálható világfelfogásra nincs lefektetve egy olyan totalizáció, amely önmaga is totalizálható „szuperkódolással” rendelkezik, így aztán ezek a társadalmi alrendszerek egységes, egyetlen kódon alapuló kontextust alakítanak ki: monokontexturális világméretet hoznak létre a bennük résztvevők számára. Mivel azonban a HOTK képes magába foglalni valamennyi említett társadalmi alrendszert, esetében már nem elsődleges, hanem másodlagos megfigyelésről kell beszélnünk. A megfigyelés elsődleges szintjén – ahogy a virtualitással foglalkozó fejezetben részletesen kifejtettük – a virtuális / reális megkülönböztetés adja meg a rendszer kódját, de a másodlagos megfigyelés szintjén, ahol a különböző társadalmi alrendszerek integrálódnak a HOTK-ba, már többes kontextus alakulhat ki (pl. ahogyan az I. exkurzusban látható, egy vélelmezett gyilkosságról szóló online diskurzusban nemcsak a virtuális / reális megkülönböztetés jelenik meg, hanem az igazságosság / igazságtalanság, sőt az igaz / hamis kód is): a világszemlélet polikontexturálissá válik.

A modern társadalom polikontexturális problémája éppen ebben rejlik: a modern társadalom nem ismer egy „szuperlegális” megfigyelőt. Minden egyes megfigyelés, ami a modern társadalmat éri, más álláspontoktól függ, más megfigyelésekből ered, és senkinek nincs egy „legjobb”, „abszolút” megfigyelői pozíciója. Ily módon a társadalom önmegfigyelése és önleírása is kontingenssé válik, sőt a kontingencia az egyéni identifikációkban is tükröződik. Világosan láthatjuk a társadalom minden operatív és kontingens önmegfigyelését, ami a tömegmédián keresztül és az internetes kommunikációban megjelenik. Az önmegfigyelések esetlegességéből adódó következtetés Fuchs szerint az, hogy végső soron a kommunikáció „vagy az egyéni tudatokat veszti

²¹⁴ Fuchs (é. n. a)

figyelembe, vagy a formákat részesíti előnyben, amelyekben az egyéni tudatok esetlegesen megjelenhetnek. Ez utóbbi a kommunikáció hiperautonóm formája.²¹⁵

Másképp fogalmazva: a HOTK – tekintsük akár modern, akár posztmodern eszköznek az internetet, s e tekintetben Luhmann a modernitás, míg más szerzők (pl. Ropolyi) a posztmodernitás mellett érvelnek – mindenképpen a polikontexturális viléggépet erősíti a monokontexturálissal szemben. Ennek következményeként nemcsak a résztvevők identitásának / individualitásának / identifikációjának megkülönböztetési igénye merül fel, hanem az internet, mint polikontexturális kommunikációs színtér / kommunikációs forma megkülönböztetésének problémája is. A HOTK-ban az internet olyan kommunikációs *színtérként* jelenik meg, amely *egyúttal* kommunikációs *forma* is: azáltal és azon túl, hogy az internet mint technikai rendszer színteret biztosít a kommunikáció számára, egyben kommunikációs formaként is működik, szociális rendszer kialakulására adva lehetőséget.

Ez a szociális rendszer képes figyelembe venni az egyéni tudatokat (ld. a II. exkurzust, ahol privát érzések privát, illetve nyilvános megéléséről esik szó az online kommunikációs színtereken), ugyanakkor fő ereje abban rejlik, hogy a tér- és időérzékelést polikontexturálissá és többértékűvé téve képes különféle közösségtípusok kialakítására (ld. a III. exkurzust, ahol tudásközösségek online kialakításának keretfeltételeiről esik szó). E közösségképző erő biztosítja a humán online társadalmi kommunikáció kohézióját. Tagadhatatlan, hogy a HOTK megjelenésével mélyreható változások történtek a kommunikációban, a társadalomszerveződésben és a tér-idő-érzékelés tekintetében, de az ember alapvető törekvése, a közösségben-létre törekvés továbbra is erősen meghatározó a formálódó társadalmi hálózatban.

²¹⁵ I. m. uo., fordítás tőlem (B. T.)

I. exkurzus: A West Balkán-tragédia online megjelenítésének jelentősége az offline médiában

Az alábbiakban a 2011. január 15-én bekövetkezett West Balkán tragédiaként elhíresült eseménnyel foglalkozom a humán online társadalmi kommunikáció (HOTK) egy speciális aspektusából, konkrétan: az offline hivatásos médiára gyakorolt hatás szempontjából.²¹⁶ A tragédia több komponense képezhetné külön dolgozat tárgyát, de kutatásunkban csak a web 2.0 világában vizsgáltunk, ahol az esettel kapcsolatos információhiány miatt a civil felhasználók a közösségi oldalakon próbálták felderíteni az igazságot állítólagos szemtanúi beszámolók alapján. A hivatalos szervek hallgatása miatt a professzionális média nem juthatott azonnal biztos információkhoz, így a virtuális szintéren keringő ellenőrizetlen civil hozzászólások tartalmát közölte. A tanulmány e kötöttségek nélküli dimenzióban létrejött civil újságírói tevékenységről, annak a profi médiához fűződő kapcsolatáról és egy újfajta nyilvánosságról szól: a közösségi oldalakon megjelent, a West Balkán tragédiával kapcsolatos bejegyzéseket, a híroldalak és a professzionális(nak nevezett) média tartalmait elemzi azon aspektusból, hogy a civil hozzászólások mennyire képezték a professzionális médiatermékek kontextusát.

Mint a nyilvánossággal és privátszférával foglalkozó fejezetben láthattuk, a professzionális média viszonyulása a civil újságírókhoz állandóan változott. A kezdeti ellenállás után ma már rájöttek arra, hogy javukra válhat az online civil részvétel. Mivel az internetes tartalomelőállítók többsége maga is szemtanú, így ezek felhasználásával a profi média költséghatékonyabban állíthat elő híreket. Az efféle hozzáállással az a probléma, hogy a magukat profinak tekintő hivatásos újságírók hajlamosak figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy ellentétben az általuk létrehozott ellenőrzött produktummal, az internet világának nyilvánossága egy szabályozatlan térben működik. Az ok, amiért mégis képesek szemel hunyni a kontroll hiánya felett, a hírközlés folyamatának változásaiban ragadható meg. A professzionális médiumokkal szemben az online szférában nincs lapzártá, a friss események percről percre vagy akár még gyorsabban figyelemmel követhetők. A profi

²¹⁶ A kutatás a Budapesti Corvinus Egyetem kommunikáció és médiatudomány szakos hallgatójával, Serfőző Zsókéval közös koncepcióban készült 2011 tavaszán. Kézirata megjelenés alatt.

média ezzel nem tudja felvenni a versenyt, mégis arra törekszik, hogy növelje aktualitását – ez pedig a színvonal romlásához és az adott médium hitelvesztéséhez vezethet. E körülmények fényében kutatásomat azzal a céllal végeztem el, hogy egy adott esemény különböző médiumokban való megjelenítésének elemzésével bebizonyítsam, hogy az online részvételi szféra hatással van a professzionális offline médiára.

A vizsgálat tárgyát a 2011. január 15-én éjszaka történt „West Balkán tragédia”-ként elhíresült esemény online közösségi oldalakon való megjelenítése és ennek az offline médiában való felhasználása képezte. Azért esett a választásunk erre az eseményre, mivel a tragédiával kapcsolatos első információk a közösségi oldalak civil polgáraitól származtak. Az itt megjelent hírek anonim személyektől származó ellenőrizetlen információk alapján születtek, ám a professzionális média mégis felhasználta őket az esemény közlésekor. Ennek oka a hír sajátosságainak leírásában ragadható meg, amelyet a következőképpen definiálhatnánk: a hír olyan közlemény, melyet rövid, tömör, világos megfogalmazás és tárgyilagosság jellemez. A hírben, optimális esetben a következő fő kérdések (5W+1H képlet²¹⁷ alapján) megválaszolása történik: mi történt, mikor, hol, kivel, miért és hogyan. Ám a kiválasztott eseményről szóló első hírek nem feleltek meg a hírrel szemben támasztott követelményeknek. A következő információk álltak kezdetektől fogva rendelkezésre:

2011. január 15-én éjszaka (Mikor?) Budapesten, a Nyugati téren található West Balkán nevű szórakozóhelyen a Noise Night Life rendezvényén (Hol?) életét vesztette (Mi történt?) három fiatal lány (Kivel?).

A hír különböző médiumokban való közlésekor, „tisztázatlan körülmények”-re hivatkozva az utolsó két létfontosságú kérdés megválaszolására nem került sor, azaz, hogy mi a három lány halálának közvetlen és közvetett oka, ki/mi felelős közvetlenül és közvetett módon a tragédia bekövetkezéséért. Mivel az első hivatalos közlemények nem adtak konkrét választ a „Miért?” és „Hogyan?” kérdésekre, így a közösségi oldalakon elindult a spekuláció – a felhasználók állítólagos szemtanúk közlései alapján akartak fényt deríteni az igazságra. A professzionális média az információs hézag néminemű kiküszöbölése érdekében az online szférát is felhasználta az igazság felderítésére. Ráadásul a nem hivatalos információk elterjedését a lapzártát kiküszöbölő hírportálok is

²¹⁷ Angol nyelvű kérdések alapján: What? When? Where? Who? Why? + How?

felgyorsították. Így kutatás során a közösségi oldalak tartalmainak és a professzionális offline médiumok híreinek vizsgálata mellett a hírportálok tragédiával kapcsolatos megjelenéseit vizsgáltuk.

A következő szempontok szerinti kvalitatív elemzés történt:

- A tartalom kontextusa: a hírek/hozzászólások mit neveznek meg a tragédia közvetlen és közvetett okainak?
- Milyen motívumok jelennek meg a hírben/hozzászólásban?
- A tartalom megjelenítésekor kire hivatkozik annak szerzője/az adott médium?

A minél szélesebb körű vizsgálat érdekében, az előbbi kategóriák alapján a mintavétel a következő tartalommegjelenítő/előállító felületekről származott:

1. Két közösségi oldal: Twitter, Facebook
2. Két hírportál: Index.hu, Bombahír.hu
3. Két napilap: Népszabadság, Blikk
4. Két televízió híradója: Magyar Televízió, TV2

Az adott hírportálok, napilapok és televíziós híradások kiválasztása is a kutatás teljességét kívánta szolgálni, mivel az online és az offline professzionális médiumok esetében is két eltérő típusú hírközlési eszköz elemzésére került sor: egy hagyományosabb hírközlési stílus és egy szenzációéhesebb/bulvár jellegű/kereskedelmi típusú médium tartalmait vettük górcső alá.

A megfigyelési egység kijelölése tekintetében, a tragédiát követő négy nap (2011. január 16-19.) megjelenéseit vizsgáltuk a West Balkán tragédiával kapcsolatban. Kivételt képezett a közösségi oldalak néhány bejegyzése, hisz ezek közül néhány már a tragédia napján (2011. január 15-én) megjelent az interneten. Az elemzési egységeket a közösségi oldalakon megjelenő hozzászólások, a hírportálokon és napilapokon az adott napokon publikált cikkek, a híradások esetében pedig az esti híradókban közölt hírek képezték, amelyek a három lány halálának közvetlen és közvetett okaival foglalkoztak.

Először a Twitter felületét vizsgáltuk, mivel az első bejegyzés, amelyet a professzionális média felhasznált, innen származik. Ezután a Facebookon alakult *Szombat esti tragédia* elnevezésű csoport fórumán található bejegyzések következtek. Ez a történetek után nem sokkal később (pontosan: 2011. január 16-án hajnali 2 óra 8 perckor) jött létre azzal a céllal, hogy non-profit szervezetként a különböző csatornákon áramló információkat, képeket és a legfrissebb híreket egy helyen gyűjtse össze és helyt adjon a részvénytulajdonosoknak. Ezután következett a hírportálok tartalmainak vizsgálata. A hírportálok fontos szerepet töltenek be a vizsgálat során, mivel egyfajta átmenetet jelentenek a közösségi oldalak és a hagyományos professzionális média között. Ez azt jelenti, hogy a West Balkán tragédiával kapcsolatos, közösségi oldalakon megjelent információk először akkor képezték egy hír kontextusát, amikor azokat a hírportálok átvették. Az online újságírásban nincs lapzártaság, így a híroldalak elsőként tudták közölni a hivatalos és nem hivatalos információkat a tragédia után. Elsőként hazánk legolvasottabb hírportáljának, az Index-hu-nak a híreit elemeztük (beleértve a Velvet.hu témával kapcsolatos cikkeit is) a tragédiát követő négy napban, majd ugyanezt tettük egy szenzációéhebb híroldal, a Bombahír.hu cikkeivel. A napilapok tekintetében a Népszabadság és a Blikk cikkeit vizsgáltuk, amelyek a lapok megjelenési körülményei miatt nem tudták valódi aktualitásként megjelentetni az eseményt. A televíziós híradók tekintetében a Magyar Televízió Esti Híradójára és a TV2 Tények című híradására esett a választás. (A Magyar Televízió már másnap reggel hírt adott a tragédiáról, de az egységesség érdekében az esti híradó vizsgálatára került sor.)

Twitter

A Twitteren megjelent hozzászólások egy része a három lány halálának közvetlen körülményeire keresi a választ. A többi hozzászólót az foglalkoztatja, hogy mik a közvetlen okai annak, hogy egy ilyen tragédia bekövetkezhetett. A három lány halálának közvetlen körülményeit boncolgató tweetek közé sorolható a témában megjelent első bejegyzés, amelyet egy állítólagos szemtanú közölt a Twitteren. Ezen kívül ide tartoznak azoknak a felhasználóknak a hozzászólásai, amelyek az első bejegyzés hatására születtek. Az előbb említett tweet (bejegyzés) írója a @trueflash felhasználói néven regisztrált Góczy Luca, aki az első nem hivatalos információkat tette közzé a Twitteren, és néhány soros írásával lavinát indított el. Először az online szférában kezdtek el terjedni az általa közölt

információk, majd később hatása kiterjedt az offline médiára is (ezt majd az offline hírközlési eszközök vizsgálatakor látni fogjuk). A lány a következőkről számolt be:

„az indította el a tömeget a ruhatártól, h 6 cigány megkéselt valakit aztán a már amúgy is iszonyatosan nyomorgó tömeget lelökték a lépcsőkön. mint a dominó, úgy dőlünk le. ember ember hátán, alattam 5-en feküdtek. azt hittem, hogy meghalok.:(
most tudtam meg, hogy az a három lány, akik mellettem álltak, és később kint élesztették őket újra, mind3-an meghaltak...:(²¹⁸

Az állítólagos szemtanú elmondásai alapján logikusnak tűnő magyarázat született a bizonytalan körülményekre. Érdeemes kiemelni a szöveg kontextusának főbb mozzanatait: tisztán látható, hogy a cigánysággal szemben támasztott általános sztereotípiák miként adnak magyarázatot a büntett elkövetésére. Egyrészt a cigányságot azonosítja a bünténnel, másrészt sztereotip elemként megjelenik, hogy többen, csoportosan késeltek. Ezen kívül fontos mozzanat a tömeg kiemelése, és annak dominóként való ledőlése. A lány a leírtak hitelességét az „esethez való közelséggel” bizonyítja, azaz, hogy a helyszínen a közvetlenül a három későbbi áldozat mellett állt. Az első bejegyzés alapján született hozzászólások az előző szövegből ragadnak ki egy-egy mozzanatot – mintegy visszatérő motívumként – és ezek igazságértékét akarják alátámasztani vagy megkérdőjelezni. Ezek többsége a késelés, a cigánybűnözés és a tömegpánik elemével foglalkozik. A maximum 140 karakterből álló tweetek az interneten megjelent tartalmakra hivatkoznak: híroldalakra (pl. Origo.hu, Index.hu, Kuruc.info.hu, Hvg.hu, Barikad.hu, Hírszerző.hu), televíziós híradó online közétett változatára (RTL Klub, TV2, HírTV), napilap online változatára (Nol.hu) vagy másik közösségi oldalra (Facebook).

A három lány halálának közvetett körülményeivel foglalkozó hozzászólók arra a kérdésre keresik a választ, hogy kinek a felelőssége, hogy a szórakozóhelyen háromszor annyi ember tartózkodott, mint amennyit a hely befogadóképessége elbírt volna. Ezen kívül a West Balkán működési feltételeivel, a rendezvény szervezőjével (Noise Night Life) és a tragédia többi szórakozóhelyre való hatásával foglalkoznak. Megjelenik a konkurenciaharc a tragédiai közvetett okaként. Ebben a kontextusban is kétféle hozzászólás született hivatkozás alapján: egyrészt az előzőhöz hasonlóan egy olyan bejegyzés, mely hitelességét azzal támasztja alá, hogy az esethez közeli kapcsolat fűzi.

²¹⁸ <http://www.twitlonger.com/show/85ufem>

Másrészt azok a hozzászólások, mely az online felületen megjelent tartalmakra hivatkoznak. Az „esethez való közelség”-et igazolja v_ninaa tweetje, amely kontextusában visszatérő motívumként megjelenik a tömeg hangsúlyozása, és az „esethez való közelség” bizonyítása, amely hitelt ad a leírt információknak.

„anyu pasijának a biztonsági cége őrzi az irodát a #westbalkan mellett.. most beszéltem vele telefonon, és ez a szitu : a helynek már hónapok óta nincs nyitva tartási engedélye,és sokkal több embert engedtek be,mint amennyi férőhely volt.”²¹⁹

A szervezők felelősségét vizsgáló többi hozzászólás az előző kontextushoz hasonlóan az online felületek tartalmaira hivatkozik, úgy, mint a szervezők hivatalos közleményére, a főszervezővel készített régebbi interjúra, és azokra a hírekre, melyek a szervezők és a hely tulajdonosainak őrizetbe vételéről szólnak. Az online felület ebben az esetben is tág dimenzióként értendő: ide tartoznak az online híroldalak, offline médiumok online változatai és a Facebook, mint másik közösségi oldal.

Facebook

A Facebook közösségi oldalon megjelent bejegyzéseket más minőségben lehetett vizsgálni, mint a Twitter, témához fűződő hozzászólásait. Mint láthattuk az előbbi, egy-két személyes kommentár mellett többségében olyan hozzászólásokat tartalmazott, amelyek egy másik online felületre, legtöbbször híroldalra hivatkoztak. Így ezeknek a bejegyzéseknek a nagy részéből hiányzik a sajátos tematizáció. Ezzel ellentétben a Facebook *Szombat esti tragédia* csoport fórumán olyan hozzászólások jelentek meg a szemtanúi bejegyzések mellett, melyek ahelyett, hogy hivatkoznának valamely professzionális médium híreire, azokat bírálják és megkérdőjelezzik igazságértéküket. A Facebook kommentek többségükben egy állítólagos szemtanúi véleményére hivatkoznak vagy pedig saját magukra.

A Facebookon található kommenteket kontextus alapján a következőképpen lehet csoportosítani:

1. Ki volt a harmadik lány?

²¹⁹ http://yamm.hu/v_ninaa/26609091363217408-anyu-pasijanak-a-biztonsagi

- A rendőrség jó ideig csak két áldozatot tudott azonosítani. A harmadik lány személyazonossága ismeretlen volt. Erre különböző módon reagáltak a közösségi oldalon: voltak, akik egy ma is élő lányt neveztek meg áldozatnak, de olyan hozzászólások is születtek, melyek szerint nemcsak hárman haltak meg a szórakozóhelyen.
2. Cigánybűnözés és késelés: ebben a kontextusban motívumok különböző kombinációja figyelhető meg:
- Az első Twitter bejegyzés után sorra jelentek meg azok a szemtanúi leírások, amelyek szerint egy nagyobb számú roma származású személyekből álló csoport megkéselt valakit és ez keltette a pánikhelyzetet.
 - Más hozzászólások szerint két banda tömegverekedést provokált.
 - A cigánybűnözés, a késelés és a diszkótragédia összemosása a Marian Cozma – ügygel.²²⁰
 - Néhány hozzászólás szerint a pánikhelyzet azért alakult ki, mert valaki elkiáltotta magát, hogy „Késelés!”.
3. Nyereségvadász rendezvényszervezők:
- A hozzászólók a rendezvény szervezőit bírálják, akik a nagyobb nyereség érdekében háromszor annyi embert engedtek be a szórakozóhelyre, mint amennyire a West Balkánnak engedélye volt.
4. Az állam felelőssége:
- Egyes hozzászólások az államot vagy a jelenlegi kormányt teszik felelőssé a történetekért, mivel nem figyeltek oda kellőképpen a szórakozóhelyek működésére.
1. Felelőtlen szülők, felelőtlen (alkohol – és drogfogyasztó) fiatalok:
- A kommentelők egy része a szülőkig vezeti vissza a felelősség kérdését, és a fiatalok alkohol - és drogfogyasztását teszi felelőssé a pánik kialakulásáért.
2. A rendőrség el akarja hallgatni az igazságot:
- Egyes hozzászólások szerint a rendőrség a drogmaffia irányítása alatt áll, ezért nem adtak széleskörű tájékoztatást a történetekről.
3. A média el akarja titkolni az igazságot:

²²⁰ 2009. február 8-án hajnalban a veszprémi Patrióta diszkóban Marian Cozma kézilabdázó dulakodás közben életét veszítette. Halálát nagy valószínűséggel (még nem született végleges ítélet az ügyben) egy roma származású személy késszúrása okozta.

- A média a rendőrség, a kormány és a mentőszolgálat cinkosaként nem érdekelt abban, hogy feltárja az igazságot. Nem lehet hinni a médianak.

4. Részvétnyilvánítás:

- A *Szombat esti tragédia* csoport részben azzal a szándékkal jött létre, hogy helyt adjon a részvétnyilvánításnak. A napok folyamán viszont egyre jobban háttérbe szorult ez a funkció és a tragédiával kapcsolatos találgatások borították el a csoport fórumát.

Az előbbiek alapján a következő visszatérő motívumokat lehet kiemelni: cigánybűnözés; késelés; tömeg, pánik; harmadik lány személyazonosságának hiánya; drogfogyasztás; hazug média; korrupt állam, hazug rendőrség.

A Twitter és a Facebook hozzászólásaiban fellelhető motívumok

Az alábbi táblázat jól demonstrálja, hogy a hozzászólók a tisztázatlan körülmények feltárására mely elemeket emelik ki és erősítik fel újra meg újra a tragédia kapcsán. Mindkét közösségi oldal esetében hangsúlyos szerepet kap a cigánybűnözés és a késelés motívuma, mely magyarázatot ad a három lány halálára és a pánikhelyzet kialakulására („Miért?” és „Hogyan?” kérdésekre).

SZEMPONTOK	TWITTER	FACEBOOK
Kontextus	<ul style="list-style-type: none"> – Romák késeltek – Konkurenciaharc – Részvétnyilvánítás – Szervezők felelőssége – „Esethez való közelség” 	<ul style="list-style-type: none"> – Ki volt a harmadik lány? – Cigánybűnözés és késelés – Nyereségvadász rendezvényszervezők – Az állam felelőssége – Felelőtlen szülők, felelőtlen (alkohol – és drogfogyasztó) fiatalok – A rendőrség el akarja hallgatni az igazságot – A média el akarja titkolni az igazságot – Részvétnyilvánítás
Motívumok	<ul style="list-style-type: none"> – Késelés – Cigánybűnözés – Konkurenciaharc – Tömeg, pánik 	<ul style="list-style-type: none"> – Cigánybűnözés – Késelés – Tömeg, pánik – Harmadik lány személyazonosságának hiánya – Drogfogyasztás – Hazug média, korrupt állam, hazug rendőrség
Hivatkozás	<ul style="list-style-type: none"> – Híroldalakra (pl. Origo.hu, Index.hu, Kuruc.info.hu, Hvg.hu, Barikad.hu, Hírszerző.hu) – Televíziós híradó online közétett változatára (RTL) 	<ul style="list-style-type: none"> – Sajátos tematizáció: magukra vagy más állítólagos szemtanúkra.

	Klub, TV2, HírTV) – Napilap online változatára (Nol.hu) – Közösségi oldalra (Facebook)	
--	--	--

1. táblázat: A Facebook és a Twitter bejegyzései

Index.hu

A tisztázatlan körülmények tisztázására az Index nagyban támaszkodott a közösségi oldalakon és blogokon megjelent civil információkra. Ezek egyértelműen meghatározták a tragédia utáni három nap West Balkános híreinek tematizációját. Bár minden esetben megjelent a hivatalos szervek nem hivatalos információkat cáfoló közleménye, a civil információk ezek után is helyt kaptak a hírek kontextusában. A 3. táblázatban láthatjuk, hogy mely körülmények tisztázására használta a híroldal a közösségi oldalak hozzászólásait és mely esetben fogadta el egyértelműen a hivatalos szervek közleményeit.

Index.hu		
Közvetlen okok	Közvetett okok	Hivatkozás
késelés		közösségi oldalak, MTI
tömegverekedés		MTI
tömeg-pánik		Noise Night Life Facebook közlemény, közösségi oldalak, blogok
késelés rémhíre		Noise Night Life Facebook közleménye, Blikk, Magyar Nemzet
fulladás		hivatalos szervek
drogfogyasztás		Magyar Hírlap
		felelősök

2. táblázat: Hivatkozások az Index.hu-n

Bombahír.hu

A Bombahír az első hírek közlésekor meghatározott magának egyfajta, a tragédiához való egyedi hozzáállást. Az igazság hírnökeként állította be magát, aki a többi médiummal ellentétben nem hallgatja el az igazságot és nem bíz meg feltétlenül a hivatalos szervek közleményeiben. A hozzáállás a közösségi oldalakon megjelent bejegyzések attitűdjéhez hasonlít, az oldal a „nép szószólójaként” írt az eseményekről. Ennek következtében állításait többségükben a közösségi oldalakon leírtakkal támasztotta alá, melyet a következő táblázat is igazol.

Bombahír.hu		
Közvetlen okok	Közvetett okok	Hivatkozás
késelés		közösségi oldalak, fórumok, MTI
késelés rémhíre		Bombahír
tömegverekedés		MTI
tömeg-pánik		MTI
cigánybűnözés		közösségi oldalak, fórumok
fulladás		Blikk, Magyar Nemzet, hivatalos szervek, szemtanúk
	konkurenciaharc, alvilági csoportok	Noise Night Life rajongók
	felelősök	West Balkán, NNL Facebook közleménye, HírTV

3. táblázat: Hivatkozások a Bombahír.hu-n

Népszabadság

A Népszabadság tematizációjában jelentős szerepet kaptak a közösségi oldalakon megjelent hozzászólások. A lapban a hivatalos információk is helyet kaptak, de kisebb mértékben. A vizsgált négy nap cikkeiben egy-egy motívum (pánik, késelés) mindvégig jelen volt. Bár a hivatalos szervek cáfolják a közösségi oldalak ellenőrizetlen, megbízhatatlan információt, a Népszabadság mégis napról napra megjelenítette ezeket,

megkérdőjelezve az ügy hivatalosan lezárt részeit. A táblázatban is jól látható, hogy a lap nagyban támaszkodott a közösségi oldalak civil információira.

Népszabadság		
Közvetlen okok	Közvetett okok	Hivatkozás
tömeg		közösségi oldalak, NNL Facebook közlemény
késelés		közösségi oldalak, Magyar Hírlap
késelés rémhíre		közösségi oldalak
cigánybűnözés		közösségi oldalak
fulladás		hivatalos szervek, szemtanúk
	konkurenciaharc, alvilági csoportok	NNL rajongók
	Felelősök	hivatalos szervek

4. táblázat: Hivatkozások a Népszabadságban

Blikk

Az információk közlésekor szembetűnő volt a szemtanúkra való hivatkozás túlsúlya a hivatalos szervek közleményeivel szemben. A Blikk egyértelműen hitelesebbnek tartotta a szemtanúk vallomásait, mint a rendőrség közleményeit. Ennek oka, hogy a rendőrség, amíg nem tudott biztos információkkal szolgálni, nem volt hajlandó válaszolni a Blikk kérdéseire. Ennek következtében a lap (úgy tűnik, hogy dacból) a szemtanúk elmondásaira és a közösségi oldalak tartalmaira hivatkozott az ügyel kapcsolatban. Így a Blikk tematizációját szinte teljes mértékben a nem hivatalos információk adták.

Blikk		
Közvetlen okok	Közvetett okok	Hivatkozás
tömeg-pánik		szemtanúk, NNL Facebook közlemény
késelés		közösségi oldalak

késelés rémhíre		Blikk
drogfogyasztás		hivatalos szervek
fulladás		szemtanúk
	felelősök	hivatalos szervek, West Balkán és NNL Facebook közlemény
	konkurenciaharc, alvilági csoport	Népszabadság, Blikk

5. táblázat: Hivatkozások a Blikkben

Magyar Televízió Esti Híradó

A Magyar Televízió túlnyomó részt a hivatalos szervek hivatalos információi alapján mutatta be a tragédia körülményeit. Megjelentek a késelésről szóló civil hozzászólások, viszont a televízió ügyelt arra, hogy ezeket óvatosan kezelje. Ezen túl egy szakértő segítségével fel is hívta a figyelmet arra, hogy ezeket az ellenőrizetlen információkat nem lehet tényként közölni.

Magyar Televízió		
Közvetlen okok	Közvetett okok	Hivatkozás
pánik-tömeg		szemtanúk, hivatalos szervek
késelés		közösségi oldalak
késelés rémhíre		hivatalos szervek
fulladás		hivatalos szervek
drogfogyasztás		hivatalos szervek
	felelősök	hivatalos szervek

6. táblázat: Hivatkozások az MTV Híradójában

TV2 Tények

A TV2 híreiben jelentős szerepet kaptak a szemtanúi beszámolók. Ezeket a rendőrségi közleményekkel vagy megerősítették, vagy megcáfolták. Bár mindvégig megjelentek a hivatalos közlemények, a TV2 tematizációjában mégis központi helyet

foglaltak el a nem hivatalos információk, melyeket igaz, hogy nem tényként közöltek, de megjelentek.

TV2		
Közvetlen okok	Közvetett okok	Hivatkozás
tömeg-pánik		szemtanúk, hivatalos szervek
késelés		közösségi oldalak
késelés rémhíre		szemtanúk
fulladás		hivatalos szervek, szemtanúk
	felelősök	hivatalos szervek, West Balkán és NNL közleménye
	konkurenciaharc, alvilági csoport	sajtóértesülés

7. táblázat: Hivatkozások a TV2 Tényekben

Összegzés

A kutatás során bebizonyosodott, hogy az online civil szféra hatással van az offline professzionális médiára, és a hírközlés egész folyamatára. A Bajomi-Lázár Péter által felsorolt következmények nagy része tetten érhető a vizsgált esemény különböző közléseiben. Az online hírportálokon nincs lapzárta, a hírek percről percre frissülnek, így a hírciklus lerövidül. Ezért nagy a hírverseny: az újságírók célja, hogy elsőként számoljanak be a hírekről. Ebből viszont az következik, hogy olyan eseményekről is hírt adnak, melyekről nincs kellő számú információjuk. Ez történt a West Balkán tragédia esetében is. Az online és offline médiumok az információs hézag kitöltésére olyan tartalmakat építettek be a hírkontextusba, melyeknek nem szabadott volna ellenőrzés nélkül nyilvánosságra kerülniük. Az Index.hu a hivatalos szervek közleményei mellett napról napra megjelenítette a közösségi oldalakon található bejegyzéseket, és ezek egy-egy motívuma erősen befolyásolta az Index.hu tematizációját a tragédiát követő pár napban. A Bombahír.hu híreinek kontextusát még inkább a közösségi oldalakon megjelent információk uralták. Az oldal azzal a hozzáállással, hogy a nép hangjaként közölte az

információkat, egyrészt megerősítette azt a nézetet, miszerint a civil szféra a hagyományos média ellenőrző szerepét tölti be ötödik hatalomágként, másrészt fel akart használni ezt az attitűdöt, hogy minél előbbre kerüljön a hírversenyben. A híroldalakon az új hírkontextusból adódóan is jelentős a civilek szerepe a kontextus formálásában, mivel a portálok olvasóik bejegyzéseit is híreikbe emelik, hogy ezzel is megerősítsék a nem hivatalos információkat. Az offline sajtó képviselőjeként a Népszabadság és a Blikk vizsgálatára került sor. Professzionális mivolta ellenére a Népszabadság híreiben jelentős helyet foglaltak el a közösségi oldalak hozzászólásai, még külön cikket is szenteltek nekik. Az objektivitás szellemében a hivatalos információk mindvégig helyet kaptak, ám a hírek tematizációját az online civil bejegyzések formálták, még az után is, hogy a tisztázatlan körülményeket a hivatalos szervek közleményei világossá tették. A Blikk tragédiával kapcsolatos híreit a rendőrségi hírzárlat következtében szinte teljes mértékben a szemtanúk és a közösségi oldalak bejegyzései határozták meg. Ennél a lapnál érezhető legerőteljesebben, hogy a növekvő hírehség és hírverseny miatt nem várták meg a hivatalos információkat, hanem az ellenőrizetlenekre építették híreiket, rontva ezzel még jobban a lap színvonalát. A Magyar Televízió a teljes értékű hírközlés érdekében híröszeállításait jórészt a hivatalos közleményekre építette. Megjelentek a közösségi oldalak tartalmi a tragédiát követő két napban, ám már az első napon is óvatosan fogalmaztak, nem emeltek ki konkrét elemeket. A második napon pedig fel is hívták a figyelmet az ellenőrizetlen információk veszélyességére. Attól függetlenül, hogy így kezelték az online szférát, említést tettek a civil tartalmakról, így ezek hatással voltak a hírek tematizációra. A TV2 mindvégig próbálta az objektivitás látszatát kelteni, ám folyamatosan megkérdőjelezte a hivatalos információkat a szemtanúkra és a közösségi oldalakra hivatkozva. Így esetében is elmondható, hogy jelentős hatással voltak az online bejegyzések híreire. Ezek után egyértelműen kijelenthető, hogy az online civil közösségek hatással vannak a hagyományos offline médiumok tematizációjára. Úgy tűnik, hogy a hagyományos média még nem tudja tudatosan kezelni az online szférát. Egyrészt tisztában van vele, hogy a civilek által előállított tartalmakkal óvatosan kell bánni, másrészt pedig képes szemet hunyni e felett a minél gyorsabb és egyedibb tájékoztatás érdekében. Úgy gondolom, hogy más lenne a helyzet, ha a virtuális platform szabályozása megtörténne. Érdeemes lenne a kutatás újbóli elvégzése, ha változások következnenek be a virtuális térben, és a játszótér helyett olyan nyilvánossági tér alakulhatna ki, mely valódi részét képezhetné a híradásoknak, mint hiteles hírforrás.

II. exkurzus: Online kommunikációs színterek hatása a párkapcsolatokra

A következő exkurzus azt a kérdést vizsgálja, hogy a humán online társadalmi kommunikációs színtérnek milyen szerepe van azokban a párkapcsolatokban, ahol a személyes találkozások lehetősége ritka, vagy akár hosszú időn keresztül teljesen megoldhatatlan. Az I. exkurzussal ellentétben itt nem a nyilvánosság, hanem kifejezetten a privát szféra releváns vonatkozásai jelennek meg. Hipotézisünk szerint a távkapcsolati forma az internetes kommunikációs lehetőségek megjelenésével jelentősen átalakult. Az online kommunikációs lehetőségek alkalmazása átalakítja a párkapcsolati kommunikáció struktúráját, valamint a térhez és időhöz való viszonyt.²²¹

Feltevésünk szerint a távkapcsolat struktúrája, illetve a térrel és idővel kapcsolatos viszonyulások a korosztályos különbségek és az internet terjedésének növekedésével együtt változtak, változnak a posztmodern felfogás térhódításával egyidejűleg.²²² A posztmodernitás eszmerendszere és az internet egyaránt az 1960-as években kezdett kialakulni. Lehetséges azt állítani, hogy egymás kölcsönös következményei, hiszen pontosan nem megállapítható, hogy mely jellegzetesség (pl. pluralizálódás, individualizáció, rendszerellenesség stb.) származtatható az internettől, és mely magától a posztmodernről. Jelen kutatás elméleti alapját alkotja az internet és az itt létesített kommunikáció posztmodern megközelítésű felfogása, amely szerint maga az internet egy „posztmodern organizmus”. Ebből kiindulva fontos kitérni a valós és a virtuális világok közti különbségek dilemmájára, amelyben markánsan megragadhatóak a személyközi kommunikáció interneten, illetve anélkül megvalósuló jellegzetességei. Ide kötődnek a tér-idő-jelenlét fogalmak kapcsolódási pontjainak értelmezési lehetőségei, a heideggeri „jelenvalólét”,²²³ és különböző, internetes kommunikációval (computer mediated communication, CMC) kapcsolatos elméletek vonatkozó részei. A párkapcsolati kommunikáción belül fontos az intimitás fogalmának elhelyezése. Luhmann elmélete alapján az intim kapcsolat, s ezen belül a kölcsönös szerelem bizonyos kódok megfelelő

²²¹ Az itt olvasható, jelentősen rövidített és kivonatolt kutatás Ujhelyi Anna antropológus-médiaszakos hallgató kvalitatív interjúzó tevékenységén alapult, s utóbb a Budapesti Corvinus Egyetem Társadalomtudományi Karán TDK-nyertes dolgozattá formálódott. A folyamatot témavezetőként és tanácsadóként segítetttem. A kézirat megjelenés alatt.

²²² Ropolyi (2006) 13.

²²³ Heidegger (2004)

dekódolása révén alakul ki. E kódok mindig igazodtak az éppen jelen lévő társadalmi-kulturális viszonyokhoz.²²⁴ Fontos kiemelni azt a tendenciát, hogy miként módosul a szerelem jelentése: fokozatosan alakul át az identitás elvesztésétől annak megéléséig, amely napjaink szerelemszemantikájának egyik lényegi eleme. Néhány évszázaddal ezelőtt az individuum csupán sokadrangú értéként szerepelt az egyén és a társadalom tekintetében, ám ma ez a legáltalánosabb kategória. Ebből kiindulva a szerelem úgy is értelmezhető, mint az individuum reprezentációjának egyik fontos színtere. A szerelem ezek szerint már korántsem a másik idealizálását helyezi középpontba, hanem az én megélését a partnerrel folytatott intim kapcsolatban, interakciókban és kommunikációkban. Ez a viszony a társadalom-egyéni szintjén is megmutatkozik: a posztmodern kor egyéne a társadalomnak nem alárendelt tagja, hanem törekszik, hogy autonóm, gondolkodó személy lehessen, és ami a legfontosabb: személyiség.²²⁵ Pontosabban ezzel a társadalmi-kulturális elvárással szembesül. Az elvárás fogalma pedig felvet egy véleményem szerint igen érdekes paradoxont: napjainkban az egyén kénytelen autonóm, független személy, tehát személyiség lenni ahhoz, hogy a társadalom teljes jogú, „életképes” tagja lehessen? Lehet-e kényszerű a szabadság? A kérdés részletesebb tárgyalása természetesen nem képezi e dolgozat részét. Egy másik fontos tendencia a szerelem, mint intim kapcsolat évszázados alakulásában, a passzivitásból való fokozatos áttérés arra a vélekedésre, hogy „aki szeret, az képes a cselekvésre”.²²⁶ Ide kapcsolódik a szenvedély fogalma is, amely eredetileg egyfajta passzív szenvedést jelentett és nem egy aktív cselekvési állapotot. Például a középkorban a szenvedély szolgáltatta a legjobb példát arra, hogyan viszonyulhat a test és a lélek egymáshoz: valódi szenvedélynek azt az érzést tekintették, amelyben a lélek által úrrá tud lenni az egyén testi vágyain. Ebből következik, hogy – napjainkkal ellentétben – a szexualitás sem volt mindig része a szerelemnek, ennek integrációja csupán a 17.-18. században kezdődött el. Annál inkább volt jellemző a beteljesülés iránti (passzív) sóvárgás, ám ennek elérése egyben a szerelem végét is jelentette, többek között éppen ezért sem fért meg egymás mellett a szerelem és a házasság intézménye. A harmadik kiemelt változás az a folyamat, hogy a szerelem hogyan válik idealizált, gyakran a felek kommunikációját is teljesen nélkülöző (lásd lovagi szerelem) érzetből olyan intim kapcsolattá, ahol a hangsúly alapvetően az empirikus tapasztaláson van, tehát erőteljesen fizikai jelenléthez és a felek

²²⁴ Luhmann (1997) 17-26.

²²⁵ Karácsony (2002) 129.

²²⁶ Luhmann (1997) 226.

interakciójához kötött.²²⁷ Az interakciók során felértékelődik maga a beszéd, a nyelv szerepe, amely a heideggeri álláspont szerint a lét feltárulkozásához feltétlenül szükséges, vagy a wittgensteini felfogás értelmében „a valóságot konstituáló mozzanatként jelenik meg”.²²⁸

Összefoglalva tehát a három fő jellemzője napjaink párkapcsolatainak: az individualizmus, a cselekvés és az empirikus tapasztalás. Így kiindulhatunk abból a feltevésből, hogy napjaink intim-szerelmi kapcsolata (1) két autonóm egyén viszonya, amely (2) cselekvésre (interakciókra) és kommunikációra épül és (3) az egymás iránti érzelmek empirikus tapasztalás útján alakulnak ki, illetve módosulnak.

Lényeges szempont az interperszonális kommunikáció vizsgálata kapcsán magát a kapcsolatot, kapcsolódást tárgyalni. Korunkra jellemző, hogy az egyénnek lehetősége van számos felszínes / személytelen kapcsolatot kialakítani, és a már meglévő személyes kapcsolatait egyre inkább elmélyíteni. A személyes kapcsolatok elmélyítése nagymértékben felértékelődött, más szóval az információcserére való igény növekedett. Ez összefügg a privátszféra zsugorodásával is, hiszen minél több információt oszt meg az egyén másokkal önmagáról, annál kevésbé tudja saját világát fenntartani. Mi is lehet ennek a jelenségnek az oka? Akár az is feltételezhető, hogy a kapcsolatelmélyítés, és a fokozódó információcsere nem szükségletként, hanem eredményként értelmezendő. Eredménye lehet az individualizáció folyamatának, amelynek lényegi eleme az én és a másik/te elkülönböződése. Viszont az én reprezentációjának – ahogyan korábban hangsúlyoztuk – eszköze a másik személlyel való interakció. Éppen e sűrű összefüggések és vélt vagy valós ellentmondások miatt lehetetlen a logikus ok-okozati összefüggés megállapítása. Felvetődnek az intim szerelmi kapcsolatok kialakításának és fenntartásának nehézségei, hiszen az intim szerelmi kapcsolat fontos jellemzője az exkluzivitás: „a kód kizárólagos viszonyként jelöli meg a szerelmet, ami csak akkor válik a szerelem előnyére, ha más személyek kizárásának momentuma is bekerül a kommunikációba.”²²⁹ A kizárólagosság viszont ellentmondhat a mindenáron való autonomitásra törekvésnek. A megnövekedett nyilvánosság hatására (ld. személytelen kapcsolatok gyarapodása) a személyes, privátszféra egyre kisebb, értéke mégis (vagy éppen ezért) megnövekszik, és ezt jól

²²⁷ I. m. 199-222.

²²⁸ Kondor (2002) 150.

²²⁹ Luhmann (1997) 210-211.

mutatja az emberek azon vágya, hogy személyes kapcsolataikat megerősítsék. Az elmélyítés (megerősítés) eszköze pedig alapvetően a személyközi kommunikációval töltött idő növelése, amelynek az online kommunikálás is szerves részévé vált. Az idő növelése viszont nem feltétlenül jelenti a kapcsolat valódi megerősödését.

Luhmann elméletéből kiindulva napjaink intim jellegű, szerelmi kapcsolataira jellemző, hogy a felek a folyamatos cselekvés és tapasztalás útján igyekeznek fenntartani a párkapcsolatot. Ennek szerves része az egymással folytatott kommunikáció, a másik személy saját világának megismerése, megértése, illetve a folyamatos információcsere (a két pszichikai rendszer interpenetrációja), amellyel a kapcsolat elmélyülését szándékoznak növelni.

Az online kommunikáció identifikációkat köt össze, a tér- és idődimenzió hiányát pedig a virtuális dimenzióval oldja fel. Ez a jelenség véleményem szerint módosítja a kommunikációt, hiszen – maradványként a chat példájánál – egy közvetlen, szinkrón kommunikációs szituáció látszatát kelti, holott a virtuális világból való ki- és belépés teljesen önkényes, nincsenek korlátok, ez pedig inkább egyfajta szinkronitásban bújtatott aszinkronitás, tulajdonképpen. Például egy chathelyzetben a válaszügy késleltetése kiszámíthatatlansága megtöri a folyamatosságot. Optimális esetben is csupán az „olyan, mintha” érzetet nyújtja a beszélgetőpartnerek számára a virtuális világban folytatott kommunikáció.²³⁰ Mivel alapvetően egy virtuális közegről van szó, elengedhetetlen a szimbolikus szignifikációk szerepe, hiszen mindazt, amit a valóságban zajló kommunikáció útján megtapasztalhatunk (végső soron magát a teret és az időt), azt online kommunikációk közben elképzeléssel hozzuk létre.²³¹ A képzelet világa ebben a kontextusban tipikus posztmodern jelenség, mivel maguk a posztmodern képzetek a valóság helyettesítésére hivatottak, a hiány elleplezésére. Itt felmerül, hogy a jelenlét a közvetlenség perceptuális illúziója. Az egyén elmulasztja magának a kommunikációs eszköznek az észlelését és úgy válaszol [a chatpartnernek], mintha az adott médium nem is lenne ott (i.m. 2006:101). Ez alól pedig a videochat sem kivétel. Ezzel az eszközzel ugyan látható a másik, az „olyan mintha” érzet módosulhat, ám a közvetítő funkció ez esetben is jelen van. Tehát a jelenlét természetesen nem valósulhat meg: csak a „jelminőségű színes pontok a monitoron”,

²³⁰ Ropolyi (2006) 100.

²³¹ Green (2002) 42-44.

amelyek azonban nem közvetlen jelek.²³² A közvetítés mellett lényeges a helyettesítés fogalma. A két fogalom szoros kapcsolatban áll egymással, hiszen az online kommunikáció a valóságos, közvetlen kommunikációs szituációt utánozza különböző mértékű hatékonysággal. Az „utánzás” fogalma ebben a kontextusban pedig helyettesítést is jelölhet, azaz: a minél tökéletesebb helyettesítés a végcélja. Ebben az aspektusban a helyettesítésről megállapítható, hogy nem csupán eszköz, hanem a valóság szimulációjának maximális igénye is, az érzéki benyomások helyettesítése számítógéppel előállított adatokkal (Ropolyi 2006: 100).

A HOTK-ban az egyén kapcsolati hálóját a személytelen kapcsolatok gyarapodása és emellett a meglévő személyes kapcsolatok elmélyülése jellemzi. A személyes és személytelen kapcsolatok szempontjából egyaránt kitüntetett szerepe van ennek a kommunikációs módozatnak, hiszen az online kommunikáció optimális eszköz a kapcsolati idő és az információ mennyiségének növelésére, míg alkalmas arra is, hogy például egy közösségi hálózaton anélkül kerüljünk kapcsolatba egy másik személlyel, hogy akár egyetlen szót is váltottunk volna (ld. ismerősnek jelölés funkciója különböző *social media* színtereken). A párkapcsolati kommunikáció a személyes, elmélyítendő kapcsolatok egyik jellegzetes példája, s egyúttal sajátosan fonódik össze benne a humán online kommunikáció társadalmi és nem társadalmi dimenziója. A távkapcsolat egy meglévő kapcsolatnak azon formája, amelyben a felek személyes találkozása nem lehetséges, ám a felek igyekeznek megtartani a kapcsolat elmélyítését, intimitását. Jelen kutatás szempontjából lényeges elem, hogy az ilyen párkapcsolat résztvevői (illetve volt résztvevői) között a kapcsolat és a párkapcsolat személyes találkozás(ok), interakció(k) nyomán alakult ki és a távkapcsolat egyfajta átmeneti időszaknak tekintendő az életükben. Színtértől függően a távkapcsolat fenntartására használt kommunikációs formák hordozhatnak társadalmi dimenziót (pl. a kétszemélyes e-mail váltás megmarad a humán online kommunikáció keretein belül, ám a facebookon követhető „in a relationship” párkapcsolati állapotjelző publikus, s így az ismerősök számára jelzésértékű.)

Az eddig elkészített és elemzett interjúk alapján elmondható, hogy az online kommunikáló személyek a távolságot eltüntetni, a társ hiányát pótolni igyekeznek, míg azok, akik internetet nem használtak a kapcsolattartáshoz, a távolságot megélték, életük

²³² Hracovec (2002) 119.

részévé vált az adott időszakban, és alapvetően nem tulajdonítottak rendkívüli jelentőséget a megváltozott kommunikációs szituációnak – legalábbis a másik csoporthoz viszonyítva. Leggyakrabban használt kommunikációs eszköz a papír alapú levél volt, amellyel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy maga a levelezés korántsem mondható tisztán két ember kommunikációjának, hiszen egy sor másik tényező befolyásolta menetét: a tér, az idő és maga a posta, mint intézményrendszer. Az internetes kommunikációt e dimenziók egyike sem befolyásolja, csupán maga a létezés számít: van internet, vagy nincs. A következő részben e különbségek tárgyalására teszek kísérletet az eddigi elméleti irányokat szem előtt tartva és folytatva.

A virtualitás olyan térként értelmezendő, amelynek nincsen fizikai kiterjedtsége, hanem szimbolikusan értendő. Kialakult ennek kapcsán a táv-jelenlét fogalma, amely az online-én jelenlétére utal. Ebből következik-e az, hogy létezik offline én is, tehát az én megduplázódik? A távkapcsolatot tekintve megkíséreltünk választ adni erre a dilemmára. A megkérdezett személyek nagy része arról számolt be, hogy a partnerrel folytatott online kommunikálással igyekszik egy, a személyes találkozáshoz hasonló mintát kialakítani, ám attól eltérő módon, inkább a tényközlésen van a hangsúly, például a mindennapok igen részletes beszámolóján. A negatív érzések, pl. harag, sértődöttség, szomorúság kifejezését problematikusnak tartják, több esetben online kommunikáció során szándékosan ki is kerülnek ezeknek a megnyilvánulásoknak a lehetőségét: „...És akkor elmeséljük egymásnak, mi történt.(...) Gmail-en [chat] vigyázni kell, nem szabad a másinak olyat mondani, amivel meg- bántathod. Inkább tárgyilagosabban. (...) De ha valami bajod van, azt meg kell mondani. Csak finomabban. És nem szabad olyan könnyen megsértődni.”(M., 23 éves nő)

	Kommunikáció internet nélkül	Kommunikáció internettel
<i>Távolság</i>	Valós megélés	Megjelenik az eltüntetés igénye
<i>Távkapcsolathoz való viszonyulás jellemzője</i>	Bizalom	Kétségek
<i>Eszközök</i>	Levelezés és ritkán telefonálás: erős a körülmények befolyása.	Számos eszköz elérhető és nagy a kommunikáló felek szabadsága
<i>Jellemző témák</i>	Beszámolók, jövő tervezése	Mindennapok részletes megbeszélése, jövő tervezése

<i>Kommunikáció jellege</i>	Átgondolt → levelezés	„mintha” érzet megjelenése
<i>Szinrón/aszinkrón</i>	Tisztán aszinkrón	Szinkrón: a chatelés: olyan, mintha spontán lenne; és aszinkrón is.

8. táblázat: Az internet nélküli és az internetes kommunikáció

Az internet lehetővé tette, hogy az egyén saját maga szabja meg a határokat a tér-idő dimenzió elhagyásával. Így viszont felvetődik az a probléma, hogy „közelebb vagyunk ahhoz, ami nagyon távol van, s így egyre jobban eltávolodunk saját magunktól” (Hracovec, 2002, 116.). Ez azt jelenti, hogy az ének nincs többé viszonyítási alapja, holott alapvető igényünk, hogy saját magunkat mindig valamihez, valakihez képest határozzuk meg, térben és időben is. Ebben a kontextusban tehát közel hozható a fizikai értelemben vett távol, a kommunikáció szempontjából. Viszont eltávolodik a klasszikus értelemben vett legközelebbi létező: az én. E probléma feloldását kínálja Luhmann azáltal, hogy az egyénközpontú gondolkodás helyett a kommunikációközpontú szemléletet helyezi előtérbe: az interakciók és kommunikációk során a tér és idő releváns tényező ugyan, ám a kommunikatív kapcsolat alapvető jellemzője az, hogy létrejön-e megértett (vagy legalább félreértett) információközlés – s a távkapcsolat voltaképpen nem is működhetne másként, csak úgy, ha e kérdésre igen a válasz.

III. exkurzus: A Moodle oktatástámogató rendszer, mint a humán online társadalmi kommunikáció színtere

Az alábbi exkurzusban egy küszöbön álló kutatás munkaanyaga olvasható, amely a magyarországi elektronikus felsőoktatási színterek technikfüggő és technoinvariáns vonatkozásait egységes keretben – a PTC fogalomkészlete szerint – tekinti át és foglalja össze. A következő bekezdések e munkaanyag és konkrétan a Moodle rendszert vizsgáló fejezet problémafelvetésének kivonatát tartalmazzák – a szövegrészletben az elméleti problematizálás és a gyakorlati kérdésfeltevések párhuzamossága figyelhető meg.

Mindannyiunk élete folyamatosan problémafelismerések és/vagy problémamegoldások (de legalábbis -felismerési és/vagy -megoldási igyekezetek) közepette zajlik. Mindarra, ami történik velünk és mindarra, amit teszünk, tekinthetünk így. Egyrészt minden olyan probléma, amelynek felismerésére és/vagy megoldására nem vagyunk felkészülve, probléma marad a számunkra, illetőleg fel nem ismerése és/vagy meg nem oldása súlyt bennünket (bármilyen legyen ez a következmény: súlyosabb vagy kevésbé súlyos, pozitív vagy negatív). Ha egy probléma felismerésére és/vagy megoldására nem vagyunk felkészülve, az éppen azt jelenti, hogy nincs meg valamely szükséges felkészültségünk. A szükséges felkészültségek pedig igen sokfélék lehetnek. Ha nem igazán jó a szemünk és nincs szemüvegünk, akkor felbukhatunk a jártunkban-keltünkben elénk kerülő akadályba. Ha elvesztjük a kedvünket a századik sikertelen kísérlet után helyzetünk javítására, akkor ne csodálkozzunk azon, hogy várhatóan nem is javul helyzetünk. Ha nincs magabiztos tudásunk a kisegyszeregyben, ne csodálkozzunk, ha nem látjuk át a legegyszerűbb helyzeteket se, például bevásárlás közben a piacon. A tevékenységre inspiráló kedv (vagyis attitűd), a legkülönbözőbb tudások, sőt a szemünket korrigáló szemüveg, mind-mind felkészültségnek számítanak a probléma felismerésben és/vagy a problémamegoldásban. Vannak olyan problémák, amelyek felismerése és/vagy megoldása leginkább tudásokat igényel, adott esetben sokfélék, adott esetben nehezen megszerezhető vagy éppen korábban nem is létezett tudást (vagyis olyat, amit az adott

alkalommal kell elő is állítani). Vannak aztán olyan problémák, amelyek többet igényelnek, mint egy (magányos) probléma felismerő és/vagy megoldó ágens. Sokkal hatékonyabb a problémakezelés, ha több ágens vesz benne részt (például alkalmi vagy éppen tartósabb koalíciót alkotva). Ha több ágens vesz részt egy probléma felismerésben és/vagy problémamegoldásban, akkor ezen aktivitás sikerének szükséges feltétele, hogy feltételezhessék egymásról, hogy felkészültségeik legalább részben azonosak, de legalábbis megfeleltethetőek egymásnak.

Az ágensek minden aktivitása színteret hoz létre. Ha több mint egy ágens kooperációjáról van szó, akkor ez éppen azt jelenti, hogy ennek a kooperációnak a színterét kölcsönösen vagy éppen közösen hozzák létre. A színterek – deskriptív értelemben – az ágensek által, az ágensek aktusai vagy éppen kooperációi és egyebek által meghatározottak. Vagyis – és most ezt érdemes hangsúlyozni – olyanok, hogy a résztvevő ágensek aktivitásának kereteként és aktivitásuk által jönnek létre; és nem eleve adottak, mint hihetnénk és mint hittük hosszú ideig. Nyilván vannak olyan színterek is, amelyeket valamely benne tevékeny ágens javarészt készen talál a színtéren való megjelenésekor, de még ebben az esetben is elmondható – elvben –, hogy az adott színtér némiképpen módosul megjelenésével, vagyis nélküle némiképpen más volna. A mérték a valódi kérdés.

Az architektúrák egy része olyan, hogy a közvetítettség a domináns, mint például a televízió vagy akár a telefon. Ezekben az esetekben elsődleges értelmezésben a közvetlen emberi kommunikációhoz válhat hasonlatossá a helyzet a közvetítői architektúra figyelmen kívül hagyásával. Amikor a fotelben hátradőlve hallgatjuk a kedvenc CD-nket, akkor nem a CD-játszót hallgatjuk, hanem a zenét, az előadást. Egy architektúra minél inkább olyan, hogy a mintázatok átalakítása és esetleg a vele összefüggő hozzáférés szabályozása is lényegessé válik, olyan mintázatok válnak hozzáférhetővé, amelyekre vonatkozó jelentések felvetik a virtuális ágens feltételezését. A beavatkozás lehetősége azon múlik, hogy a digitalizálás során alkalmazott kategóriarendszerek, milyen módon kapcsolatosak vagy esetlegesen nem is kapcsolatosak a mintázatok szimbolikus szignifikáció számára hozzáférhető jelentésével, vagy azok valamilyen vonatkozásával. A számítógépes alkalmazások értelmezését alapvetően a közvetítői architektúra (nevéen nevezve kommunikációs eszköz) jelleg és a virtuális ágensként való értelmezés lehetőségének együttese építi föl. A társadalmi környezetben használatos hálózati alkalmazásokkal kapcsolatosan szükségesnek látszik a többi ágens típus, és különösen a kollektív ágens

bevonása az elemzésbe. A szervezet kollektív felépítésével és működésével kapcsolatos vizsgálódásokkal összefüggésben egyre komolyabb erővel válik relevánssá a hálózati kommunikációs alkalmazások és értelmezésük bevonása.

Az információtechnológiai fejlődés következtében az utóbbi kb. 10 évben a felsőoktatásban az oktatási rendszerben paradigmaváltás következett be: az eddig használatos oktatási módszereket felváltja a virtuális térben történő tanítási-tanulási folyamat. Ez nem csak technikai újdonságot jelent a résztvevő ágensek számára, hanem új megvilágításba helyezi az oktatási folyamat során zajló tanár-diák, tanár-tanár, valamint diák-diák kommunikációt, sőt kihatással van a tanár, a diák és az intézményi ügyintézés háromszögében zajló lehetséges kommunikatív konstellációkra is.

A felsőoktatás – ahogyan ez a folyamat a közoktatásban is észlelhető, és a pedagógusképzés reformjában is nagy hangsúlyt kapott az utóbbi években – szembe kell, hogy nézzen a frontális oktatás problémáival, és tekintetét a problémamegoldó, kooperatív tanulás- és tanításszervezésre kell, hogy irányítsa. A „kell” szó itt egyfelől külső, oktatáspolitikai kényszert jelent, másfelől annak felismerését, hogy a (felső) oktatásban megszerzendő ismeret- és tudásanyag elsajátítása a privát összefüggés-felismeréseket és egyszerű (jobbára lexikális) memóriagyakorlatokat leszámítva alapvetően kétirányú kommunikáción alapszik. E kommunikációs forma számos, közvetett kommunikációt biztosító oktatástámogató eszközzel segíthető, egyebek mellett a Moodle oktatástámogató rendszer-és szoftverkönyezettel.

A hagyományos tantermi oktatás a tanulási, tanítási folyamatot tekintve az aszimmetrikus kommunikációra épül (elsősorban a felsőoktatásban az előadások). Az aszimmetrikus kommunikáció mellőz minden direkt visszacsatolást, a kooperációt, a kommunikáció ágenseinek aktív részvételét. Közös tudásépítés helyett tudásátadás folyik, amelynek hatékonysága pszichológiai mérésekkel alátámaszthatóan, bizonyítottan sokkal kisebb. Nem alakulnak ki aktív közösségek, a kollektivitás nem, vagy legalábbis sokkal kisebb mértékben jelenik meg.

A Moodle oktatástámogató rendszer – a Coospace-hez hasonlóan – a nyilvántartást egyáltalán nem, az üzemvitelt kevéssé, az ügyviteli feladatokat erősebben, míg az együttműködést maximálisan támogatja, vagyis az egyén – szervezet – törvény alkotta

tengelyen az egyén felé mozdul. Az individuális jelleg hangsúlyozásán túllépve fontossá válik a hallgatók és oktatók ágensközösségének kialakítása.

A Moodle egy webes felülettel rendelkező, oktatást támogató rendszer. Célja az egyes kurzusok számára lehetőséget biztosítani tananyagelemek feltöltésére, elektronikus feladatbeadásra, számonkérésre. A Moodle rendszer nyílt forráskódú, moduláris felépítésű, így teljes mértékben testre szabható rendszer, több száz bővítmény érhető el szabadon, így számos közösségi funkció adható a rendszerhez. Ilyen bővítmény a közös Wiki alapú tudásbázis, (video)chat, fórum. Alapvetően háromféle tananyagelem tölthető fel a rendszerbe: fájl, saját szerkesztőjével létrehozott tananyag, szabványos SCORM csomag. A rendszer a hallgatók tevékenységének pontos nyomon követését teszi lehetővé, pontos statisztikák kérhetők le arra vonatkozóan, hogy a hallgató egy-egy tananyagelemmel mennyit foglalkozott. A rendszer nyíltságának köszönhetően nagyon elterjedt, ugyanakkor az üzemeltetés szempontjából erőforrás-igényes.

A következő kérdésekkel kívánjuk a különbségeket megvilágítani:

- o Élnek-e az oktatók a Moodle adta lehetőségekkel? (Kvantitatív elemzés, az eredménytől függően kvalitatív kutatással kiegészítve)
- o Élnek-e a diákok – az esetleg kötelező Moodle-használaton kívül – az elektronikus tanulásszervezés opcionális lehetőségeivel? („Alulról szerveződő” együtt-tanulás, túllépve az e-mailezésen és a levelezőlistákon)
- o Oktató és hallgató milyen mélységben ismeri és használja a rendszer adta lehetőségeket? Kinek milyen motivációja van?
- o A fentivel összefüggésben: mennyiben szorítja rá a képzés struktúrája és a benne felmerülő vezetői elvárás az oktatókat és a hallgatókat a Moodle használatára?
- o A Moodle előnyei / hátrányai, szigorúan csak az autentikáció nélkül használható publikus közösségi hálózatokhoz képest (és nem a Dexter termékeivel összehasonlítva)
- o Hogyan zajlik a hálózati alapú közös tudás építése, illetve megfigyelhető-e ezzel párhuzamosan online közösségépítés is?
- o Hagyományos tantermi oktatás vs. Moodle – az aszimmetrikus kommunikációt (például egyetemi előadás) valóban felváltja-e a szimmetrikus tanár-diák kommunikáció, s ennek az oktatási – tanulási folyamatnak az eredményei oktatáspedagógiai mérési módszerekkel bizonyíthatóan jobbak-e az eddigi módszernél?

o A szimmetrikus tanár-diák kommunikáció mellett kialakul-e diák-diák kommunikáció? Aktív közösségekké válnak-e ezek a csoportok?

o A hálózati közös tudás építésének, mint tanulási folyamatnak a vizsgálata: valóban a felkészültség helyévé válik-e ez a színtér?

o A problémamegoldó tanulási folyamatban mennyire hasznosítható az itt felhalmozott közös tudás, s mennyiben szorul ez még egyéb kiegészítésre?

o A csoportok kollektív ágensek, tagjaik, a hallgatók pedig individuálisak: mennyiben figyelhető meg a kollektivitási szándékuk? Mennyire vesznek részt a közös tudás építésében? Vonatkozik ugyanez a tanárok teamjére, mint kollektív ágensre.

o A Moodle-felületre feltölthetők statikus és animált képek, videók, weblapok, hangfelvételek, tesztek; kérdések exportálhatók, importálhatók, automatikusan kiértékelhetők, a tesztek automatikusan összeállíthatók, personalizálhatók – mennyire lesznek ezen elemek a problémamegoldó tanulási folyamat során a közös tudás, a felkészültség fontos részei?

o A vizsgálat egyik fő kérdése, hogy mily módon, milyen intenzitással működnek együtt a kollektív ágensek (ti. a hallgatók és az oktatók teamje): az individuális ágensek egy-egy teamen belül, a hallgatók képezte kollektív ágensek egymással, illetve a hallgatók és oktatók teamjei. Az oktatók mennyire tekintik a hallgatókat egyenrangú partnernek a közös tudás építésének folyamatában, mennyi önállóságot, illetve szabad teret hagynak nekik, s ők mennyiben élnek ennek lehetőségével. Pedagógiai szempontból kívánatos ennek nyomon követése: fontos kérdés az ágensek általi aktív részvétel követhetősége, megbízható ellenőrzése: a közös tudáshoz való egyenlő hozzáférés lehetőségének kihasználása.

Összefoglalás

Az előzőekben az interneten, emberek részvételével zajló kommunikációk jelenségkörének fogalmi tisztázását végeztük el. Ehhez bevezettünk egy pontosított kifejezést – humán online társadalmi kommunikáció (HOTK) –, amelyet két, szigorú konceptuális rendszerben megfogalmazott kommunikációfelfogás, a luhmanni szociálisrendszer-elmélet és a kommunikáció participációs teóriájának fogalomkészlete szerint alapoztunk meg. Ezt megelőzően kitértünk a téma fogalmi hálójának zavaraira, a média- és társadalomelmélet(ek) problémás pontjaira, valamint a kutatók attitűdbéli különbségeire, különös tekintettel az interdiszciplinaritás fogalmára és a médiumokkal kapcsolatos lehetséges nézetekre. A fogalmi tisztázást követően három releváns aspektusból vizsgáltuk a HOTK jelenségkörét:

1. A résztvevő ágensek *identitása* és *identitásképződése*: a spektátor szerepéből nézve határoztuk meg a HOTK participátorainak mibenlétét, lehetséges átmeneteit, az individuum és az identifikáció közötti különbségtételt, a kollektív ágencia és a koalíciós ágencia különbségeit, a humán rendszerek sajátosságait.
2. A HOTK színtere: extern perspektívát alkalmazva tekintettünk rá a virtualításra, a virtuális / reális megkülönböztetés problémáira, és arra, miként képes a virtuális színtereken közösség képződni. Ezt követően a közösségfogalom „finomhangolásával” megkülönböztettük a nyilvános és a privát kommunikációs szférát (történeti és színtér szerinti tagoltságában egyaránt), majd visszatértünk az ágencia színtérfüggő kérdéseire. Ez utóbbi gondolatmenet vezérfonala a következő volt: milyen metaforákkal lehet leírni a virtualításban közösségbe lépő ágenseket, legyenek akár individuálisak, akár kollektívek, akár koalícióban lévők? A nomád-metafora pontosításával a metaforák szintjén megfelelő kifejezést találtunk.
3. A tér- és időfogalom változásai: megtörtént a HOTK kód és forma szerinti vizsgálata, a tér- és időérzékelés különbségeinek összehasonlítása reális és virtuális színtereken. A kötött intelligibilia és a kötetlen intelligibilia fogalmi apparátusa látványosan köszön vissza a virtualitás formájában és médium-

jellegében. Végző soron a virtualitás leírását legfőképpen szintérként gondolhatjuk el, azonban médium-karakterisztikával is rendelkezik.

A humán online társadalmi kommunikáció szintere nézetünk szerint luhmanni értelemben vett médium, a kommunikáció kódja pedig luhmanni értelemben vett forma. A médium és a szintér, illetve a forma és a kód közös alapokra építkeznek, s kapcsolatba hozható a PTC intelligibilia-fogalmával: míg a médiumban, illetve a szintérben kötetlen, addig a formában és a kódban strukturálisan kötött intelligibilia van jelen.

Az online társadalmi kommunikációban résztvevő individuális és kollektív ágensek által alkotott közösség polikontexturális. Minden „online közösség” saját kis „világot” hoz létre. Az így értett „világ” nem a benne megvalósult műveletek halmazaként, hanem azok korrelátumaként adott, azaz mint az értelemtelemi cselekvések és átélések horizontja. A rendszer egysége a funkciókban van. A funkciók teljesítésében viszont nincs hierarchia, nincsenek egyértelműen alá- és fölérendelt közösségek. Ez egybevág az internet logikájaként emlegetett sajátos tér- és időfogalommal, a decentralizált rendszerek decentralizált halmazának koncepciójával.

A humán online társadalmi kommunikációban való részesedés a médium sajátosságai miatt újraalakítja a privát/nyilvános megkülönböztetésről alkotott felfogást. A fogalompár újradefiniálása egy újabb kulcskérdés a téma megértéséhez. (Ld. a közelmúltbeli esetet, amikor egy kamaszlány az egyik közösségi portálon technikai tévedésből mind a 700 millió felhasználó számára nyilvánossá tette születésnapi meghívóját, ezért több ezren gyűltek össze a háza előtt a megadott időpontban. A tömeget a rendőrségnek kellett kordában tartania, majd szétoszlatnia. A privát, a korlátozottan nyilvános és a teljesen nyilvános történések sajátos összecsúszásának lehet szemtanúja a megfigyelő.)

A fentebb hivatkozott tér- és időfogalom online megjelenése újabb releváns kérdést hordoz, amely kihat a virtuális/reális fogalompár meghatározásának kérdésére is. Az internet lokalitása a realitásban mindenképpen érvényesül, s mivel nyelvi alapokon is differenciált, az online társadalmi kommunikáció ágenseinek (jelen esetben nyelvi) felkészültsége szerint tagolódik. Jóllehet a hiperrealitás posztmodern koncepciója szerint az idő- és valóságfogalom értelmezhetetlen, a megvalósulás tekintetében a humán online

társadalmi kommunikáció erősen kötött az időbeliséghez, sőt a realitás egészéhez (legalábbis technológiai szempontból).

Az óriási vizsgálati elemszám és a közelebről meghatározatlan téma szimplifikációt követel. E tekintetben egyelőre csak lehetséges utak jelölhetők ki, mintsem biztos irányok. A vizsgálat egyik lehetséges módja, ha a *par excellence* kommunikáció közvetlen (és sok tekintetben problémás) megfigyelése helyett a tevékenységre helyezük a hangsúlyt, és kvantitatív mérést végzünk a problémamegoldás, a hálózatok eredmény- és hatékonyságmérése, s a kommunikáció mérhető paraméterei tekintetében. Ezek indexelhető instanciaként működnek, ahol a kommunikációs tevékenység kimenetei és a hálózatok problémamegoldó ereje lényeges és mérhető adatként mutatható ki. A másik lehetséges irány az élményvizsgálat: különböző virtuális „kiszerezések” (pl. közösségi portál, mikroblog, virtual reality, szakrális közösségek online megnyilvánulásai) élményvizsgálata kvalitatív eszközökkel (pl. fókuszcsoporthoz, online fókuszcsoporthoz módszerrel). E tekintetben a disszertáció három exkurzusa kínál lehetséges utakat.

Az első exkurzus az online újságírás integrálódását mutatja az offline (hivatásos) sajtómunkába. Ebből a vizsgálatból kiderül az is, hogy az időfaktor gyorsulása okán a virtuális nyilvánosság dominálni képes a közvélemény alakulásában. A kutatás közel áll azokhoz a zszurnalizmuskutatásokhoz, amelyeket Luhmann elmélete ihletett, s amelyek a múlt század '80-as, '90-es éveiben Németországban folytak, fő kérdésként megfogalmazva: milyen kölcsönhatás áll fenn az újságírás, mint kifejezetten kommunikációs célú társadalmi alrendszer és a többi társadalmi rendszer között? A második exkurzus a privátszféra és a valóságérzékelés aspektusából vizsgálja a virtualitást: az online és offline módon fenntartott párkapcsolatok jellegének összehasonlításával lehetőség nyílik az alapvető tér- és időérzékelés-béli különbségek kirajzolására. E második kutatás – szemben az első kutatás kvantitatív adatgyűjtő módszerével kombinált tartalomelemző tevékenységével – kifejezetten a kvalitatív módszertant (interjúzó technika) részesíti előnyben. A harmadik exkurzus egy leendő e-learning és e-cooperation kutatás fókuszkérdéseit foglalja össze, miközben tovább mélyíti az elméleti háttérrel annak felvázolására, hogy létezhet-e virtuális közösség (konkrétan tudásközösség), amely eredményes együttműködést biztosít tagjai számára, s ha igen a válasz, milyen feltételeket kell kielégítenie egy ilyen platformnak, és legfőképpen milyen módon képesek a résztvevők hatékonyan közreműködni benne.

Sokszor ismételt kiinduló feltevésünk, miszerint a „nagy kommunikációs forradalomként” leírt online kommunikáció alapjait humán ágensek alkotják, végigvonult a disszertáción. Dolgozatom elsősorban elméleti megalapozás révén, másodsorban három konkrét kutatáson keresztül, gyakorlati aspektusokból világított rá a humán online társadalmi kommunikáció mibenlétére és sajátosságaira. A kutatás végére világossá válhatott: technikai értelemben ugyan beszélhetünk újdonságokról, de a társadalomban és a társadalmi kommunikáció szintjén az online kommunikációs módozatok és lehetőségek fejlődésével sem történtek mélyreható változások a humán világban.

Summary of the Dissertation

'Human Online Social Communication. Reconstruction of Internet-based Social Systems in the Context of Publicity and Formation of Communities'

- 0) 'Parallel world of our times', a popular scene for communication researchers: this is the online media sphere. No doubt, it really forms the society; most of the scientist and analysts implicitly or explicitly enthuse it welcoming its innovations, while critics emphasize the possible negative impacts. Discussions are to find mainly in the level of actuality and topicality, mostly in a technological view, or voicing psychological and social affections. In this level of the analysis it's quite difficult to make statements about the online media sphere or about just some part of it, which remain valid for a longer time. It appears therefore appropriate to transfer to other levels of analysis and to change the descriptive language. This paper offers a method to change the analytical level and outlines the possible results of this "language-transformation".
- 1.0) The analysis of online communication scenes roots in two different strong traditions.
- 1.1) The Anglo-Saxon origin (predominantly techno-driven) approach focuses on the characteristics of the functioning of the media, and tries to describe mediums by their technical parameters and the framework conditions.
- 1.2) The German origin (predominantly ontological) approach focuses on the basic characteristics of the media and tries to use an epistemological method. This description requires a deconstruction and reconstruction on the discussion of the media.
- 2.0) The media theories, in addition, can be grouped to two, fundamentally opposite approaches by perception of the media establishment and operation technology. These approaches are based on different traditions of social criticism, and are not exempt from the moral aspects either.

- 2.1) By the techno-optimistic media approach the technological development brings positive changes in the life of societies. This destroys the conception of the traditional space-time continuum, helps the integration of different social systems, and serves the pooling of resources. The representatives of this approach see the continuous technological development and the broaden of media use as a token of future and growing of societies.
- 2.2) The techno-pessimistic media approach draws attention to the dangers of media use. Among others, it emphasizes the acceleration of postmodern alienation, the amalgamation of private and public sector, the depreciation of private manifestations, and of course the policy risks of intensive media use (e. g. social media platforms), that are largely related to previous warning.
- 3.0) This dissertation analyses the human communication augmented by online media, especially the concept of publicity, private sphere, and community, correlating to the spatial and temporal concept-changes. For help, this paper constructs the concept of human online social communication. The Anglo-Saxon research traditions tend to call this art of communication CMC (computer mediated communication). Conceptual map of the study subjects also includes numerous other term, such as social media, network communications, information society, the virtual reality and virtual community. In spite of appearances, exact development of this concept-network is still not done. The conceptual system works like a loose mesh fabric instead of exact and definitive network. On behalf of the terms used by techno-oriented authors, we shall use a different language.
- 3.1) This dissertation shows human online social communication as a social system. As a social system, the online communication scene (which constitutes by result of the participative agents' activities) has the general systems' attributes. Construction and performing specificities list online social systems to the societal beings, reflecting traditions of system theory, especially the results of Luhmann's social systems theory.

- 3.2) On the other hand, for reconstructing these communicative phenomena, it's worth to involve the conception "Participative Theory of Communication" (PTC). In this communication theory community and communication has a very close relationship, more precisely, the share of agents' preparedness, and thus the generating of communities.
- 3.3) If we explore the aspects of online communication sphere by the social systems theory and PTC as written above, we will have a potential to break out of the current technical "frames" and explore the very social phenomena so that we can make a long lasting concept for human online communication. This level of analysis is not quite popular, not so easy to understand as the informatics-based journal news and research results, but perhaps it is able to uncover a deeper relationship between human online social communication and the wider category of social communication.
- 4.0) About the term "human online social communication" in general: although we use in this dissertation a techno-invariant approach, for the sake of accuracy and because of the concept-network's complexity (see above) we need to bring into play two technical expressions: human online communication (HOC) and human online social communication (HOSC). The distinction is shown below.
- 4.1) Human online communication (widely interpreted) means all the communicative acts on the internet, which involves human beings into the communication (either on the sending or on the receiving side, according to the transitive model of communication; where human agents participate on online communication scene, according to the PTC). This definition includes all the communicative activities which human beings do on the internet, but – according to the definition – the communication or information change between engine and engine is disclosed.
- 4.2) Human online social communication (narrowly interpreted) points to the communication on the *social media* scenes (also called web2) by internet connection and PC, mobile data traffic devices and other, internet

connectable devices, e. g. PDA-s, laptops, notebooks, netbooks, tablet PC-s and so on). This definitions discloses:

4.2)1. Communication between engines (as seen above too)

4.2)2. Private e-mail changes, because it's technically closed, the range of participants can be limited, thus the results of communication is hard (or at least problematic) to refer on social communication. Nevertheless, mailing lists are technically open platforms, thus they may contain socially relevant communications.

4.2)3. Communication between engine and human agent, which neither has any social relevance.

4.3) Publicly accessible acts of human online communication constitute the human online social communication.

5.0) About the agents of human online social communication: according to the 4.0 point, the analysed communicative activities are generated between human agents, and are mediated by engines. According to the term of classical sociology and also to the PTC, agents may be individual and collective, furthermore they may be in coalition (as PTC states). Collective agents appearing in human online social communication are *results* of the communication technology, and not *starting points*. Collective agents existing in reality are able to enter the human online social communication, nevertheless collective and coalition agents engendered in virtuality (e. g. a current opinion in a web forum) constitute *due to* and *by* the communication in virtuality. As collective and coalition agent is constituted, they may can be starting point of other communications, of course in a logical sense.

5.1) On the one hand, mechanical transmission (e. g. by an engine) is a necessary but not sufficient condition of communicative acts as at least two agents are necessary for the constitution of communicative acts in the analyzed scene. This discussion assigns mechanical transmission not as an agent's activity but as a code. (See more at 7.1)

- 5.2) On the other hand, human online social communication takes place in a system, equally by two interpretations: i) in a technical system, furthermore (due to human agents) ii) in a social system. The latter claim contains a hidden premise, which claims human agents' communication is social communication. The premise becomes accurate if the condition is satisfied that
- the agents' discourse is accessible by other agents directly or indirectly. (Therefore, we intentionally closed out the private emailing of the scope of the study subjects at 4.0 point, without specializing the private e-mail secret surveillance and the breaking of mailboxes in the public communication situations, for they usually don't have relevance to the human online social communication's sphere.)
- 6.0) The scene of human online social communication is a special "space" of computer mediated human communication.
- 6.1) This scene has real and virtual features. It's virtual within the meaning of 'different from reality', i. e. in a distinctive meaning. However, it's real as participating human agents are defined perforce as also in the real sphere existing human entities. (See at 3.0) It's important that arguments of knowledge in virtual scenes are also facts in reality. The gained knowledge in human online communication may bear interest offline (i. e. in reality).
- 6.2) The scene of communication – in our case, the scene of human online social communication – is assigned in virtue of difference (distinction). Elements in the system differentiate themselves from external environment. Every difference, if it's assigned as unity, is to come under the concept of *form*. Thus communication is a form, which goes on as a recyclable difference. This unity activates itself by including a previous contrary, hence it's application will be possible in different contexts again and again.
- 6.3) In the course of the analysis we can't avoid the question how participative agents involve into the communication. Proceeding Luhmann's theory, it's

more rewarding to speak about participation of identifications on behalf of people, persons or individuals in the scenes of ‘social media’. (According to a psychological language, we may say: it’s an illusion to speak about participation of the whole identity. It’s more correct, if we say: agents bring only some sections or segments of their individuality to these communicative scenes. An interesting question is what happens when external impacts ruin the facade of behind the agent’s back. E. g. if the profile is broken up in a social media platform, agent may start to show something different that he earlier wanted to show. [Leydesdorff 2007]) Behind the connotations of ‘individual’ is a hidden fact: if agents constitute a system or community, they not only bring their actoral mechanisms into the common-constituted construction, but also their personal ‘worlds’. This fact is easily observable in small communities and systems requiring strong commitment such as families and relationships between lovers. However, it’s pending if larger, more extended communities and systems requiring less commitment (e. g. current opinions, working groups) claim the participation of the whole personality. Hence Luhmann doesn’t speak about individuals, he uses the neutral terms ‘identities’ and ‘identifications’. He signs a form with these words: a form which is usable to observe communicative structures. We shall dispatch imagine individuality as a system. Hence we can dispense with the agent’s ‘inner world’ or ‘own world’ so thus we get back to the actor-term of sociology. The participant’s identity can be hidden both on real and virtual scenes, so thus the access of other participants is controllable and confineable.

- 6.4) According to the PTC, the conception of collective agent and community has overlaps. Identity presented in social media as a construction leads to generate coalitions, further differentiation and consolidation brings collective agent to life. This collective agent is represented in human online social communication.
- 6.5) In this dissertation we don’t undertake the charge to deal with the historical details of the terms ‘reality’ and ‘virtuality’. However, it’s important to

mark: virtuality as ‘being of possibilities’ (by Aristotle) can cause several confusions for human individual and collective agents tempered in reality.

7.0) In human online social communication signification can come off several ways. Temporarily we have to premise that all variations of significations depicted in PTC theory may be presented in virtuality as well as in reality, *mutated mutandis*, of course.

7.1) Strictly in a technological frame, we can identify only one kind of code (differentiation and designation) in online communication: the antagonism of 0 and 1, as electric impulses constituting digital signs. As we denoted above, it’s not enough to analyse and understand the projections of *human* online communication. Hence we have to talk about the code (as differentiation and designation) of reality / virtuality as well. (That’s how we get to a higher level of the analysis.) Our crucial question is: how define communicating agents the communicative in virtuality? Can this predominate *only* in virtuality? Or is it effectual also in reality? This distinction leads us to another paradox: is the real / virtual differentiation real or virtual?

7.2) The communication theory which is based on system theory emphasizes the structural connecting points of the network generated by participants. However, it ignores the participants and the character of medium in the course of analysis. Conception of PTC looks at communication as a status: participation of common preparedness constitutes communication. These approaches are not compatible, however they have important attaches. Hence we call the network produced by human online social communication a communicative system.

7.3) A number of metaphors are in use about (individual) agents of human online communication. These have many different edifications, but none of them are précised enough.

- 7.3)1. Digital native / digital immigrant antagonism refers to the first hand and extant preparedness needed for online communication, ignoring the exact description of preparedness, namely what defines digital nativity. This conception requires a lot of preparedness and suggests the presence of some kind of 'land', where agent can act in possession of capabilities.
- 7.3)2. Metaphor of 'digital nomad' is neat but ultimately losing sight that the agents engaged in online communication may not be lonely in an affective meaning of this word because the sharing of preparedness constitutes community. The virtual character manifests so that they are all prepared in principle for the behavior needed for nomadism: they have material and spiritual tools for unlocated acts; they have the required competences for this, and they are able to act according the nomad lifestyle. Of course, in the dissertation we will observe several other metaphors. Michel Maffesoli, for example, speaks about the age of 'new tribalism'. This concept embodies the wish of 're-grouping' by mediated communication. 'Being individual' is changed by 'being a member of a group' (Maffesoli 1988). Maffesoli claims that lonely gratification (e. g. cybersex) is replaced by new forms of social organizations (Maffesoli et al. 2004, 133-134.). Paul Virilio criticizes Maffesoli: he claims that the French philosophers concept is totally outdated, because the future is the unimaginable loneliness and the game which disrupts the order of reality. However, in the ontological point of view it's confidence that for the establishment of loneliness at least a hypothetical partner is required. This thought leads to new conceptual and theoretical problems.
- 7.3)3. To resolve conflicts, individual and collective nomad must be distinguished from each other. So thus we can't say nomad is definitely lonely. (Thus we have to debate the 'social isolation' conception, which is often cited among social scientists.) We also have to lead in the 'anti-concept' of nomad: the established. From

the perspective of established nomad is foreign, from the perspective of nomad the established is 'homey'. Common denominator is the separation from the context, but they are differ in attitudes.

- 7.4) Sharing preparedness constitutes community. In everyday language groups generated in online scenes are named virtual communities; however they may exist also in reality. Moreover, realistic-looking communities may be presented as virtual communities (e. g. national and religious communities). From the conceptual trap of communities we can only release ourselves by specifying *what sort of* communities is it about. Thus we can speak about community of preparedness(es), community of experiences, community of vogue, sacral communities and so on. In virtuality there is a new problem to be eliminated: community of preparedness is virtual, but preparedness in itself is the very real. (See 7.1. – a possible way out of real / virtual distinction is that we separately speak about 'virtually realistic' and 'really virtual' communicative situations or preparedness(es). Concept of community, as seen above, is unclear. According Max Weber, community is a social relationship generated by the feeling of inhesion and affinity. Association is a social relationship generated by rational thinking and interest. Most of social relationships are either community or association. Even a pure rational and clean-cut social relationship such as clientele may bear affective values overgrowing the relationship's genuine aim. Every association is susceptible to trade affective impacts if it grows long-term social relationships between participants (e. g. a military troop, a school class, a work collective, and so on). But the reverse can also occur in the same way, namely an affective featured community may be managed by one or more participants as a goal-rational (Zielrationell) orientated relationship in whole or in part. For example, a member of a family can feel his family relationship as a community or take the advantages of this formation as an association too (Weber 1967, 66-67.). In relation to the virtual community, this means that the classical sociological term 'community' is also a dead end street, for agents in virtual community participate with a wide range of motivations, and it is almost impossible to work out *what sort of* community do they constitute.

8.0) About autopoiesis of systems: the term 'autopoiesis' (cca. self-organization) is used by the sociological theory of communication. Autopoietic systems reproduce their elements by the network of other system-elements, and don't need any input from the environment. This mechanism dissociates systems from their environment. (Humberto Maturana refers self-organization to living systems, however, Luhmann extended this term to all sort of systems which can dissociate themselves from environment.) This difference-theoretic approach gives a fruitful perspective to virtual community researches, for it's foreseeable that systems in the virtual world are subsystems of a larger system.

8.1) However, it's a question where we shall place virtual communities according to Luhmann's taxonomy. The German thinker distinguished biologic, psychic and social systems. Within the latter he specified interactions, organizations and societies. Luhmann claimed that crucial question of social systems is: what ensures the success of communication, if this communicative system is based on a series of coincidences?

8.1)1. He responded this question in two different theoretical depths, and then connect them into a unified whole. On one hand, communication requires information (differentiation), notice and understanding (this may be also misunderstanding). (One of this dissertation's theoretical problems is that PTC avoids the term 'information'. That's why parallel use of Luhmann's theory and PTC is quite difficult.)

8.1)2. On the other hand, Luhmann led in the term 'media' to refine the concept of communication phenomena. Media-concept has three different levels:

8.1)2.1. Language as media allows us to cross the boundary of direct perceptibility, and with the help of symbolic generalizations we can communicate distant and / or non-existent things. Language build a bridge between real and

virtual world, beside simple diagnosing it can refer to possibilities, and language is capable to show forward and backward in time.

8.1)2.2. So called extension media (Verbreitungsmedien) increase the chance to grow the accessibility between communicative system elements. These media (e. g. writing, picture) also increase the chance of equal access to the signs.

8.1)2.3. The third media group is – following Fritz Haider – the symbolically generalized communication media. These special structures can transform improbability into probability. In fact these media are basic factors of social order: power, money and scientific truth are schematic binary code, whose truth value is two. In case of the latter, truth and the opposite pole, falsity. These factors are able to make accept a communication intention for the communication partner, and thereby give meaning to it.

8.2) In our point of view, the scene of human online social communication is a medium, and the code of communication is a form, according to Luhmann's conception. Further analysis is needed to decide which explanation of media is valid for human online social communication. Media and scene, form and code is built on a common basis, and can be associated to the intelligibilia-concept of PTC. While in media there is structurally unbound intelligibilia, in form and in code there is structurally bound intelligibilia.

9.0) More fundamental questions of observation and description succeed of the statements written above.

9.1) All the communities constituted by human online social communication participating individual and collective agents are policontextural. All 'online communities' create their own 'little world'. This 'world' is not a set of

operations, but a set of correlating communicative acts: horizon of acts full of intellect and empathy. Unity of system hides in functions. However, function's operation is not hierarchic, there are no clearly subordinate and superordinate communities. This is consistent with the particular time and space conception known as logic of the internet, a concept of decentralized set of decentralized systems.

- 9.2) Participation in human online social communication reforms the conception of private / public antagonism due to the characteristics of the medium (see 8.1.2.1 and 8.1.2.3). Re-defining this antagonism is a key issue for understanding the topic. (See the recent case of a teenager who accidentally published the time of her birthday party for 700 billion users of Facebook. Thousands of people gathered at her house before the specified time, police was involved containing and dissipating the crowd. Public, limited public and private happenings and issues mutate – observer may diagnose.
- 9.3) Online appearing of time and space conception cited in 3.0 and 9.1 carries a very relevant question, influencing the definition of virtual / real antagonism. Locality of internet predominates by all cases, furthermore internet is differenced by languages. Therefore it's differenced and articulated by human agent's language skills. Although time and space is uninterpretable by postmodern conception of hyperreality, by the aspect of realization human online social communication is bound to time and also to the reality (at least in a technological point of view).
- 10.0) About methodology: huge number of elements and general topic requires simplification. Here and now we point just possible analysing ways without exact methods. One of this possible ways is if we analyse the communicative acts on behalf of problematic examination of *par excellence* communication doing quantitative research of problem solving, networks' result and efficiency measurement and other measureable parameters of communication (See excursion I). These standpoints are indexable instances where outputs of communicative acts and problem-solving potential of networks can be demonstrated as significant and measureable data. Another possible direction is investigation of experience:

researching different virtual ‘presentations’ (e. g. social media, microblog, virtual reality, online manifestations of sacral communities) by qualitative methods (e. g. focus group or online focus group, see excursus II. and III.) First excursus analyses the impact of grass root journalism to professional journalism through a case study. Second excursus focuses on remote links, more precisely on love relationships maintained by computers. Third excursus shows how online platforms may ease the common teaching, learning and cooperation in such online education scenes like Moodle.

Epilogue

Luhmann’s social system theory and the participative theory of communication are both ‘grund theories’ of communication for they consider onto communication phenomena from a higher level of analysis and try to integrate the descriptions of communicative phenomena into a common conceptual system. It results a difficult description and methodology for online communicative acts. ‘Empirical fetishism’ of tired postmodern science urges to enhance some conceptual constitutive elements from both theories instead of reflecting fundamentally on them. There is no guarantee for the actor of this dissertation to avoid the recent actualities, but we see a chance to write overall findings about the rapidly changing internet by applying these ‘super theories’. Thus we may remind the lector again and again: online communication usually described as ‘great resolution of communication’ is based on human agents. Naturally, in a technical point of view we may speak about novelties, but in society and in the level of social communication ultimately no major changes were made in human world by the continuous development of online communicative methods.

Irodalomjegyzék

- Aczél Petra (2009) *Új retorika*. Kommunikáció, közélet, kampány. Pozsony, Kalligram Kiadó.
- Ács Péter – Horányi Özséb szerk. (2011) *Elektronikus színterek*. Megfontolások a társadalmi kommunikációról néhány felsőoktatási elektronikus színtér tapasztalatai alapján. Kézirat.
- Agre, Phil: The Internet and Public Discourse. In: *First Monday* 3. (1998) Online: <http://firstmonday.org/htbin/cgiwrap/bin/ojs/index.php/fm/article/viewArticle/581/505> (utoljára megtekintve: 2011. szeptember 30.)
- Albert, Réka – Jeong, Hawoong – Barabási, Albert-László: Diameter of the World Wide Web. In: *Nature* 401 (1999) 130-131.
- Anderson, Benedict (2006) *Elképzelte közösségek*. Atelier füzetek 8. Budapest, L'Harmattan Kiadó.
- Anderson, James A. (2005) *A kommunikációelmélet ismeretelméleti alapjai*. Budapest, Typotex.
- Andorka Rudolf (1997) *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, Osiris.
- Angelusz Róbert (1995) *Kommunikáló társadalom*. Budapest, Ferenczy Könyv- és Lapkiadó.
- Attali, Jaques (2004) *A nomád ember*. Allprint Kiadó, Budapest.
- Bajomi-Lázár Péter (2008) *Média és társadalom*. Antenna Könyvek.
- Bajomi-Lázár Péter: Hírközlés tegnap és ma. In: *Médiakutató* (2009) ősz. Online: http://mediakutato.hu/cikk/2009_03_osz/10_hirkozles (utoljára megtekintve: 2011. szeptember 30.)
- Barta Judit: „Ha nem megy ellenük, csináld velük!”. In: *Médiakutató* (2007) ősz. Online: http://mediakutato.hu/cikk/2007_03_osz/07_ellenuk_veluk (utoljára megtekintve: 2011. szeptember 30.)
- Bastos, Marco Toledo: Niklas Luhmann. A Social Systems Perspective on the Internet. In: *Altitude: An e-journal of emerging humanities work*. (2011) Vol. 9. 1-14. Online: http://www.thealtitudejournal.com/uploads/4/2/3/3/4233079/bastos_altitude_9_2011.pdf (utoljára megtekintve: 2011. szeptember 30.)
- Bateson, Gregory (1981) *Ökologie des Geistes*. Anthropologische, psychologische, biologische und epistemologische Perspektiven. Frankfurt am Main, Suhrkamp.

- Batta Barnabás (2008) *Médium, esztétika, digitalizáció*. Diskurzus és tapasztalat egy nem-dualisztikus médiaelméleti modellben. Kézirat.
- Baudrillard, Jean (1994) *Simulacra and Simulation*. Ann Arbor. University of Michigan Press.
- Béres István – Horányi Özséb szerk. (1999) *Társadalmi kommunikáció*. Budapest. Osiris Kiadó.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas (1998) *A valóság társadalmi felépítése*. Tudásszociológiai értekezés. Budapest, József Attila Tudományegyetem Kiadó.
- Bertalanffy, Ludwig von: Az általános rendszerelmélet problémái. In: Kindler József – Kiss István (szerk.) *Rendszerelmélet*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- Bertalanffy, Ludwig von (1991) *...ám az emberről semmit sem tudunk*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Bethlenfalvy Gábor (szerk.) (2002): *Kereszténység az interneten. Tanulmányok a világháló közösségteremtő, egyházszerző szerepéről*. Budapest, IGEN Katolikus Kulturális Egyesület.
- Bodó Balázs (2011) *A szerzői jog kalózzai*. Budapest, Typotex.
- Bognár Bulcsu: A szociológiai felvilágosodás programja. In: *Replika* 66. (2009) 7-17.
- Bognár Bulcsu: Miképpen lehetséges szociális rend? A modernitás rendszerelméleti integrációja. In: *Replika* 66. (2009) 65-93.
- Bokor Tamás (2009) Társadalmi rendszer – miből szerveződik a társadalom? In: *Jel-Kép* 2009/3. 58-61.
- Bokor Tamás: Az individuumoktól az identifikációkig. A virtualitás posztmodern fogalma Niklas Luhmann rendszerelméletének tükrében. Online: http://www.communicatio.hu/doktoriprogramok/kommunikacio/belso/konferenciak/ekozszo200809/szovegek/bokor_tamas.doc (utoljára megtekintve: 2010.03.05.)
- Bokor Tamás: Virtuális kommunikáció - rendszer és forma. In: *A tartalom és forma harmóniájának kommunikációja*. Szerk. Kukorelli Katalin. Dunaújváros, Dunaújvárosi Főiskola, 2011. 130-137. p.
- Born, Rainer P.: *Virtuelle Welten, Virtuelle Realitäten: Eine Philosophische Herausforderung*. Online: http://sammelpunkt.philo.at:8080/42/1/VR_Born.html (utoljára megtekintve: 2011. szeptember 30.)
- Bourdieu, Pierre: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In: Kovács Zoltán – Perjés István szerk. (2002) *Életvilágok találkozása*. Az iskola külső és belső világának interdiszciplináris vizsgálata. Budapest, Aula Kiadó. 109-130. Magyarul

- megjelent még: Angelusz Róbert szerk. (1997) *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum Kiadó. 156-177. Eredeti kiadás: Ökonomische Kapital, kulturelles Kapital, soziales Kapital. In: *Soziale Welt*, Sonderband 2. 183-198.
- Bowman, Shayne – Willis, Chris (2003) *We media*. How audiences are shaping the future of news and information. Online: <http://www.hypergene.net/wemedia/weblog.php> (utoljára megtekintve: 2011. augusztus 11.)
- Brunczel Balázs (2008) *Niklas Luhmann társadalomelméletének felépítése és az elmélet politikatudományos és politikafilozófiai vonatkozásai*. Doktori disszertáció, ELTE BTK.
- Castells, Manuel (1996) *The Rise of Network Society*. Blackwell Publishers Inc., Cambridge.
- Castells, Manuel (2002) *Az Internet-galaxis. Gondolatok Internetről, üzletről és társadalomról*. Budapest. Network TwentyOne.
- Castells, Manuel (2005) *A hálózati társadalom kialakulása*. Budapest. Gondolat Kiadó.
- Castells, Manuel (2006) *Az információ kora*. Gazdaság, társadalom és kultúra. II. kötet: Az identitás hatalma. Budapest.
- Christakis, Nicholas A. – Fowler, James H. (2010) *Kapcsolatok hálójában*. Budapest, Typotex.
- DiMaggio, Paul – Hargittai, Eszter – Neuman, W. Russel – Robinson, John P.: Social Implications of the Internet. In: *Annual Review of Sociology* 27 (2001) 307-336.
- Éber Márk Áron: Egy aszkéta a szerelemről. Niklas Luhmann szerelemtörténetéről és az életmű keletkezésének körülményeiről. In: *Replika* 66. (2009) 125-141.
- ENSZ Fejlesztési Program (1999) *Rapport mondial sur le développement humain*. Programme des Nations unies pour le développement. Genève, 2001.
- ENSZ Állásfoglalás (2011) *Report of the Special Rapporteur on the promotion and protection of the right to freedom of opinion and expression*. Online: http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrcouncil/docs/17session/A.HRC.17.27_en.pdf (utolsó megtekintés: 2011. szeptember 30.)
- Etzioni, Amitai (1968) *The Active Society*. A Theory of Societal and Political Processes. New York, The Free Press.
- Etzioni, Amitai (1995) *The Spirit of Community*. Rights, Responsibilities and the Communitarian Agenda. London, Fontana.

- Fehér Katalin (2005) *Valóság-gyárak. A nyelvi képek pragmatikája és a virtuális valóság.* Doktori disszertáció, Pécs, PTE BTK.
- Ferenczi Andrea szerk. (2006) *És a golyó gurul...* Horányi Özsébbel beszélget Ferenczi Andrea. Budapest, Kairosz Kiadó.
- Foerster, Heinz von (1985) *Sicht und Einsicht.* Braunschwig/Wiesbaden, Vieweg.
- Fuchs, Peter (é. n. a) *Das WorldWideWeb – ohne Technik.* Online: http://www.fen.ch/texte/gast_fuchs_www.htm (utoljára megtekintve: 2011. május 10.)
- Fuchs, Peter (é. n. b) *Realität der Virtualität – Aufklärungen zur Mystik des Internet.* Online: http://www.maroki.de/pub/other/pf_rdv.html és http://www.maroki.de/pub/other//pf_rdvfn.html (utoljára megtekintve: 2011. május 10.)
- Fulbrook, Mary (2001) *A német nemzeti identitás a holokauszt után.* Budapest, Helikon Kiadó.
- Gillmor, Dan (2004) *We the Media. Grassroots Journalism by the People, for the People.* O'Reilly.
- Goffman, Erving (2000) *Az én bemutatása a mindennapi életben.* Budapest, Pólya Kiadó.
- Großklaus, Götz (1995) *Medien-Zeit, Medien-Raum.* Zum Wandel der raumzeitlichen Wahrnehmung in der Moderne. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Green, Nicola (2002) A közösség újrameghatározása. Magánszféra és számonkérhetőség. In: Nyíri Kristóf szerk. (2002): *Mobilközösség– mobilmegismerés: Tanulmányok.* MTA Filozófiai Kutatóintézete Budapest. 41–54.
- Habermas, Jürgen (1962 ford. 1989) *The Structural Transformation of the Public Sphere: An Inquiry into a category of Bourgeois Society, Polity, Cambridge.*
- Habermas, Jürgen (1971 [1962]) *Strukturwandel der Öffentlichkeit. Untersuchungen zu einer Kategorie der bürgerlichen Gesellschaft.* 5. Auflage, Neuwied/Berlin. Magyarul: Habermas, J. (1995) *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Budapest: Osiris.
- Halácsy P. – Vályi G. – W., Berry (2007) *Hatalom a mobiltömegek kezében.* Új Média Re:Mix 1. Budapest, Typotex Kiadó.
- Hartmann Frank (2003) *Mediologie. Ansätze einer Medientheorie der Kulturwissenschaften.* Facultas Verlags- und Buchhandels AG, Wien.

- Hauser, G. A.: Civil társadalom és nyilvánosság. In: Szabó M. – Kiss B. – Boda Zs. (szerk.): *Szövegváltozatok a politikára*. Nyelv, szimbólum, retorika, diskurzus. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, Universitas. 2000. 478-500.
- Heidegger, M. (2004) *Lét és idő*. Osiris, Budapest.
- Heider, Fritz (2005) *Ding und Medium*, Kulturverlag Kadmos, Berlin. (Első kiadás: 1926)
- Hillery, G. A.: Definitions of community: areas of agreement. In: *Rural Sociology*, 1955 vol. 20, June, 111-123.
- Hillery, G. A., 1968. *Communal Organisations: A Study of Local Societies*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hofkirchner, Wolfgang: A Cirital Social Systems View of the Internet. In: *Philosophy of the Social Sciences* 37. (2007) 471-500. Online: <http://www.icts.sbg.ac.at/media/pdf/pdf1455.pdf> (utoljára megnézve: 2011. szeptember 30.)
- Horányi Özséb: A társadalom kommunikatív szerkezetéről. In: Jenei Ágnes szerk. (2001) *Közélet és kommunikáció*. Budapest, BKÁE. 55-87.
- Horányi Özséb (szerk.) (2003) *Kommunikáció I-II*. Budapest. General Press.
- Horányi Özséb (szerk.) (2007) *A kommunikáció mint participáció*. Budapest, Typotex Kiadó.
- Horányi Özséb: Arról, ami szignifikatív és arról, ami kommunikatív; valamint arról, ami problematikus. In: Bagdy Emőke – Demetrovics Zsolt – Pilling János (szerk.) (2009) *Polihistória*. Köszöntők és tanulmányok Buda Béla 70. születésnapja alkalmából. Akadémiai Kiadó, Budapest. 201-237. Online: http://www.communicatio.hu/doktoriprogramok/kommunikacio/oktatok/horanyiozseb/szinopsszi7_3.doc [2010. június 11.]
- Horváth Kata (2010) *Munka digitális nomádként*. Online: <http://www.hrportal.hu/hr/munka-digitalis-nomadkent-20100325.html> (utoljára megnézve: 2010. június 11.)
- Hrachovec, H. (2002) Közvetett-közvetített jelenlét. In: Nyíri Kristóf szerk. (2002) *Mobilközösség – mobilmegismerés*. Tanulmányok. MTA Filozófiai Kutatóintézete, Budapest. 115–126.
- Information Society Policies*. Annual World Report (2009) Online: http://www.ittk.hu/images/stories/bme/evkonyv/unesco_itk_information_society_policy_world_report.pdf (utoljára megnézve: 2011. szeptember 30.)
- Innis, Harald (1951) *The Bias of Communication*. Toronto, Toronto University Press.

- Janoušek, Jaromir (1972) *Társadalmi kommunikáció*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Jenei Ágnes: Kereskedelmi televízió és demokrácia. In: *Médiakutató* (2005) Online: http://www.mediakutato.hu/cikk/2005_03_osz/01_kereskedelmi/01.html (utoljára megtekintve: 2011. szeptember 30.)
- Jørgensen, Rikke Frank (2001) *Internet and Freedom of expression*. Online: <http://archive.ifla.org/faife/papers/others/ife03.pdf> (utoljára megtekintve: 2011. szeptember 30.)
- Karácsony András (é. n.) *A kommunikatív állapot*. Antropológiai és társadalomelméleti megfontolások. Kézirat.
- Karácsony A.: A jog filozófiai megközelítése Niklas Luhmann rendszerelméletének tükrében. In: Jenei Ágnes (szerk.) *Közélet és kommunikáció*. Budapest: BKÁE, 1999. 67-85.
- Karácsony András: Individualitás a nomádok földjén. Pillanatképek. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés*. Tanulmányok. Budapest. MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2002. 127-138.
- Karácsony András: Az ember mint a hallgatás tárgya a luhmanni elméletben. In: *Replika* 66. (2009) 93-101.
- Kömlödi Ferenc – Krauth Péter (2008) *A Web 2.0 jelenség (és ami mögötte van)*. Online: http://www.nhit-it3.hu/it3-cd/A22_A%20Web%202.pdf (utoljára megtekintve: 2011. augusztus 11.)
- Kommunikációtudományi Nyitott Enciklopédia (<http://ktnye.akti.hu>)
- Lamerichs, Joyce – Hedwig, F. M. Te Molder: Computermediated Communication. From a Cognitive to a Discursive Model. In: *New Media Society* 5. (2003) 451-473.
- Laurin, Stefan (é. n.) Interview mit Niklas Luhmann: ?Das Internet ist kein Massenmedium? Online: <http://www.ruhrbarone.de/niklas-luhmann-%E2%80%9Edas-internet-ist-kein-massenmedium%E2%80%9C/> (utoljára megtekintve: 2011. szeptember 30.)
- Lawrence, Steve – Giles, C. Lee: Searching the World Wide Web. In: *Science* 280 (1998) 98-100.
- Lawrence, Steve – Giles, C. Lee: Accessibility of Information on the Web. In: *Nature* 400 (1999) 107-109.
- Lessig, Lawrence (1999) *Code and Other Laws of Cyberspace*. Basic Books, New York.
- Leydesdorff, Loet (2007) *A kommunikáció szociológiai elmélete*. Budapest, Typotex.

- Losonczi Péter: Vallás, identitás, párbeszéd (Vázlatok egy további vizsgálódáshoz) In: Nagypál Szabolcs szerk. (2011) *A vallásközi párbeszéd a vallások szemszögéből*. L'Harmattan Kiadó – Békés Gellért Ökumenikus Intézet.
- Luhmann, Niklas (1996) *Die Realität der Massenmedien*. Westdeutscher Verlag, Wiesbaden. Magyarul: *A tömegmédiá valósága*. Budapest, AKTI – Gondolat, 2008.
- Luhmann, Niklas (1997a) *Die Gesellschaft der Gesellschaft*. Frankfurt, Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas: Selbstorganisation und Mikrodiversität: Zur Wissenssoziologie des neuzeitlichen Individualismus. In: *Soziale Systeme, Zeitschrift für soziologische Theorie* 3. (1997b) 23-32.
- Luhmann, Niklas (1997c) *Szerelem, szenvedély*. Az intimitás kódolásáról. Budapest, Józsefvegy könyvek.
- Luhmann, Niklas (1999) *Látom azt, amit te nem látsz*. Budapest, Osiris.
- Luhmann, Niklas (1984) *Soziale Systeme*. Grundriss einer allgemeinen Theorie. Frankfurt am Main, Suhrkamp.
- Luhmann, Niklas (1986) *Ökologische Kommunikation*. Kann die moderne Gesellschaft sich auf ökologische Gefährdungen einstellen? Opladen. Magyarul: Luhmann, Niklas (2010b) *Ökológiai kommunikáció*. Budapest, AKTI–Gondolat.
- Luhmann, Niklas–Baecker, Dirk (2006) *Einführung in die Systemtheorie*. Auer-System-Verlag Carl. Magyarul: Luhmann, Niklas (2006) *Bevezetés a rendszerelméletbe*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Luhmann, Niklas (2008a) *A tömegmédiá valósága*. Budapest, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, Gondolat Kiadó.
- Luhmann, Niklas (2008a) Intersubjektivität oder Kommunikation: Unterschiedliche Ausgangspunkte soziologischer Theoriebildung. In: *Soziologische Aufklärung* 6. Opladen, VS Verlag, 169-188. Magyarul: Intersubjektivitás vagy kommunikáció. A szociológiai elméletalkotás eltérő kiindulópontjai. In: *Replika* 66 (2009) 33-48.
- Luhmann, Niklas (2010a) *A modernség megfigyelései*. Budapest, AKTI–Gondolat.
- Lyotard, Jean-Francois: *A posztmodern állapot*. In: Habermas, Jürgen – Lyotard, Jean-Francois – Rorty, Richard (1993) *A posztmodern állapot*. Budapest, Századvég.
- Maffesoli, Michel (1988) *Le Temps des tribus*. Paris, Méridiens Klincksieck. Angolul: (1996) (2nd Ed. 2000) *The Time of the Tribes*. The Decline of Individualism in Mass Society. London, Sage.
- Maffesoli, Michel – Felski, Rita – Megill Allan – Rose, Marilyn Gaddis: The Return of the Tragic in Postmodern Societies. In: *New Literary History* – 35 (2004) Nr. 1, 133-149.

- Marshall McLuhan (1962) *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man.* University of Toronto Press. Magyarul: (2001) *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte.* Budapest, Trezor Kiadó.
- Mattelart, Armand (2004) *Az információs társadalom története.* Budapest, Gondolat-Infonia.
- McLuhan, Marshall (1964) *Understanding Media. The Extensions of Man.* London: Routledge & Kegan Paul.
- Meyrowitz, Joshua (1985) *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behaviour.* Oxford University Press.
- Molnár Szilárd – Kollányi Bence – Székely Levente: Társadalmi hálózatok, hálózati társadalom. In: Pintér Róbert szerk. (2007) *Az információs társadalom.* Gondolat Kiadó, Új Mandátum, Budapest. 64-81.
- Monory M. András – Tillmann J. A. (2000) *Ezredvégi beszélgetések.* Budapest, Palatinus Kiadó.
- Müllner András: Platón beteg volt. In: *Jelenkor* 49. (2006) 5. szám 525-533. p. Ld. még: Platón beteg volt: Két inzert korunk techno-optimizmusának sorai közé, in Gács Anna (szerk.): *A folyóiratok kultúrája az elektronikus kor szemszögéből,* L'Harmattan Kiadó, 2007.
- Nagy Károly Zsolt: *Virtuális.* Online: <http://ktnye.akti.hu/index.php/Virtu%C3%A1lis> (utolsó megtekintés: 2010.03.05.)
- Nyíri Kristóf: *Én techno-optimista vagyok.* Online: <http://index.hu/kultur/klassz/manacs40107/> (utolsó megtekintés: 2011. szeptember 22.)
- Ong, Walter J. (1982): *Orality and Literacy. The Technologizing of the World.* London, Methuen.
- O'Reilly, Tim (2004) *What is Web 2.0. Design Patterns and Business Models for the Next Generation of Software.* Online: <http://oreilly.com/web2/archive/what-is-web-20.html> (utoljára megtekintve: 2011. szeptember 30.)
- Ott, Heiko (1997) *Virtuelle Welten im Internet. Mehrwertpotentiale der Virtual Reality Modelling Language für die zukünftige Entwicklung elektronischer Marktplätze.* Diplomarbeit an der Universität Konstanz, Informationswissenschaft.
- Parsons, T. (1988) A modern társadalmak rendszere. In: Némédi D. (szerk.), *Talcott Parsons a társadalmi rendszerről.* Budapest, ELTE Szociológiai Intézet.
- Pete K.: *Közösség.* Online:

- <http://ktnye.akti.hu/index.php/K%C3%B6z%C3%B6ss%C3%A9g> (utoljára megtekintve: 2010.03.05.)
- Rheingold, Howard (1993) *The Virtual Community*. „A William Patrick Book”, 2. és 9. fejezet.
- Rheingold, H. (2000). *The Virtual Community: Homesteading on the Electronic Frontier*. London: MIT Press. Online: <http://www.rheingold.com/vc/book>
- Rogers, Everett M. (1995 [1962]) *Diffusion of Innovations*. 4th Edition. New York, Free Press.
- Rheingold, Howard: *The Virtual Community* (online) <http://www.rheingold.com/vc/book>
- Ropolyi László (2004) A virtuális valóság természetéről. In: Pléh Csaba, Kampis György, Csányi Vilmos (szerk.): *Az észleléstől a nyelvig*. Budapest, Gondolat Kiadó. 30-55.
- Ropolyi László (2006) *Az Internet természete*. Internetfilozófiai értekezés. Budapest, Typotex Kiadó.
- Ryle, Gilbert (1974) *A szellem fogalma*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- Sans, Jérôme (é. n.) *The Game of Love and Chance: A Discussion with Paul Virilio*. Online: <http://www.watsoninstitute.org/infopeace/vy2k/sans.cfm> (utoljára megtekintve: 2011. szeptember 30.)
- Schiffer, R. S. (1972) *Meaning*. Oxford, Clarendon Press.
- Searle, John R. (1969) *Speech Acts*. An Essay in the Philosophy of Language. Cambridge, Cambridge University Press.
- Shannon, C. E. – Weaver, W. (1949) *The Mathematical Theory of Communication*. UIP. (Magyarul: *A kommunikáció matematikai elmélete. Az információelmélet születése és távlatai*. Budapest, OMIKK, 1986.)
- Sills, D. L. (szerk.), 1968. *International Encyclopedia of the Social Sciences*. New York: Macmillan
- Sperber, Dan–Deirdre Wilson (1986) *Relevance: Communication and Cognition*. Oxford, Blackwell.
- Strawson, Peter F. (1997) Intenció és konvenció a beszédaktusokban. In Pléh Csaba–Síklaki István–Terestyéni Tamás (szerk.): *Nyelv – kommunikáció – cselekvés*. Budapest, Osiris.
- Szakadát István (2009) *Egyben az egész*. Egytől egyig. Budapest, Typotex Kiadó.
- Szécsi Gábor: *Nyelv, közösség, kommunikáció az elektronikus médiumok korában*. In: *Világosság*, 11-12. (2007) 265-272.
- Szelényi I., 1973. Bevezető tanulmány. In: *Városszociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.

- Terestyéni Tamás (2006) *Kommunikációelmélet*. Budapest, AKTI-Typotex.
- Thom, René: Un protée de la sémantique: l'information. In *Modèles mathématiques de la morphogenèse: Recueil de textes sur la théorie des catastrophes et ses applications*. Paris, Union Générale d'Éd. 10/18.
- Tóth Benedek: Második rendbéli bevezetés. In: *Educatio* (é. n.) Online: www.educationline.eu/hu/letoltes.php?fid=tartalomsor/954 (utoljára megtekintve: 2011. szeptember 29.)
- Tóth Benedek Konstruktivista rendszerfelfogás és forma fogalom Niklas Luhmann kommunikációelméletében. In: Ivaskó Livia (szerk.): *Érthető kommunikáció*. Szegedi Tudományegyetem Médiatudományi Tanszék, Szeged, 2005. 115-120.
- Tóth Benedek (2008): *A médiaterről*. Kiadás előtt.
- Tönnies, F., 1983. *Közösség és társadalom*. Budapest: Gondolat
- Váriné Szilágyi Ibolya: G. H. Mead eredeti szerepfogalma és későbbi változásai. In *Szociológiai Szemle*, 4. (1994) 3-20.
- Viccelt a Vodafone-os, kirúgták. Online: http://www.mobilport.hu/cegmobil/20091209/exkluziv_viccelt_a_vodafone-os_kirugtak/ (utoljára megtekintve: 2010.03.05.)
- Wagner, Gerhard (1997) *The end of Luhmann's social systems theory*. New York, Sage.
- Wallace Patricia: Az internet pszichológiája Osiris 2004
- Warren, R., 1978. *The Community in America*. Chicago: Rand McNally College Publishing Company
- Weber, Max, (1967) *Gazdaság és társadalom*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weber, Stefan (szerk.) (2003) *Theorien der Medien*. Konstanz, UVK.
- Wellman, B.– Guila, M. (1999): Net Surfers Don't Ride Alone: Virtual Communities as Communities. In Smith, M. A. – Kollock, P. (eds.): *Communities in Cyberspace*. London: Routledge, 167–194. Magyarul: Wellman, B. – Guila, M. (1999): A netszörfözők nem utaznak egyedül: virtuális közösségek mint valódi közösségek. In: Halácsy P. – Vályi G. – Wellman, B. (szerk.): *Hatalom a mobiltömegek kezében. Új média re:mix I*. Budapest, Typotex Kiadó, 143-187.
- Wiener, Norbert (1948) 1974. Kibernetika avagy ellenőrzés és kommunikáció az állatban és az emberben. In: *Válogatott tanulmányok*. Ford. Tarján Rezsőné. Budapest, Gondolat Kiadó.

- World Internet Project* (2006) Online: www.ittk.hu/web/docs/WIP_2006.pdf (utoljára megtekintve: 2010. június 11.)
- Vörös Miklós: Határesetek. Az amerikai antropológia és szociológia kapcsolata történeti perspektívában. In: *Replika* 15-16. (1994) 231-262.
- Z. Karvalics László: Információközösségek. Kísérlet egy fogalom megragadására. In: Nyíri Kristóf (szerk.): *Mobilközösség – mobilmegismerés*. Tanulmányok. Budapest. MTA Filozófiai Kutatóintézete, 2002. 19-40.
- Z. Karvalics László (2004) *Bevezetés az információtörténelembe*. Gondolat, Infonia, Budapest.